

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

**Жамоатчилик
кенгаши:**

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдурахим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Лазиз ТАНГРИЕВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир
Аҳмадҷон
МЕЛИБОЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

А.НАВОИЙ. Мутрибо, ғам базмида... (Рус ва инглиз тилларига Е.Аксельрод, Қ.Маъмуров тарж.).	3
--	---

МУҲАРРИР МИНБАРИ

А. МЕЛИБОЕВ. Самимият ва холислик либоси.	8
---	---

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

М.МИРЗО. Ватаннинг мангу кўшиғи.	14
Р.ҲАМЗАТОВ. Қалбим менинг тоғларда. Достон. (Рус тилидан Э.Мустафоев тарж.).	18
К.БАЛЬМОНТ. Шеърлар. (Рус тилидан М.Омон тарж.).	61
Крим-татар шеъриятидан намуналар. Шеърлар. (Қрим-татар тилидан Қ.Муҳаммадризо, Т.Қаҳҳор тарж.).	131

НАСР

Ҳ.ҲЕССЕ. Сиддхартха. Роман. (Рус тилидан О.Асилбек қизи тарж.).	29
Ф.ДОСТОЕВСКИЙ. Ака-ука Карамазовлар. Роман. (Рус тилидан И.Фафуров тарж.).	67
А.ДЕ.РЕНЬЕ. Учрашув. Қисса. (Рус тилидан Д.Алиева тарж.).	137

ЭССЕ

Ё.ХЎЖАМБЕРДИЕВ. Булутли кунлар.	159
---------------------------------	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Л.НОХЛИН. Нега аёллардан буюк рассомлар чиқмаган. (Рус тилидан А.Файзуллаев тарж.).	187
Жаҳон хандаси. (Тўпловчи М. Аҳмедов).	199
Муқовамизда.	201
Қомус.	204
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.	206

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441–1501)

МУТРИБО, ҒАМ БАЗМИДА...

*Мутрибо, ғам базмида то навҳа оҳанг айладинг,
Заъфлиғ жисмимни тору қоматим чанг айладинг.*

*Бўлди бўстони узоринг бодадин афрухта,
Майни гўё бўстонафрўз ила ранг айладинг.*

*Чок этиб эл кўнглин, эттинг гунчадек кўнглум гириҳ
Очтинг эл кўнглин агарчи бизни дилтанг айладинг.*

*Буки ташибих эттинг, эй кўз, хоки пойин сурмаға,
Билки жавҳарни қаро туфроққа ҳамсанг айладинг.*

*Ииқ сирри маҳмилин кўк пили чекмас, эй қазо,
Ғар ҳилолидин кажак, хуришидидин занг айладинг.*

*Не қатиқ водий экин, ё Раб, санга эй ииқким,
Ақл саркаш тавсанин қўйғач қадам ланг айладинг.*

*Қил Навоийни вужуди нангидин, ё Раб, халос,
Чун вужудин барча олам аҳлиға нанг айладинг.*

(“Ғаройиб ус-сиғар”, 346-газал)

ЛУҒАТ:

Мутриб – созанда

Заъфлиғ – ҳолсиз, кучсиз, дармонсиз

Навҳа – мунгли йиғи, нола

Узор – қизил юз

Афрухта – ловиллаб турган, ялтироқ, порлоқ; қизиллик

Бўстонафрўз – гултожихўроз

Гириҳ – тугун, чигал

Дилтанг – сиқилган, ғамли, қайғули; юраги тор

Ҳамсанг – тенг

Маҳмил – кажава, фил ва туя устига ўрнатадиган ўриндик

Пил – фил

Кажак – фолбинлар таёқчаси, илгак

Занг – кўнғироқ

Тавсан – саркаш от

Ланг – чўлок, оқсоқ

Нанг – ор, уят, номус

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Эй созанда, ғам базмида мунгли куй чалиб, ҳолсиз ва заиф жисмимни тор, қоматимни чанг қилиб чертгандай бўлдинг.

2. Майга худди гултожихўроз сувини кўшиб, ранг берилганидай, юзингга шароб таъсиридан қизиллик югурибди.

3. Эл кўнглини чок этиб, ғунчадек кўнглимга тугун солдинг, элнинг кўнглини очдинг, аммо бизнинг қалбимизни қайғуга тўлдиридинг.

4. Эй кўз, унинг хоки пойини сурмага ўхшатдинг. Билгилки, бу ташбихнинг билан гавҳарни қора тупроққа тенглаштиридинг.

5. Эй тақдир, агар янги ойдан илгак, қуёшдан кўнғироқ ясанг ҳам, ишқ сиррининг юкини осмон фили кўтаролмайди.

6. Илоҳо, Сен томон борадиган водий йўли қанчалик оғир! Эй ишқ, ақлнинг оти бу томонга қадам ташлаган заҳоти оёғи чўлок бўлиб қолди.

7. Ё Раббим, Навоийни яшамоқ номусидан халос эт! Негаки унинг борлиғи олам аҳли учун уят бўлиб қолди.

Ғазалнинг умумий мазмун моҳияти

Ушбу ғазал шарҳи ҳол ва мурожаат мазмунида бўлиб, унда бошдан охиригача нидо (муаллиф ҳис туйғу ва кечинмаларининг муайян шахс ёки предметга мурожаат тарзида баён этилиши) ва таносуб (маъно жиҳатдан ўзаро яқин сўзларни келтириш) санъатлари етакчилик қилишини кузатиш мумкин. Дастлаб муғанний (созанда)га хитобан бошланган мурожаат кўз, тақдир ва ишқ орқали давом этиб, ниҳоят Оллоҳга мурожаат билан яқун топади. Матлаъдан маълум бўладикки, созанда бир базмда (бу лирик қахрамон учун ғам базми) мунгли куй чалиб, ишқ дардидан хастаҳол бўлган ошиқ жисмининг мусиқа асбобларидан торга, қоматининг эса чангдек эгик ҳолатга тушишига сабаб бўлади.

*Мутрибо, ғам базмида то навҳа оҳанг айладинг,
Заъфлиғ жисмимни тору қоматим чанг айладинг.*

Кейинги байтда созанданинг юзи май таъсиридан қизаргани шаробга бўстонафрўз (гултожихўроз) гулининг қўшилганлиги билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган. Маълумки, гултожихўроз қизил рангли ўсимлик бўлиб, ўрта асрларда унинг сояда қуритилган барги дамламаси шаробга қўшиб ичилган. Навоий бу ўринда ана шу ҳолатга ишора қиляпти:

*Бўлди бўстони узоринг бодадин афрухта,
Майни гўё бўстонафрўз ила ранг айладинг.*

Созанда ўз куйи билан базмда йиғилганларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилдию, ошиқнинг ғундачек нозик кўнглига тугун боғлаб, унинг қайғуси ошишига сабаб бўлди:

*Чок этиб эл кўнглин эттинг ғунчадек кўнглум гириҳ
Очтинг эл кўнглин агарчи бизни дилтанг айладинг.*

Кейинги байтдан бошлаб, мурожаат объекти ўзгаради. Ошиқ кўзга хитоб қилиб, ёрнинг хоки пойини сурмага қиёслагани учун ундан ёзғиради ва бундай ташбиҳни ноўрин деб билади: гавҳарни (ёрнинг хоки пойини) қора тупроқ (сурма)га ўхшатиш мумкинми, ахир?

*Буки ташбиҳ эттинг, эй кўз, хоки пойин сурмага,
Билки жавҳарни қаро туфроққа ҳамсанг айладинг.*

Навбатдаги байтда қазо, яъни тақдирга мурожаат қилиниб, ишқ сирининг юки шунчалик оғирки, уни кўтариш учун ойни илгак қилиш ҳам, куёшни кўнғироқ қилиш ҳам фойда бермаслиги айтилади (Бу ўринда Навоий карвондаги (юк кўтаришга мўлжалланган) туянинг бўйнидаги кўнғироқни назарда тутуди):

*Ишқ сирри маҳмилин кўк тили чекмас, эй қазо,
Гар ҳилолидин кажак, хушидидин занг айладинг.*

Олтинчи байтда аввалги байтдаги мазмун кучайтирилади: ишқ водийсининг йўли шунчалик оғирки, уни англашга ақлнинг кучи ожизлик қилади, бу йўлдан ўтмоқчи бўлган йўловчи (солик)нинг оти саркашлик қилиб, оқсоқланиб қолади гўё:

*Не қатиқ водий экин, ё Раб, санга эй ишқким,
Ақл саркаш тавсанин қўйғач қадам ланг айладинг.*

Шу ўринда “Лайли ва Мажнун” достонидаги ишқ водийси таърифи ёдга тушади. Унга кўра, шоир хаёл отида йўлга чиқиб, сайр қилиб юрганида, ишқ водийсига келиб қолади. Шунда от оқсоқланиб, йўлда давом этолмай қолади. Ёмғир, бўрон аралаш момақалдиروқ гулдураб, чақин чақади. Чақин ёруғида шоир саксовулдай тахланиб ётган инсон суяклари, ваҳший ҳайвонларни кўради. Бу тун ҳажр туни, бу водий эса ишқ водийси, ваҳший ҳайвонлар ошиққа хуруж этган бало-офатлар, суяқлар эса ишқ қурбонларидан нишона эди.

Мақтаъда Навоий Оллоҳга мурожаат қилиб, вужудини бу дунёда яшамоклик азобидан халос этишини ёлборади, зеро бу савдо уни ишк дардидан бегона олам аҳли орасида шармсор айлади:

*Қил Навоийни вужуди нангидин, ё Раб, халос,
Чун вужудин барча олам аҳлига нанг айладинг.*

Ғазал рус тилига мутаржим Елена Аксельрод томонидан ўгирилган. Таржимада аслият ҳажми (етти байт), ғазалга хос қофияланиш тизими, радифнинг сақланганлиги унинг шаклий муваффақиятини таъминлаган. Мазмунда ҳам мутаржим асосан муаллиф фикрларига ҳамоҳангликни беришга интиланган. Баъзи ўринларда, хусусан, 5-байт таржимасида аслият мазмунидан бир оз четга чиқиш кузатилса-да, умумий ҳолатда таржимон рус китобхонининг Алишер Навоий ғазалидаги мазмун-моҳиятдан муайян маънода баҳраманд бўлишига эриша олган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Елена АКСЕЛЬРОД

*О певунья! На пиру петь ты пред толпою стала,
Чангом сделался мой стан, а душа струною стала.*

*Сад красы твоей зарей осветил вина багрянец,
Ты от алого вина розою хмельною стала.*

*И раскрылись все сердца, а мое бутонем сжалось,
Я один не веселюсь, и душа больною стала.*

*Из-под ног ее песок сделался сурьме подобен,
Яхонта голубизна беспросветной тьмою стала.*

*О судьба! Любовных тайн даже небо не постигнет,
Цвета крови, цвета ран солнце надо мною стало.*

*О любовь, в твоей степи и земля подобна камню,
Разума споткнулся конь, и судьба хромою стала.*

*О Аллах! От бытия Навои избавь скорее,
Опозорил ты его, жизнь его пустою стала.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Қосимбой МАЪМУРОВ

MUSICIAN, IN A WOE PARTY...

*Hey, Musician, by playing a sad music in the woe party,
A string of my weak soul, as a chang you stroke my body.*

*As if wine is made ruby by adding crown flower water,
By the affect of wine your face is flushing with red color.*

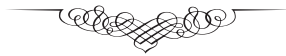
*By breaking folks' souls, tied my little soul like a bud,
Folks' souls you opened though made our souls so sad.*

*Hey eye, her steps' soil to surma you did resemble,
Do know, to black clay made you equal the pearl.*

*Load of love's secret heaven's elephant can't lift, hey fate,
Even though a hook of moon, a bell of sun you've made.*

*Oh Allah, how difficult is the road leading to your fame,
As soon as the mind's steed makes a step to you, it'll lame.*

*Oh Allah, get Navoiy rid of shame to live worthless,
For his existence is shame for the whole world, Bless.*

САМИМИЯТ ВА ХОЛИСЛИК ЛИБОСИ

Улуғ устозлардан илмнинг ибодатга қиёсланиши мазмунидаги ҳикматни эшитганимда китоб ўқишга бўлган қизиқишим икки-уч баробар ошган. Бошқа бир устознинг “Ўқиган китобларингдаги муҳим фикрлар, факт ва рақамлар, воқеа-ҳодисаларнинг қисқача баёни, муҳим сўз ва иборалар, мақол ва маталлар, ноёб айтимларни ён дафтарингга қисқача ёзиб қўй (яъни конспект қилиб ол) деган гапи эса мени китобхонлик оламининг сирли оламига етаклаган. Узоқ йиллар давомида бу одат мен учун катъий қоидага айлангани боис, бундан ўн-ўн беш йил аввал ўқиган китобим ҳақидаги ёзувларимни варақлар эканман, асарнинг бош мазмуни, хулосаси хотирамда аниқ жонланади. Мақолаларимда, талабаларга дарс бераётганимда улардан ғоят унумли фойдаланаман. Жалолиддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир”, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, Радий Фишнинг “Уйқудагилар уйғонажак” каби асарларидан, Маҳмуд Асад Жўъшон маърузаларидан келтирилган иқтибослар тингловчиларда яхши таассурот қолдиради.

“Калила ва Димна”ни биринчи марта қачон ўқиганимни эслай олмайман. Аммо ундаги ҳайвонлар тилидан айтилган кўплаб пурмаъно ҳикматлар ёдимда қолган. Оловда ёнаётган Жанна д-Арк ва Тарас Булбанинг нидосини, “Бой ила хизматчи”да Жамилага ошиқ бўлган бойнинг деворда ҳақи бўлса, ҳўллаб сомонини олишга тайёр қирриқ домлага қараб, “Тақсир, бир-иккита ривоятни биз томонга қараб юмалатворсангиз бўлди-да”, деган маккорона сўзларини ҳали-ҳануз айтиб юраман. Яхши китоблар ўқувчи нутқини равон қилади, идрок даражасини оширади.

Сўнгги йилларда авваллари ўқимаган, аммо ўқишим зарур бўлган кўплаб китобларни ўқидим. Бирор сабаб билан эмас, эҳтиёж пайдо бўлгани боис ўқидим. Китобларни мактаб ёки олийгоҳ ўқитувчисига имтиҳон топшириш, баҳо олиш учун эмас, ўзинг учун ўқи, бу оламга ўзингни ўзинг бошла, деган маънода алоҳида рисола ёздим. Абу Райҳон Берунийнинг “Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби (Минералогия), Атомалик Жувайнийнинг “Жаҳон фотиҳи тарихи”, Светлана Алексиевичнинг “Уруш аёлларнинг иши эмас”, поляк адиби Луиш Монтейрунинг “Майизхўр эркак”, туркман адиби Отажон Тоғоннинг “Бегона” асарлари мутолааси, таниқли публицист Ян Парандовскийнинг “Сўз кимёси”, Фитратнинг “Шарқ сиёсати”, Исмоил Гаспринскийнинг қадим Андалузияга доир туркум мақолаларини қайта ўқиш менга кўп нарса ҳадя қилди.

Яна тўртта асар – Ўзбекистон халқ рассоми Алишер Мирзонинг “Қалла-хоналик йигитча”, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Дилором Каримовнинг “Пўртана”, таниқли иқтисодчи олимлар Баҳодир Умрзоқовнинг “Ойжамол”, Тоҳиржон Иминовнинг “Хотира саодати” китоблари ўқувчилар

кўлига бориб етди. Ёзувчиликка даъволари йўқ, бошқа касб соҳиблари бўлмиш тўрт муаллифнинг мароқ билан ўқиладиган тўртта асари.

Алишер Мирзо романининг бир қарашда жанр талабларига тўғри келмайдиган айрим “жиҳат”лари бордек: асар воқелиги ҳаётда, ижтимоий турмушда қандай содир бўлган, ёш Алишер онг-шуурига қандай муҳрланган, хотирасига нақшланган бўлса, шундай тасвирланади. Муаллиф бадиий бўёқдан, ортиқча зеб-зийнатдан, сюжетни кучайтириш, уни янада қизиқарли қилиш учун ижодий тўқима, орттирма-бўрттирмадан фойдаланмайди. Жўн, халқона, енгил тушуниладиган жумлалар. “Каллахо-налик йигитча”ни ўқиган китобхон кўз ўнгида ўзининг ҳам олис болалик, ўспиринлик йиллари, бўлиб ўтган хуш-нохуш воқеалар тафсилотлари, турфа тақдирлар-у, турфа чехралар намоён бўлади. Хотира уйғонади. Асарнинг ютуғи шунда.

“Ойжамол” романида ҳам деярли шундай “манзара”га дуч келамиз. Поён Равшанов, Рустамбек Шамсутдинов каби фидойи олимларнинг йиллар давомида олиб борган заҳматли тадқиқотларида акс этган советларнинг ёвуз ният билан босқичма-босқич, ҳар гал аниқ бир мақсадни кўзлаб, ўзимиздан чиққан шоввоз ижрочиларнинг режаси асосида амалга оширган қатағон сиёсати ва унинг мудҳиш оқибатлари “Ойжамол”да бир оила бошига тушган азобу айрилиқлар, оғир йўқотишлар, бу қисқа ҳаётнинг англаб бўлмас, интиҳосиз имтиҳонлари мисолида очиб берилади. Айни чоғда, дунёнинг ёзилмаган, англамаган не-не ҳикматлари, ҳақиқатнинг синмаслиги, адолатнинг енгилмаслиги, жиноятнинг жазосиз қолмаслиги ўқувчи онг-шуурига сингиб боради.

Дилором Каримованинг “Пўртана” асари ҳам шу таҳликали давр ҳақида. Ўқувчи кўз ўнгида жадид боболаримизнинг аянчли тақдири, амалга ошмаган орзу-умидлари, асосиз айбловлар, оила аъзоларининг таҳқирланиши, “болшавой”ларнинг кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ғоратгарликлари, Ватанни тарк этишга мажбур бўлган не-не иқтидор эгаларининг мунгли қиёфалари намоён бўлади. Адабиётшунос олим Суворон Мели бу китобни ҳақли равишда “Ота ҳақида мунгли қўшиқ” деб атади.

Чиндан ҳам мунгли, афсусли қўшиқ. Муаллиф қалбида адолат излаб исён кўтараётган ботиний туйғуларни, ҳамон жавобсиз қолаётган изтиробли саволларни фарзандлар, набиралар ҳис этадиларми? Бугунги до-риломон кунлар, миллатнинг тикланган эрки, фахри-ғурури қандай оғир йўқотишлар, ҳақсизлик, таҳқиру зўравонликларни чидам билан енгил эвазига қўлга киритилганини тушунадиларми, кадрига етадиларми? Очик ҳавода, эркинликда туғилиб вояга етган булбул қафас нималигини билмайди. Буни эътибордан соқит қилмаслигимиз керак.

Таниқли олим Тоҳиржон Иминовнинг “Хотира саодати” китобини ўқиш мен учун осон бўлгани йўқ. Аслида, қизиқарли китоб ҳеч бир қийинчиликсиз ўқилади, асар воқелиги сизни ўзига тортиб кетади. Бош кўтармай ўқийсиз. “Хотира саодати” ўқувчидан мавзуга доир маълум тайёргарликни ҳам талаб қилади. Боиси, сўзбошида ушбу китоб бир сулола шажараси хусусида дейилган бўлса-да, аслида мавзу қамрови анча кенг: шўролар даврида илм-маърифатли, имон-эътиқодли, диёнатли инсонларнинг аянчли тақдири, алифбонинг икки марта ўзгартирилиши оқибатлари, қулоқлаштириш сиёсати келтирган жабру жафолар... Буларнинг барчаси аянчли ҳикоялар, сулола вакиллари тақдирига доир ҳаяжонли хотираларга айланади.

Китобни ўқир эканман, ёшлиги Украинада сургунда ўтган Тўраҳон домлага эътибор бердим. Гарчи у кишини ҳаётда кўрмаган, суҳбатларидан баҳраманд бўлмаган бўлсам-да, менга танишдай, худди кўпдан бери билладиганимдай, бир нималарни ўрганган мўътабар устозимдай кўриниб кетди кўзимга. Муаллиф шундай ёзади: “Тўраҳон домла ва у киши кабилар ахлоқ, эътиқод, маънавият ва маърифат бобида ўз даврининг пешқадамлари бўлган. Ёшлигимизда мактабда “Эски домлалар дин вакиллари дин эса афъюндир” деган фикр онгимизга сингдирилган эди. Бу муҳтарам зот таъсирида кўплар ислом динининг асл ва чин маърифатидан баҳраманд бўлишди. Бундай инсонлар зиммасига исломий маданият ва ақоидлар асосида миллатнинг илғор фикрлари, урф-одатлари ва маънавий бойлигини асраб-авайлаш, ёшларга руҳий-жисмоний покликка эришиш йўлларини кўрсатиш масъулияти юкланганини аста-секин англаб бордик”.

Бу жумлалар менга Тўраҳон домланинг таниш туюлиши сабабини англатди: у зот менга кўқонлик марҳум Жўраҳон тўра ва тақдир тақозоси билан туғилган қишлоғим Сафед Булонга бориб қолган, охираб сафаригача шу ерда истиқомат қилган, ўзларидан қобил фарзандлар қолдирган аллома Абдуназар қорини эслатган эканлар.

Жўраҳон тўра Кўқоннинг илм-маърифатли, серфазилят инсонларидан бири эди. У киши билан бор-йўғи бир марта суҳбатлашган, юз ёшли оталари ҳақидаги хотираларини тинглаган, ёқимли талаффузда Бобо Машрабдан, Бедилдан, Фузулийдан ўқиган ғазаллари маъносидан баҳраманд бўлган кишининг, агар кўнгли тошдек қотиб қолган бўлса, мойдек юмшар, ғуссага ботган бўлса, дилида умид чироғи ёнар, жаҳл отига минган бўлса, эгардан тушар, йўлидан адашганлар диёнат кўчасига бурилиб кетарди. Бу ёруғ оламни эрта тарк этган яна бир кўқонлик маърифатпарвар инсон – Нуриллахон ака билан бу мўътабар инсоннинг суҳбатларини кўп бор тинглаганмиз. У кишининг чоккина хонадонларидан узоқ йиллар маънавий зиё, маърифий ёғду таралиб турганига гувоҳман.

Абдуназар қори ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. У кишининг исломий ва дунёвий илмлари чуқур, бунинг устига, кўп жиҳатдан ўзаро уйғун эди. “Дил ба ёру даст ба қор” деган ҳикматни илк бор шу устоздан эшитганман. Бу қоидага, аввало, ўзлари амал қилар эдилар. Қишлоғимизга келиб узоқ вақт сувоқчилик қилдилар. Уй кураётган киши ишга айтса, ким бўлишидан қатъи назар, йўқ демасдилар. Ислоний маърифат, одоб-ахлоқ, ҳалол ва ҳаром, ризқ-насиба, бировнинг ҳақи, омонат, гувоҳлик масъулияти, ғийбатнинг оғир юки, иззанинг ҳаромлиги ҳақидаги суҳбатлари қулоғимда қолган. Жўраҳон тўра, Абдуназар қори каби инсонлар Тоҳиржон Иминовнинг китобида тавсиф этилган Тўраҳон домладек “минг шамлик чироқ” эдилар. Таассуфки, собиқ тузум бундай даҳоларнинг қадрига етмади, улардан таралаётган зиё нуридан баҳраманд бўлмади, аксинча, бошларига кўп қулфатлар ёғдирди.

Бундай қулфатлардан бирини Тоҳиржон Иминов китобда ғоят таъсирчан қилиб кўрсатган: собиқ тузум оталарнинг имон-эътиқодига қарши курашди, фарзандларини динсизлик, эътиқодсизлик йўлига бошлади, айрим ҳолларда бунга эришди ҳам. Оталар фожиаси ёнига фарзандлар фожиаси қўшилиб, жамиятни жар ёқасига олиб келди.

“Хотира саодати”да ғоят муҳим бир маълумот келтирилади. Қуръони каримни рус тилига ўгириш ҳаракатлари Русияда Пётр 1 даврида бошланиб,

биринчи марта 1716 йили амалга оширилган экан. Узоқ йиллар давомида турли даражадаги таржималар ўн олти марта нашр этилган. Аммо уларнинг аксарияти араб тилидан эмас, бошқа тиллардан таржима қилингани боис, кўп ноаниқликларга йўл қўйилган. 1871 йили Д.Н. Богуславский биринчи марта Оллохнинг бу каломини рус тилига араб тилидан ўгирган. Лекин бу таржима ҳам, бошқалари ҳам мукамал бўлмаган. Рус исломшунослари академик И.Ю.Крчковскийнинг таржимасини нисбатан мукамалликка яқин деб ҳисоблашади. Бу вариант 1998 йилгача беш марта чоп этилган.

Бу фактларни келтиришдан мақсад шуки, маърифий дунёда бундай ҳаракатлар бўлиб турган пайтда шўролар тузуми бутунлай бошқача йўл тутди – диний эътиқодга қарши муттасил кураш олиб борди, мамлакатда узоқ йиллар ялпи даҳрийлик ҳаракати ҳукм сурди, никоҳ ўқитиш қораланди, уйда Қуръон китоби ёки араб имлосида ёзилган оддий рисола бор киши устидан авж олган чақув не-не алломаларнинг умрига зомин бўлмади. “Хотира саодати”ни ўқиган ўқувчи бунга чуқур амин бўлади.

Совет тузуми дунё дунё бўлганидан бери ҳеч бир давлатда, ҳеч бир жамиятда ва ҳеч бир ҳолатда қўлланилмаган ғайриинсоний бир ишга қўл урди: диндорлик учун жазо белгилади, тадбиркорликни тақиқлади, ўқимишли, илмли кишиларни “халқ душмани” деб эълон қилди, ишбилармонларнинг мол-мулкни мусодара қилиб, юртидан, оиласидан ажратиб, олис-олисларга бадарға қилди. Кўплари ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетишди. Ўзбекистондан олис йўл босиб, не машаққат билан Украинанинг Херсон вилоятидаги Михайловка қишлоғига бориб, шу ердаги қабристонлардан бирида бобо ва бувилари, бошқа ҳамюртлари қабрини излаб топиб, уларга ёдгорлик тоши ўрнатаётган, кўзда ёш билан Қуръон тиловат қилаётган, қаровсиз жойларни тозалаётган жабрдийда ватандошларимизни бир кўз олдингизга келтиринг. Гуноҳсиз марҳумларнинг чирқиллаб ётган руҳларини бир тасаввур қилинг.

Олис Украина туманларидан бирининг собиқ раҳбари, уруш қаҳрамони унвонига сазовор бўлган, Ўзбекистон ҳақида яхши таассуротга эга Злих исмли кишининг “Хотира саодати”да келтирилган сўзларига эътибор берайлик. Бу инсон аждоглари хотирасини унутмаган андижонлик меҳмонларга қараб шундай дейди: “Ўзбекистондан бу ерларга сургун қилинганларнинг аслида ҳеч қандай айби йўқ, бегуноҳ одамлар. Уларни бу ерга қулоқлик баҳонасида пахта етиштириш учун ишчи кучи сифатида олиб келишган. Аждоғларингизнинг заҳматли меҳнати билан ўша йиллари бу ерда ташкил этилган кўплаб хўжаликлар оёққа турган. Биз, украиналиклар, бунга ғоят қадрлаймиз ва унутмаймиз. Машаққатли йўл босиб шу ергача келганингизнинг ўзи ҳаммамизга ибрат”.

Тинч-тотув яшаётган, ҳалол меҳнат қилиб, ўзига яраша даромад топаётган имон-эътиқодли одамларни “қулоқ” деб эълон қилишдан кўзланган мақсаднинг нималиги шу сўзларда аниқ-равшан кўринмоқда. Афсуски, адолатсиз йилларни, аянчли тақдирларни ортга қайтариб бўлмайди.

“Хотира саодати”ни мутолаа қилган ўқувчи ўзи учун бундан-да кўп ва муҳим маълумотларга эга бўлади. Муаллиф матн устида ишлашни давом эттирса, уни янги маълумот ва мушоҳадалар, хотиралар билан бойитса, талабчан китобхонларимиз жавонларида олис ва яқин ўтмишимизнинг машъум саҳифалари ва улардан англашиладиган сабоқлар ҳақида ёшлар тарбияси учун ғоят муҳим бир асар пайдо бўлиши шубҳасиз.

Юқорида қисқа бўлса-да, таҳлилга тортилган тўрт ҳужжатли китобдан қандай умумий фикр келиб чиқади?

Адабиётнинг муҳим вазифаларидан бири ҳаёт воқелигини бадиий ифода воситалари орқали тасвирлашдан иборат. Адабиётни, демакки, бадиий тафаккурни юксак мақомда тутиб турадиган, ўқувчини образли мушоҳадани тўғри идрок этишга ўргатадиган ўзгармас қоида бу. Аммо жаҳон адабиётида бошқача қараш ва тажрибалар ҳам бор. Чунончи, соф бадиий асарларда гоҳо реал ҳужжатлилиққа, ҳужжатли асарларда эса юксак бадиийлиққа ҳам дуч келамиз. Португалиялик адиб Луиш де Стау Монтейрунинг “Майизхўр эркак” романи руҳан ва маънан бир-биридан мутлақо йироқ эркак ва аёлнинг бахтсиз турмуши, аёлнинг фожиали ўлими ҳақида. Асар ғоят таъсирчан, аммо ноанъанавий ифода услубида ёзилган. Унда шундай “ҳужжатли” ўринлар ҳам борки, улар асар воқелиги кечаётган жой ва муҳитни кўз олдингизга жуда аниқ келтиради. Биргина иқтибос: “Ҳар сафар португалияликлар вақтичоғлиқ қиладиган жойларга борганимда, мени бир нарса ҳайратга солади: бутун дунёда кабарелар кечкурунлари мижозлар билан тўлиб кетади, томоша залларида бирорта бўш ўриндиқ қолмайди. Одамлар мириқиб дам олишади, бемалол хурсандчилик қилишади. Португалияда бўлса бундай жойлардаги кечки ҳаёт кундузги ҳаётнинг давоми – зерикарли, бир хил. Одамлар рақсга тушишмайди, дурустроқ қулишмайди ҳам. Қажқаха ўз умрини яшаб бўлгандай. Қулишдан қўрқишади – кимдир кўриб қолиши мумкин-да”.

Шу асардан яна бир мисол: “Фабрикалар иш бошлаганидан кейин аёллар саноат соҳасида ишлашга ўтиб кетишди. У ерда кўпроқ пул топишади, пул бўлгандан кейин кўнгилларига келган ишни қилишади. Даҳшат. Вақти келиб бу йўлни танлаганларидан афеусланишади. Улар кўп имкониятларга эга бўлган иссиқ уйларимизни ташлаб кетишмоқда, ҳайҳотдай фабриканинг ҳаракатдаги бир мурватига айланишмоқда”.

Бадиий асарлардаги бундай ҳужжатли тасвирларга хорижий адабиёт намуналарида, масалан, Жеймс Ганн, Жан Рей, Анери де Ренье, Гюнтер Грасс қиссаларида ҳам дуч келамиз. Америкалик журналист-адиб Сара Жионинг “Эрта очилган бинафша”, “Шўршамол”, “Камелия” каби романлари бугун дунёнинг йигирмадан ортиқ мамлакатларида чоп этилиб, завқ билан ўқилмоқда. Болгар ёзувчиси Елена Алексиеванинг “Мадам Мисима” сарлавҳали монодрамасини жанр нуқтаи назаридан янгилик дейиш мумкин. Янгича, ноанъанавий услубда ёзилган бу асарда ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатлари ҳужжат даражасида аниқ тасвирланганки, уларга эътироз билдириш қийин. Шу асардан бир кўчирма: “Ёзувчиларга хос муҳим бир хусусият шундан иборатки, улар ижодий тасаввурларига чунонан берилиб кетадилар, шу тасаввурлар ичида яшай бошлайдилар, кейин-кейин эса... бу тасаввурларнинг кўпи реаллиққа айланади. Тасаввурдаги бахт ва омад билан бирга, фожа, оғриқли йўқотиш ва азоб-уқубатлар ҳам...”

Бундай китоблар бугун бутун дунёда соф бадиий асарлар каби мутолаа қилинмоқда. “Таом ейилса, тўн кийилса, от минилса маъқул” деганларидек, ижод маҳсули, у қайси жанрда ёзилган бўлмасин, савияси жойида, эга-кесими ўрнида, тишли-фикрли бўлса, албатта, ўқилади. Бугун адабиётимизда турфа хил хотиралар, умр йўллари ва улардан англашиладиган хулосалар асосида ёзилган мемуарлар нисбатан кўпроқ кўзга ташланмоқда. Фикримизча, бу янги йўналишни маъқулламоқ зарур. Ёзувчилик касб эмас, ёза билишлик муҳим. Шундай экан, бошқа касб эгаларининг қўлга

калам олишларида ҳам маълум ҳикмат бордек. Таниқли публицист Ян Парандовскийнинг фикрича, сўз санъатини эгаллаган ижодкорларни аллақандай алоҳида ҳодиса сифатида ёхуд... психологик жумбоқ тарзида оммадан (оддий одамлардан) ажратиб қўйиш керак эмас. Ҳамма ҳам шахсий ҳаётида бошқаларни қизиқтирадиган, баъзан эса ҳайратга соладиган, лол қолдирадиган ажойиб-ғаройиб саргузаштларни бошидан кечиради, уларни сўзда ифодалашга, шу орқали ўзларини намоён қилишга ҳаракат қиладилар. Кўп одамлар пинҳона, бирор кишига ошкор қилмай, чоп этилишини хаёлларига ҳам келтирмай ҳам кундалик тутадилар, хотиралар, икромнома, ҳасби ҳол ёзишади. “Гарчи, қоғозга тушганида биров хира тортса-да, улар аслида бўлғуси адабий асарнинг бошланмасидир”.

Ғоят аниқ гап. Аммо ҳамма бошланма ҳам бирдек бўлавермайди. Адабиётда эса, Назар Эшонқул “ЎзАС”да тўғри таъкидлаганидек, энг муҳими – савия. Савия бирор жойда тайёр ҳолда турмайди, уни бора солиб, эгаллаб олишнинг иложи йўқ. Бировнинг таҳорати билан... дегандай, кимнингдир савиясига орқа қилиб адабиёт майдонига кириш эса гуноҳи азим. Савия баъзан эрта, баъзан умр поёнидагина намоён бўлади. Намоён бўлмаслиги ҳам мумкин.

Шунга қарамай, адабиётдаги кичик бир ирмоқча, билинар-билимас из ёки шивирга ҳам эътибор бермоқ зарур, деб ўйлайман. Чингиз Айтматов ёшлардан (баъзан эса катталардан ҳам) фақат толстойча, чеховча, бунинча ёки шолоховча ёзишни талаб қилиш тўғри эмас, бундай талаб ижодкорларни майиб қилиб қўяди, дейди. Назар Эшонқул бу фикрни давом эттиради: “...янги адабиётни тушунмаслик оқибатида (бошқаларни) шунчаки ўзларига ўхшаб ёзмаётгани, изларидан эргашмаётгани учун данак пўчоғига кўшиб мағизни ҳам ташлаб юбориш ҳалоллик эмас, бу хил фикрлаш тарзида холислик йўқ. Фақат холис ва самимий муносабат бўлсагина, адабиёт ўз ҳақиқатларини даврга ошкор этади”.

Юқорида номлари зикр қилинган тўрт асарни мен ўзбек адабиётида фавкулудда ҳодиса дейиш фикридан йироқман. Аммо улар ва, Хуршид Дўстмуҳаммад эътироф этган яна кўплаб шундай асарларда, муҳими, холислик, самимият ва ростгўйлик бор. Шу фазилатлардан униб чиққан истеъмолга яроқли “мева”лар улар.

Бир ҳолатдан қатъий умидворман. Биз бугун миллий адабиётимизнинг қадамлари кутлуғ ва умидбахш ушбу кунлар шиддати ва мазмунига мос бўлишини, дунё кенгликларига дадил йўл олишини орзулаб турибмиз. Халқимиз бошига яқин ўтмишда тушган азоб-уқубатлар, собиқ тузумнинг ҳийлаю найранглари ҳақида ҳали кўп ёзилади, кўп нарса ошкор бўлади. Ўтмиш аждодларимиз ёди билан бирга, кеча-яқинда сафимизда бўлган, умрини халқимизнинг чин маънодаги эрки ва саодати учун бағишлаган даврдошларимиз хотираси учун ҳам шундай қилишимиз керак. Шундай қилсак, эҳтимол, дунё адабий-маданий кенгликлари сари йўл оладиган бадиий китобларимиз қарвони орасида холислик ва самимият либосига бурқалган мемуар асарлар ҳам бўлар...

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

МИНҲОЖИДДИН МИРЗО

ВАТАННИНГ МАНГУ ҚЎШИҒИ

Доғистоннинг улуғ шоири Расул Ҳамзатов шеърляти миллати ва элатидан қатъи назар, ҳар бир иждокор юрагида она Ватанга бўлган муҳаббат, севги-садоқатни улғайтиради, миллий ғурур ва ифтихорларини баланд овоз ила кўйлашга даъват этади.

Албатта, Доғистон халқи Расул Ҳамзатовни чин юракдан севади, эъзозлайди, лекин, ўзбек халқининг бу шоирга нисбатан севгиси уларникидан ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас, дегим келади. Негаки, у бутун дунё севгисига лойиқ шоирдир.

Зулфия, Ғафур Ғулом, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби ўзбек шоирлари унинг чин дўсти, қадрдони эди. Расул Ҳамзатов бу шоирлар хонадонида кўп бора меҳмон бўлган.

Расул Ҳамзатов инсониятга, бу дунёни қандай ардоқлашни, дўсту қадрдон бўлиб яшашни, Ватанни севишни, севганда ҳам уни бутун борлиғи-ла севишни ўргатди. Унинг қалбида бир умр мангу Доғистон таровати, дард- армонлари, орзу-умидлари, муҳаббати билан бўй кўрсатиб турди.

Расул Ҳамзатов ўз юрти тарихи, тоғлиқлар анъанаси, чўпонлар, аёлга муҳаббат, соғинч, қўйингки, қайси мавзуда ёзмасин, ҳар бир шеърининг қат-қатларидан Ватанга бўлган чексиз муҳаббатнинг тотли келиб туради. Бу улуғ шеърят ҳар бир юракнинг ўз гулзори, ўз булбули бўлиши кераклигини таъкидлайди. Зеро, шоир айтганидай, ҳар булбулнинг ўз қўшиғи бор:

*Булбул қўшигини тинглаяпсанми,
Унда янграётган тантана тинмас.
Нима ҳақда куйлар англаяпсанми,
Аммо номаълумдир, ҳеч кимса билмас.*

*Иймоним комилдур, ишонч-ла айтгум,
Ватан ҳақидадур бу қўшиқ-бонглар.
Агар ўзга мавзу бўлганда шаксиз,
Жонига тегарди аллақачонлар.*

“Доғистоннинг улуғ шоири”. Айтишларича, Расул Ҳамзатов ҳамиша унга нисбат бериб айтилган бундай сўзларга қарши бўлган экан. Унинг қарашича, “Улуғ” нисбати, фақатгина бу дунёдан ўтган, ўз ижоди билан даврлар синовларига бардош бериб, халқ қалбидан жой олган шоирларга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Адабиёт, шеърят, шоирлар йўли азал-азалдан ҳамиша дунёнинг энг йирик чорраҳаларида кесишган. Шарқда Боғдод, Самарқанд, Ғарбда Афина ва Рим... Аммо шоир даҳоси кичик бир ўлка ҳудудини дунёнинг энг йирик шоирлари йўли кесишадиган нуқтага айлантиришга қодир экан. Айнан Расул Ҳамзатов ижоди ва шахси сабаб, Доғистон ана шундай адабий марказлардан бирига айланди.

Россия Федерациясининг Доғистон Республикаси Маданият вазири Зарина Бўтаева ва Доғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Магамед Аҳмедов томонидан юборилган таклифномага асосан, Расул Ҳамзатов таваллудининг 95 йиллиги муносабати билан бўлиб ўтадиган XXXII Халқаро “Оқ турналар куни” фестивалида иштирок этишимиз ҳақидаги хушxabар мени ниҳоятда қувонтирди.

Тадбирга Расул Ҳамзатов шеърларидан қилган таржималарим асосида чоп этилган “Оқ турналар” китобини олиб бордим. Халқимизнинг бу улуғ шоир шеърятига бўлган муҳаббати ва қизиқишини ҳисобга олиб, унинг кўпроқ миллий рух уфуриб турган ҳамда ҳаётининг сўнгги йилларида ёзган шеърларини ўзбекчалаштиришга ҳаракат қилдим. Айниқса, унинг ҳайкал шеъри менинг онгу шууримни бутунлай забт этиб олди.

*Қўшиқлардан ҳайкал қўйдим ўзимга,
Ғарчи ясси тоғу тошдан баландмас.
Токи тоғлик ўлкам ошиқ сўзимга,
Бу ҳайкални ҳеч ким келиб бузолмас.*

*Тоғлар узра бўри каби улаган,
Шамолу қор, ёмғир, иссиқ писандмас.
Тирик чоғим тоғлар эди тақдирим,
Энди улар тақдириман ҳар нафас.*

*Мен ёққан у олов ўчмас тоабад,
Тоғлик аёл умидига бериб зеб.
Ният қилар исмим қўйиб ўғлига,
Шу гўдак ҳам бир кун шоир бўлсин деб.*

*Вақт оқими дарёдаги тош мисол,
Силлиқлолмас исмим, ёзмиш бисотим.
Ҳеч ким шеърим нухасини битолмас,
Ҳар сатр аро сирим, бори ҳаётим.*

*Сиздан кетсам олис йўлга отланиб,
Алвидо деб ҳеч ким қайтмас томонга.
Кўкда маънос учган турналар сози,
Балки унда ёдим солар ҳар жонга.*

*Давр каби мен ҳам кўп бор товландим,
Гоҳ силлиқ айлана, гоҳ учқур пайкон.
Ақл эмас, дил билан баланд ёндим,
Кўнглим амрин рад қилмадим ҳеч қачон.*

*Ҳали қанча диллар ундан тафт олар,
Ўчмагайдир юрак ёққан бу чироқ.
Фақат менга таъна кўзи-ла боқманг
Фалак берди, кўпин олмадим бироқ.*

*Ҳам тутмадим сохта қаҳрамон йўлин,
Разиллик-ла олишдим тинмай ҳар он.
Тоғ созила куйладим ул номаълум
Овулимни таниди бутун жаҳон.*

*Майлига мағрур фин, майлига қалмиқ,
Майли эсламасин қисматимдир шу.
Лекин тоғлиқ халқим қўшиқларим-ла
Она тилин сақлаб яшайди мангу.*

*Шеърӣй харитада менинг оролим,
Ҳайбатли зулмат йўқ қилолмас тўлиб.
То бу жаҳон ичра битта авар бор –
Яшайман мен унинг қўшиғи бўлиб!*

Доғистонда бўлиб ўтган тадбирлар давомида Махачкала шаҳридаги Тарки-Таудаги шоир қабрини зиёрат қилдик, пойтахт марказидаги Расул Ҳамзатов ҳайкали пойига гуллар қўйдик, у яшаган хонадонга ташриф буюриб, оила аъзолари билан учрашдик. Доғистон Ёзувчилар уюшмасида ташкил этилган давра суҳбатида, шоирнинг 95 йиллигига бағишланган тантанали тадбирда қатнашдик, Расул Ҳамзатов туғилган Хунзах туманидаги Цада овулидаги байрамларда иштирок этдик. У туғилиб ўсган хонадон – ҳозирда унинг отаси Доғистон халқ шоири, Ҳамзат Цадаса уй музейига ташриф буюрдик.

Худди биздаги каби бу диёр халқи ҳам азалдан адабиёт, шеърятни нон ва сув каби ҳаёт учун зарур неъмат деб билади. Шу боис ҳам у халқчил адабиёт. Унда ҳамиша халқнинг орзу-умидлари, дарду армонлари, қувонч-шодликлари жам. Халқ адабиёт туфайли, адабиёт эса халқ туфайли яшайди.

Шоир илк шеърлариданок дунё аҳли эътиборига тушди. Унинг “Турналар” шеъри асосида яратилган кўшиқ уни янада машҳур қилди. Таъбир жоиз бўлса у ватан ҳимояси учун жонини бахшида этган мард ўғлонларга бағишланган абадий кўшиққа айланди. Бугунги кунгача дунёда “Турналар” шеъри асосида яратилган йигирмадан ортиқ монументал ёдгорликлар мавжуд бўлиб, Тошкент вилояти Чирчиқ шаҳридаги обида ҳам ана шу шеър таъсирида яратилган. Шу ўринда мазкур шеърнинг ёзилиш тарихига бир назар ташласак. Иккинчи жаҳон уруши даврида шоир туғилиб ўсган тоғли Хунзах туманидан 2634 нафар йигит урушга чақирилиб, улардан 1227 нафари қайтади. 1407 нафаридан эса қора хат келади. Шоир “Турналар” шеърини Японияга қилган сафари давомида ёзади. Атом бомбасидан нурланган қизга шифо тилаб, эзгу ниятлар ила миллионлаб болаларнинг оқ турналар ясаб кўкка учирishi шоирга қаттиқ таъсир қилади. Шеър асосида яратилган кўшиқ Расул Ҳамзатовни бутун дунёга машҳур қилади. Кўшиқ миллионлаб кишилар қалбидан жой олади. Қанчадан-қанча юрт-

ларда, жумладан шоир туғилган Цада овулида ҳам “Оқ турналар” ёдгорлиги ўрнатилади. Айтишларича Расул Ҳамзатовнинг акаси ҳам фронтдан қайтмаган. 1986 йилда Гуним ҳудудида биринчи марта жангчи аскарлар хотирасига “Турналар” ёдгорлиги ўрнатилади. Ёдгорлик пойидаги мангу алангани ёқиш учун иккинчи жаҳон урушида тўртта ўғлидан жудо бўлган она хонадонидан олов олиб келинади.

Доғистонда мана ўттиз икки йилдирки, шу шеър шарафига “Оқ турналар куни” фестивали ўтказилади. Бу тадбирда дунёнинг турли минтақаларидан юзлаб адиблар, шоиру олимлар иштирок этишади. Шоир ҳаётлик пайтиданок бошланган бу байрам бу йил ЮНЕСКО шафелигида ўтказилди.

“Бошқа ёзувчиларнинг кутубхоналари китобларга тўла, менинг кутубхонам эса халқ билан тўла. Халқдан оламан, халққа бераман”, деб ёзганди бир пайтлар Расул Ҳамзатов. Устозлар, замондошлари таъкидлашганидек, у барча буюк шоирлар каби олганидан кўпроқ берди.

Азим шеърият туфайли бугун дунёнинг қайси бир бурчагида бўлмасин, Расул Ҳамзатов деса Доғистонни, Доғистон деса Расул Ҳамзатовни эшлашади. У ана шундай буюк муҳаббат билан нафақат Доғистонни, Россияни, унинг турфа халқларини, дунё аҳлини сева билди, севганда ҳам бирини иккинчисидан айирмай, бирини тепа, бирини паст, бирини оқ, бирини қора демай севди. “Бутун ер юзи аҳолисини қулочимни кенг очиб бағримга бошишни қанчалар истардим...”, дерди у. Унинг оламга, инсониятга бўлган севгиси, улкан муҳаббат ва эътироф бўлиб ўзига қайтди.

Ўлим ҳақ, муқаддас китобларда айтилганидек, бу дунёга келган ҳар бир жон албатта ўлим шарбатини тотиб кўргувсидир. Расул Ҳамзатов ҳаётининг сўнгги онларида шундай ёзади: “Менинг васиятим – мен ёзган китобларимда айтилган. Мен авлодларга ўз ажодларимдан мерос қилиб олган Ватанимни – муҳаббат, умид, қувончлар диёрини, заминни, гўзал қизлар, мағрур аёллар ва эркакларни, муқаддас ошёним-Доғистонни қолдираман. Буларнинг барчасини авайланг. Уларсиз менинг ёдим ҳам, қадрдон тоғлар ҳам бўлмайди. Ажойиб, меҳрибон, гўзал, бу ёруғ дунёдан у ёққа ҳеч нимани олиб кетаётганим йўқ. Ўтинаман – ўз Доғистонингизни эҳтиёт қилинг. Унинг шонли номини сақланг ва янада шарафланг. Доғистон – сизнинг ҳаётингиз, сизнинг кадр ва қимматингиз, муҳаббатингиз. Йўқ, унинг одатлари беҳикмат эмас, уларни қадрланг ва авайланг. Унинг рамзларини ғурур ила эъзозланг, ифтихор ила сақланг. Унинг бағридаги халқларни, кам сонли миллат ва элатларни алоҳида муҳаббат ила севинг!”

Ана оппоқ турналар овози эшитилмоқда. Бу овоз самодан эмас, қалбларимиздан келмоқда. Уларнинг сафида мангу қўшиғини айтаётган буюк авар шоири Расул Ҳамзатов ҳам бор. Бир умр шеър у қўшиқларида Доғистонни куйлаб ўтган шоир, бугун ўзи бу Ватаннинг мангу қўшиғига айланди.

*У тоғлар бағрини макон этган қуш,
Тиканзор, буталар жаннатдан афзал.
У миллат кўраётган энг чиройлик туш,
Ҳақ ўзи кўнглига бергандур сайқал.*

*У қушининг қўйлаган қўшиғи мангу,
Бир кун гар тўхтаса сози дафъатан.
Доғистон халқи, сиз чекмангиз қайғу,
Қолур Расул Ҳамзат отлиғ бир Ватан!*

Ўзбек китобхони Расул Ҳамзатов шеърляти, асарларидан қилинган ҳар бир таржимани катта хурсандчилик билан қабул қилади. Шу пайтгача Туроб Тўла, Ибройим Юсупов, Рамз Бобожон, Эркин Воҳидов, Машраб Бобоев, Ҳайриддин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Азим Суюн, Эргаш Муҳаммад, Барот Исроил, Асрор Мўмин каби бир қатор устоз шоирлар Ҳамзатов ижодидан кўп таржималар қилишган. Таниқли олим, ҳамиша Расул Ҳамзатов билан дўстона муносабатда бўлган Эгамберди Мустафо унинг “Менинг қалбим тоғларда” достонини ўзбек тилига таржима қилди. Албатта, таржимон асарнинг руҳини, дарди, ўзига хос қирраларини сақлашга ҳаракат қилган. Ўйлаймизки, келгусида бу дoston таржимаси янада сайқаллаштирилади.

Ҳаётининг энг сўнгги дамларида ҳам Ватанни бир зум севишдан толмаган, ўлмас шеърляти туфайли олган барча орден ва нишонларини ўз ўлкаси тоғлари чўққиларига қадаб қўйган, юртидаги ҳар бир тоғликни ҳикматгўй шоир, ҳар бир шоирни ҳикматгўй тоғлик даражасида тасвирлаб, ўз кўнглида муаззам ва абадий Доғистонини ярата олган шоирнинг ўзбек тилидаги янги достони билан танишиш сиз учун беҳикмат ва безавқ бўлмайди, деган умиддаман.

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ

(1923–2003)

ҚАЛБИМ МЕНИНГ ТОҒЛАРДА

(Достон)

*Рус тилидан
Эгамберди МУСТАФОЕВ
таржимаси*

*Менинг қалбим тоғларда.
Ўзим настдаман...
Роберт Бёрнс*

1

*Тошқин ёз шаҳарни тарк этди тамом...
Яна мен ҳақимда бўлмағур гап-сўз.
У асфальт йўллардан, ўрлаб тоғ томон,
Аварлар уйида кайф сураp ҳануз.*

Гийбатнинг боиси: мен – ёш йигитча,
Манманлик дардига чалинганмишман.
Янгрармиш қўшиғим уйдан узоқда,
Ёдга олмасмишман – қояга маҳкам
Ёпишган овулу ранги қулф урган
Иси таниш тошлоқ она-заминни.

Бўйнимда бўйинбоғ, эшак думидай,
Бошимда иляпа, кир тоғорадай.
Елкаси тердан нам, жарни ёқалаб,
Ўтлоқдан уйига пичан ташиган
Тоғли аёлни ҳам унутганмишман.

Камназар эмишман Гуниб қишлоққа,
Хунзах¹ қўкати-ю, яшинаган боққа.
Бегона бўлибман, қайтмогим гумон.
Яшармишман фақат шуҳратим дебон,
Жисмимда тоғликнинг югурик қони
Қайнамасмиш, э воҳ, анчадан буён.

... Шу хил даъволарни тап тортмай, бирдан
Тутоқиб гапирди, чол – қишлоқдошим.
Тушлик ҳам қилмади, мен –ҳайрон билан,
Майимни татимай, хўрлади ёшим.

Эътибор бермади хонам саҳнига,
Енгилгина чўкиб юшоқ диванга.
Бефарқ кўз ташлади мен не юртлардан
Танлаб келтирганим совга-саломга.

Сигаретни, қаранг, қатъий рад этди,
Тамаки халтадан қўлболасини
Олди-ю, тинмасдан жавраганича
Папирос ўради ҳидлаб исини.
Зарема қизим-ла, ўйнаркан, меҳмон,
Тикиларди ўйчан дадам расмига.

Енгсиз чакмонини остига тўшаб,
Барини устига қайирганича,
(Тоғтакага найза санчиб, яралаб,
Бироз тин олган у овчи сингари)
Ухлади, меҳмоним ўтирганича,
У учун тўшалган тўшакдан нари.

... Оҳ-ҳо, камон ўқи,
Шоир севинчини поралаган сен –
Қалбига отилган ватаннинг тоши!
Хатто панжангмасман, якка ҳолда мен,
Яғмо-бўхтонларга ишонма халқим!

¹ Гуниб ва Хунзах – Доғистондаги туманлар.

*Шухрат деганлари не даркор менга?
Ўзиммас. Сен, ахир, ягона фаҳрим!
Мен бир учқуниман сенинг шухратинг,
Сенингсиз, ул учқун сўнмоққа маҳкум.*

*Мен – баланд тоғларинг ўтлоқларида
Ниш отган чилтонман, сенсиз – забунда.
Чанг-тўзон ичида сўлмогим аниқ,
Тошқин оқимларинг ўзанларида.
Сачрамиш томчиман, тўлсам-да лиқ-лиқ,
Сенсиз соп бўлмогим, қуришим аниқ.*

*Ушлаб кўр, кафтларим силлиқмас, дағал,
Улар томирида оқмоқда тафтинг.
Кўзларимни сендан айирган маҳал,
Қўмсов сели босар, саргайтиб афтим.*

*Қалбим сеникидир, фарзандлик қалбим,
Тириклиги тоғда – отам юртида.
Унда ўчмас севги, жонажон халқим,
Сени дилдан севгум, умрим борича!*

2

*Эсимда: уйдаги қоп-қора ўчоқ,
Завққа тўлдирган он олов ёлқини.
Ҳанузгача ўшал хотирим қайноқ,
Сўнмасдан ҳар лаҳза иситар мени.*

*Эслайман: шом тушиди дегунча, дадам
Кўйтери пўстинин елкага ташлаб,
Чиқиб томимизга куйларди бирам,
Қалб кўрин менга деб, мени ардоқлаб.*

*Энди мен ҳам ўшал болалигимда
Уққан қўшиқларни қизимга ёддан
Куйламоқдаманки, берилиб ҳисга,
Сасим паст бўлса-да, отамникидан.*

*Қирчиллама ёшдан ўтаётирман,
Сочу соқолимга қўнмоқда қиров.
Аммо, мунис онам қаршисида мен
Сезаман ўзимни боладай дарров.*

*Қанийди, шу чоғда тоғли гулбадан
Елкадаги кўзасин энгаштирганча
Қондирсайди мени булоқ сувига.*

*Ҳозир ҳам сўнмас бир иштиёқдаман –
Эски таниш дара, гулхан четида
Узоқ-яқинлар-ла, ўлтирсам дейман...*

*От сурмоқ, жон-дилим!
Лек, ташвишдаман –
Энди асов отга эгар урмоқни
Ёшлигимдагидай эплармиканман?
Бедор тунларимда, билсангиз, яна
Овулимиздаги хўкиз қўшилган
Арава гичирин сезмоқ анъана.*

*Эслайман: ёз бўйи пичан қуритиб,
Қишида қори тирнаб куралган томни.
Тезак тутунини не кўйга солиб,
Самога узатар эски мўрконни.*

*Куз келди, деганча аварлар уйи
Сурлаш-чун осилган нимтага тўлар.
Наврўз келгунича бутун қиш бўйи,
Нимта камайса-да, иси тўйдирар...*

*О, халқим! Тарихинг қалам биланмас,
Сиёҳдан оққан кўп қон-ла битилган.
Солномачинг бўлган ханжари ҳаққост,
Ҳамда сон-саноқсиз даҳманг – йитилган.*

*Ҳануз қулогимга чалингандайин:
Аварлар ханжарин жаранг-журунги,
Боболарим босган қадамлар саси,
Жанглар садоси-ю, отлар дупури.
Андалал ери-ю, Эрон шоҳининг
Гулли чодирисида тортишув чоғи,
Суракат¹ жанговар хитобин акси,
Элимнинг сир тўсар чўққили тоғи
Мунгида янграшин сезаман доим.*

*Кўрдим: Хунзахдаги оловли майдон,
Хочбар²ни кутмоқда ёлқинли гулхан.
Ўлимга бўй бермай, Гидатли ўғлон
Рақсга тушганини мўйлов бурабон.*

*Кўрдим: Элдарилав³ матонатини –
Писанд ҳам қилмайин ичган заҳарни,
Олганча қўлига дилкаш қўбузин,
Куйлади сенигдек бўй эгмас халқни.*

¹ Суракат – аварларнинг чет эл босқинчиларига қарши кураш раҳбари.

² Хочбар – Доғистоннинг миллий қаҳрамони.

³ Элдарилав – аварларнинг бойлар томонидан заҳарланган донгдор хофизи.

Мардларинг жанг чоғи ўнг қўлсиз қолса,
Шу заҳот чапига қилич олганлар.
Мабодо жанговар боши кесилса,
Танасин тик тутган ҳолда қолганлар.

Ёхуд кўрагига қадалса ханжар,
“Қўлим, душманамга, етсин”, – деб дигар,
Мардларинг нўлатни ичкари ниқтар!
Қул бўлмайин, дебон тушса гар асир,
Елка била девор тешимоққа тайёр.

Баланд ёнбағирда, булутлар аро
Ин қурган бургутга тушганда кўзим,
Ўшал юксакликдек мардликни раво
Фарз билган элимга ҳавасда ўзим.

Кўрдим ўзлонларинг – ярадор, чўлоқ,
Бир қўлсиз, тупроқда ётар, беланиб.
Сўрсангиз алардан: “ Нечун курашмоқ?”
“Бир сиқим тупроқ-чун она замин, деб.”

Сўрсангиз: “Қай жойда истеҳкомингиз?”
Тор бир дарадаги тошни кўрсатар.
Шундан ҳавасдаман, дейми изма-из
Юрсам улар қатор, ишончим забар.

Улар ҳаётидан фахрим, гурурим
Вафотидан йигим, қайғули дамим.
Қизиққонлигингни севаман, халқим,
Бир сўзли, ўжару ўткир забоним.

3

У – тоғлар қўшиғи. Онажонгинам
Жўшиб куйлаганин унутмам ҳечам.
Қўшиқ – онам кўзу кипригида нам,
Ингандай ўтлоққа тонг чоғи шабнам.

Эслайман, суратда қотган оқсоқол
Қузатганин жангга икки акамни.
Онам маржонларин сотиб, хайри ҳол
Отамнинг номида буюртган танкни.

Отам ўлиmidан салгина олдин,
Маишхур қаҳрамонга бахш этди достон.
Афсуски, ўшанда Шомилни такрор
Бадном қилишгани бўлганди аён.

*Балки шу қайғу-ғам бўлмагандайди
Кўпроқ яшармиди отам, ҳойнаҳой...
Чорак аср ёвни жангда пайдар-пай
Қулатган боболар кескир қиличин
Ғализ бир шеъримда, кўпам ўйламай,
Хоин яроғига менгзаганим чин.*

*... Тунлари қадамин гусури босиқ,
Чироқ ўчирдимми, ойнада акси.
Гоҳо Ахулгога¹ кўриқчи, аниқ,
Гоҳо гуниблик² чол, хонамда саси.*

*У шундай сўз қотди: “Не бир тутунли
Ёнгину, жангларда тўкмадим, мен қон!
Ўн тўққиз еримдан яралангандим
Йигирманчиси, сен бўлдинг, нодон!*

*Яраларим – билсанг ўқу ханжардан.
Бироқ, сеники-чи – аламли бўҳтон.
Асло кутмагандим тоғлик дўстлардан
Бундай жароҳатни дилга ҳеч қачон.*

*Энди газавотга ҳожат йўқ бугун,
Лекин у қутқарган сен суйган тоғни.
Қуролнинг эскирган дейдилар менга,
Озодлик деб тутдим ўшал яроғни.*

*Чарчоқ нималигин билмасдим жангда,
Қон тўкдим жанггоҳда, қайсар тоғлидай.
Имконим йўқ эди куйга, базмга
Шеърбозларга қамчи босганман, тинмай,
Баҳши, оқинларга танбеҳ берганман.*

*Балки ўшанда мен янглишгандирман,
Оқину шеърбозни сиқувга олиб.
Аммо, сендекларни тинмай, беармон
Қувганим тўғридир олдимга солиб”.*

*Шу зайл тонг отар таъна қилганча,
Турарди тепамда меҳрибон отам.
Бошига саллали қалпоқ кийганча,
Бўялган соқолин силаб дам-бадам.*

*Энди мен не дейин унга, сенга ҳам,
Она халқим, айбим – авфсиз гуноҳ.
... Имомнинг ноиби Ҳожимурод ҳам,
Уни ташлаб кетиб, чектирган оҳ-воҳ.*

¹ Ахулго – Доғистондаги тоғ тизмаси.

² Гунуб – Доғистондаги туман.

*Ҳожимурод ортга қайтмоқни ният
Қилганда, ботқоққа чўккан. Вовайло!
... Имомга қайтмоғим кулгили ҳолат,
Менинг йўлим бошқа, замоним авло.*

*Ўзим ёзган бўҳтон битигимни деб
Уйқусиз кечалар чекаман озор,
Узр сўрагум бор имомдан бориб,
Бироқ, ботқоғига чўкмасман зинҳор.*

*Менинг янглиш фикрим, алданганимни
Сезган у, демакки, кечирмас дарров.
Ғализ шеъримдаги самум бўҳтонни
Қиличда ёзарлар кечирмаслар-ов...*

*Майли...
Доно халқим, сен ўзинг кечир,
Сени дилдан севишим ҳаққи.
Сен эса, она Ер шоир ўглингни
Асра жоду сўздан бермагил дакки.*

*Ранж-алам сўнгуси йил ўтган сайин,
Ҳар баҳор кўк либос кийганинг каби.
Севаман – озодсан, мағрурсан тайин,
Қувончинг – Шомилдай ўглинг борлиги.*

4

*Шоирлар аввали кўрмаган юртдан
Кўшигу куй олиб қайтарлар чунон.
Гомер ватанида бўлсам-да, бир кун
Шунда ҳам куйладим, сени Доғистон.*

*Рафаэл ерида юракдан сездим
Мени туққан авар аёл ватанин.
Парижда муҳожир ҳамюртни кўрдим,
Ундан бахтсиз инсон йўқлиги тайин.*

*Йигитлар қизлардан куппа-кундузи,
Муччи олар жойда қизариб юзим,
Эсладим овулдош авар аёлни.
Мени кўрган заҳот, рўмол учи-ла,
Аста бекитарди юзи – ҳилолни.*

*Бу ер – Европа-да, ўзга бир лаҳжа.
Гангур-гунгурига қиламан ҳавас.
Узуқ талаффузи худди хунзахча,
Ханжар жирингидай бўғиқ бир овоз.*

Бегона элларда ёмғир ёққанда,
Томчисида Цада¹ ерин кўраман.
Атрофни дўл уриб, сели оққанда,
Гимрин боғларидан хавотирдаман.

Юрагинг уммондай, кенг бир ҳодиса,
Тоғу тош қўйнида ўссанг-да, халқим –
Қалбингда қоралик топилмас, сира.
Фақат тим ранг эрур андий чакмонинг.

Эҳ-ҳе, бароқ жузли чакмоним!
Европанинг машҳур отелларида,
Сенга ўралгандай ухламоқ душвор.

Қанийди, бир зумга қилсайдинг ато
Болалик кунларим, келганда баҳор,
Ёмғир чоғи сенга ўралганимда.

Майли, мен ҳақимда турлича гап-сўз
Қилсалар қилсинлар кечаю-кундуз,
Мен эса тик тоққа тўшалган ўша
Қорли сўқмоқларни қўмсайман ҳануз.

Узоқ овулларни қўмсайман ҳар дам,
Улардаги ижод, бунёд самарни,
Шу қатор ҳар жойда Исбагини ҳам –
Цадалик ҳазилкаш, аскиягарни.

Унцукулли дўстлар, интиқман сизга,
Ҳар бирингиз мени хушлашга қодир.
Ашелталиклар-чи, ишонинг менга,
Тугилганиданоқ хонишга моҳир.

Догистон: тоғостинг ўти ширали,
Суви шаффоф мисол, тездир оқиши,
Қўшигинг куйга бой, таққос топилмас,
Бас келмас Саъди-ю, булбул хониши.

Орзум – менга таниши қўшиқ эшитсам,
Жўровоз танлухлик гиламдўзлардан.
Улар овозлари майинки, бирам.
Дилда тугилажасак сокинлик куйдан.

Қаерда бўлмайин ҳар дам, ҳар онда,
Сени мадҳ этишига интилганим рост.
Шеърларим тошлоққа етса бўлгани,
Элим куйларига қўшилсалар, бас!

¹ Цада – Шоир туғилиб вояга етган қишлоқ номи.

Майли, шундай шеърлар ёзилмаса ҳам,
Анинг том маъноси – қалбдан, юракдан.
Бу туйғу ўчмайди, доим қонда жам.
Қаерда бўлмайин, сени чин дилдан
Севганим севгандир, менинг тоғлигим...

5

Майлига, баъзи бир калтабин каслар,
Сени менсимасдан десалар, ҳайҳот:
“Эскича таомил, хонишу саслар,
Ҳозир ҳам уларда ёввойи одат”.

Севаман: сершовқин, тошқин тўйларинг,
Шодлик учга чиққан томошаларинг,
Чам-чаму¹, дам-дамга² кўмилган онинг,
Май тўла шоҳқадаҳ – шоҳқадаҳларинг.

Ижро этилганда лезгинка рақси,
Тезроқ айлангуси қари замин ҳам.
Дарада акс этган сурнайнинг саси
Тирилтирар ҳатто ўлганларни ҳам.
Йигитлар отларин эгари узра,
Қушдай учарлар-а оёқ учида.
Тоғлилар дорларин тортарлар, токи
Тебрансин деб тордай, рақс тушар чоғи
Устига қўйилган ликобча узра.

Меҳнату кураида яшаб чиниққан
Кексага ҳурматинг севаман дилдан
Қариялар мамнун бундай иззатдан,
Мудом неваралар қушовида жам,
Балки узоқ умр кўриши шундан.

Илтифот кўрсатмоқ тоғли учун хос,
Камбагал бўлса ҳам, сахийлиги бор.
Қўноққа терс қараиш – ўлимга қиёс,
Қўнар жой бермасга кимнинг ҳадди бор?

Овулимизнинг бор ҳар дарвозасини
Қоққин-а, йўловчи, ҳеч ийманмасдан!
Сендан сўрамаслар: “Кимсан, қаердан?”
Оддийгина: “Кир”, деб очар эшикни.

¹ Чам-чам – май ва газаклар.

² Дам-дам – қўшиқ ва рақслар.

Авалло, отингни охурга маҳкам
Боғлаб, сули билан емлайди, ишон.
(Тоғли ҳафта бўйи оч юрганда ҳам
Авалл отин емлаб, сўнг тотар таом.)

Мезбонинг чакмонин
“Исин”, деб кеч-тун,
Елкангга ёпгуси, магар жунжуксанг,
Ўзи тим ўтирмас, сен ўтирмасанг.
Мўрқондан тепага чиқдимми тутун,
Демак, меҳмон энди “уйли” бус-бутун.

Беканинг қўлида элак сарбасар,
Саримсоғу гўшитнинг ҳиди тарқалар.
Бош қадаҳ сен учун, чунки шом, саҳар
Хурсанд қилдинг уйни, хурсанд эгалар.

Ҳар қандай хоҳишинг сезарлар, тамома,
Ором олишингга энг яхши тахта.
Уни ҳадя қилар сенга батамом,
Ногоҳ мақтаб қолсанг, билгил, албатта.

Қўшининг меҳмонин овулдошлари
Бир бўлиб кузатар. Халқда бор мақол:
“Меҳмонни хушламай, ночор кутганнинг
Гуноҳли суяги топгуси завол”.

Шаҳардаги уйим эшиги тирбанд,
Келган-кетган учун очиқ – анъана.
Боболар расмига ҳурматим баланд,
Азал одатларин оширгум яна.
Дейдилар: меҳмон-ла ширин эмиш ош,
Май эса қувватли, дилкашликка бош.

Унутмас йўловчи қай бир ҳовлида,
Сафарга отланиб, эгар босганин.
Мен – абад йўловчи, сақлагум дилда
Она кулба мени сайёр қилганин.

Қай ҳолда борай мен отам қабрига,
Сени севмоқ ҳиссим бўлса, йилдирим?
Қай кўз билан қарай, онам кўзига,
Мабодо унутсам сени, жон халқим?

– Унутдингни? – сўрса суюкли қизим –
Зарема, вояга етганда, унга
Не деб жавоб бергум, қизаргай юзим,
Умрим борича мен содиқман сенга,
Сени унут қилмоқ, мен учун ўлим!

*Маҳач мардлигию, Мулла Насриддин
Ажиб қилиқлари танангга сингган.
Улар қаторида хушовоз Марин,
Хулласи буларнинг бари – ўзингсан.*

*Майли, қўшигимга кирсин Маҳмуднинг
Ўчмас алангали севги шайдоси,
Цадас кулгуси-ла, Камолил Башир
Санъати қатори сўз мўъжизаси
Бўлган эски воқе – мардлар қиссаси.*

*Хоҳлардим, шеъримнинг ҳар қандай сатри:
Қанотини қоққан бургут шиддати,
Қуёш тафтин шимган тоғ гунафшаси,
Ва аниқ санчилган марднинг ханжари
Каби – қалбга азиз сирга чулганса.*

*Бу қўшиқ тугамас, аминман бунга,
Ўлгунимча уни айтганим билан.
Отам кетар чоғи қолдирган менга,
Мен ҳам мерос қилгум келар авлодга.*

*Фарзандлик қарзим бор – улкан фарз менга,
Ҳаяжондаманки, ёза бошладим:
Ўзгаларни жўшиб бийлаш-чун, сенга,
Ва сени уларга бийлаш мақсадим.*

* * *

*Қушларнинг тонг куйи ойна ортида,
Тоғ қуёшин шуъласи интилар уйга.
Ҳамюртим, майимни рад қилдинг кеча,
Кел, бугун қадаҳлар сунайлик бирга.*

*Бўлмагур игво сўз, шом булутидай
Қумуш нур ўқидин пора бўлди – хор,
Сенинг деганларинг инкор қилай-да,
Ўзим айтганларим тасдиқлай такрор.*

*Яна қўшиқларим шайлай, ҳозирман.
Отам ўлкасига севгимдир – онтим,
Ҳар бир нафасим-ла сенга содиқман,
Менинг қалби буюк эй, митти халқим!*

ҲЕРМАН ҲЕССЕ

СИДДХАРТХА

Ҳинд киссаси¹

*Рус тилидан
Ойгул АСИЛБЕК қизи
таржимаси*

БИРИНЧИ ҚИСМ

Брахман ўғли

Чароғон қуёшнинг нурлари акс этган дарё бўйида, кадрдон уйи, анжирзору палма дарахтларининг соясида ёш лочин брахманзода Сиддхартха дўсти брахман ўғли Говинда билан бирга улғайди. У дарёда чўмилган вақтда ёки муқаддас покланиш чоғида, ёхуд қурбонлик келтираётган дамда қуёш унинг оппоқ елкаларида олтиндек товланарди. Унинг болалик чоғлари қуюқ анбахозорларнинг тим-қора соясидан завкланиш, муқаддас қурбонликлар келтириш, онасининг майин аллаларини, олийжаноб отасининг ўғитларини ва донишманд брахманнинг салобатли нутқини тинглаш билан ўтди. Сиддхартха аллақачон донишмандларнинг суҳбатида бўлишни одат қилган, дўсти Говинда билан бирга нотикликни, мушоҳада қилиш санъатини ва ўз ички оламининг яширин сирларини эгаллаганди. У каломлар каломи аумни сўзсиз айта олишни, уни сўзсиз нафас билан ичга олишни ҳамда сўзсиз нафас билан ташга чиқаришни ўрганган, руҳи бир нуктага жамланиб, ўткир зеҳнли қалб нури нигоҳларида порларди. У аллақачон олам билан яхлит ўз фитратидаги яширин, кудратли Атманни англаганди. Ўғлининг билимга чанқоқлигини ва қобилятини кўрган отасининг қалби қувончга тўлар, у келажакда Сиддхартхада брахманларнинг эътирофига муносиб буюк устоз ва қохинни кўрарди. Онаси унга муҳаббат ила боқаркан, унинг қадам ташлаши, тик қомаги, кўркамлиги, жасурлиги, ўтириб-туришлари, ҳар бир ҳаракати, одамларнинг уни иззат билан қарши олиши қалбига ҳузур бахш этарди. Сиддхартха қадди-қомаги расо, худди шахзодалардек виқорли нигоҳ ташлаб ўтаркан, ёш брахман кизларнинг кўксига муҳаббат уйғонар, бироқ уни ҳаммадан кўра кўпроқ

1 Муаллиф ушбу қиссани турмуш ўртоғи Ненонга бағишлаган.

дўсти брахманзода Говинда севарди. У Сиддхартханинг кўзларини, овозини, юришларини, унинг олийжаноб хатти-ҳаракатини, Сиддхартха нима демасин, нима қилмасин – бари-барини севар, айниқса, унинг ақлини, оташин фикрларини, алангали иродасини ва юксак қисматини қадрларди. Говинда уни келажакда оддий брахман, ялқов кохин, очкўз савдогар, шуҳратпараст, сафсатабоз, ёвуз ва маккор руҳоний ёки катта бир пода ичра кўй каби содда одам бўлмаслигини яхши билар, зотан Говинданинг ўзи ҳам атрофда бусиз-да тўлиб-тошган брахманларнинг сонини кўпайтиришни истамасди. У суюклиги, дўсти Сиддхартханинг изидан қолишни истамас, агар кун келиб Сиддхартха худолардан бирига айланса, агар кун келиб у олий нурга қовушса, унда Говинда унинг ортидан бир дўст, йўлдош, содиқ кул, қуролбардор ёхуд бир соядек эргашиб боради.

Ҳамма Сиддхартхани севар, у ҳамма учун бирдек қувонч келтирар, барчага бирдек ёқимли эди. Фақат у ўзи учун шодлик келтирмасди. Хурмо боғларининг пушти йўлакларидан сайр этиб, бутазорларнинг қуюқ соясида ўйга толаркан, одатдаги покланиш учун сувга шўнғиганда ҳам, анбахзорларнинг қоронғи ўрмонида қурбонликлар келтирганда ҳам, чиройли хулқи ва гўзал ҳаракатлари ила атрофдагиларни мафтун этган, ҳаммага севинч ва шодлик улашган бу йигит ўз қалбида ҳеч бир шодлик ҳис қилмасди. Дарё сувларининг чайқалиши, олис юлдузларнинг ёғдуси, жазирама куёшнинг нурлари унда чексиз ўй ва орзуларни пайдо қиларди. Бу орзулар қурбонгоҳлардан ўрлаган тутунларда, ригведа¹ куйларининг хушбўй нафасида, кекса брахманларнинг ўғитларида бўлиб, унинг қалбидаги хузур-ҳаловатни ўғирларди. Сиддхартханинг ўз-ўзидан қониқмаслиги уни янги билимларга бошларди. Ота-онаси ва дўсти Говинданинг муҳаббати унга узоқ вақт ҳарорат бера олмаслигини, осудалик, хуррамлик, севинч манбаи бўла олмаслигини, кун келиб ҳаммаси муқаррар сўнишини тушуна бошлади. У отаси ва бошқа устозларидан энг зарурий, энг бебаҳо билимларни олиб бўлганини, улар ўз донишмандликларини унинг умид жомига тўккани, аммо бу жом ҳали тўлмаганини ҳис қилди. Ҳали ақл қонмаган, руҳ осойиш топмаган, юрак зарблари эса сокинлашмаган эди. Сув ила покланиш хузурбахш эди, бироқ сув гуноҳларни ювмас, ақл чанқоғини қондирмас, кўнгил ғашлигини аритмасди. Худоларга ибодат ва қурбонликлар ажойиб, лекин булар етарли эмасди, зотан қурбонликлар бахт келтирармиди? Худолар-чи? Ҳақиқатдан ҳам, Пражапати борлиқнинг яратувчисими? Ҳамма якка нарсаларнинг яккаси Атман уларда мавжудми? Балки худолар ҳам худди сену мен каби келиб-кетувчи вақтнинг ҳукми остидадир, балки улар ҳам яратилгандир ёхуд шаклдир. Агар шундай бўлса, келтирилган қурбонликлар кимга керак? Бу идрокнинг, ибодатнинг олий кўриниши бўла оладими? Кимга қурбонлик қилмоқ керак, кимга сиғинмоқ керак? Яккаю ягона Атмангами? Атманни қаердан топтоқ зарур? У қаерни макон этган? Унинг мангу юраги қаерда уради? Агар уни ҳар бир жонда мавжуд яширин, йўқ қилиб бўлмас “Мен”дан топмаса, яна қаердан излаш мумкин? Лекин яширин ва барча чегараларнинг сўнги бўлган “Мен” қаерда? Бу донишмандлар уқтирганидек, жисм ҳам, қон ҳам, тафаккур ҳам, онг ҳам эмас. Қаерда у? Қаерда? Яширин “Мен”га, ўзинга, ўз Атманинга кириш йўли борми? Ёхуд бундан ўзга йўл борми? Оҳ, ҳеч ким бу йўлни билмайди. На отам, на устозларим, на донишмандлар, на қурбонлик дуолари бу йўлни

¹ Ригведа – хиндуларнинг тўрт муқаддас китоби – ведалардан бири.

кўрсата олади. Улар, брахманлар, барча муқаддас китобларни билади, улар ҳамма нарсага керагидан ортиқ қайғуради, оламнинг яралиши, нутқнинг, озуқаларнинг пайдо бўлишини, сезгиларнинг тартибини, худоларнинг фаолиятини, яна жуда кўп нарсаларни билади. Зарурдан-зарур илми билмай, бошқа нарсаларни билишнинг қиймати кимга керак?!

Албатта, муқаддас китобларда, айниқса, ведаларнинг Упанишада кўшиқларида энг сўнгги, энг яширин хилқат ҳақида куйланар ва бу кўшиқлар ҳаловат бахш этарди. “Бутун олам сенинг руҳингда” деб куйланарди уларда. Яна одам уйқудалигида ўз хилқатининг тўсиқларидан ўтиб, Атманда бўлиши ҳақида ҳам айтиларди. Буларнинг бари ғаройиб бўлиб, донишмандларнинг ҳикматлари минглаб асаларилар йиққан соф асал каби ўзида сеҳрли каломни мужассам этарди. Йўқ, беҳисоб брахманларнинг аждодлари тўплаган, ўз бағрида аллалаб улғайтирган бебаҳо билимларни рад этиб бўлмасди. Бироқ бу ҳадсиз билимга нафақат тушунувчи, балки бошидан кечирувчи, амал қилувчи, ўзининг ҳақиқий меросига айлантирувчи брахманлар, руҳонийлар, донишмандлар ёки чин дилдан тавба қилувчи гуноҳкорлар қани? Қани бу илмга ўзни бахш этувчи, уйғоқликда ҳам Атманда қолувчи, бу ҳолни тушда ҳам, ўнгда ҳам, ҳаётда, сўзда, амалда зухур этувчи?!

Сиддхартха жуда кўп авлиё брахманларни биларди. Отаси ҳам брахманлар орасида энг муносиб олим одам. Унинг сўзи, амали олийжаноб, камтар ва эзгу. Отасининг ҳаёти мусаффо, сўзларида донолик барқ урар, нигоҳларида эса юксак ақл яшириниб турар, бироқ у шу илми билан олий манзилга, руҳий ҳаловатга эришдимиз?! Зотан у нечун муқаддас чашмаларга, қурбонгоҳларга, ҳар куни такрорланувчи брахманларнинг дуоларига қайта-қайта талпинади?! Нечун у баркамол бўлса-да, ҳар куни муқаддас сув ила гуноҳларини ювади, ҳар куни такрор-такрор покланиш тўғрисида ўйлайди. Наҳот унда Атман йўқ, наҳот унинг қалбида азалий манба бўлмаса?! Айнан уни топмоқ зарур! “Мен”нинг азалий манбасини топмоқ керак, унга эришмоқ керак, зеро, қолган бошқа нарсалар беҳуда, янглиш ва нотўғри йўлдир.

Сиддхартха ўйларининг, изтиробларининг, қонмас ташналигининг сабаби шундай эди. У тез-тез Упанишадаларнинг Чхандогиясидаги “Брахманнинг ҳақиқий исми Сатямдир. Буни чиндан билгувчи ҳар куни само оламида жилваланади” деган сўзларни такрорлар ва ҳар гал бу оламга яқин тургандек бўлар, бироқ унга эришиш, ташналигини қондириш насиб этмаганди. У билган ва эътироф этган донишмандлар, авлиёлар орасида ҳам бу самовий оламга етишган, унда мангу чанқоғини қондирган киши йўқ эди.

– Говинда, – деди Сиддхартха бир кун дўстига мурожаат қилиб, – Говинда, қадрдоним, кел, банян дарахти ёнига бориб, ўз руҳимизга сайр этишни машқ қиламиз!

Улар банян дарахтининг ёнига боришди. Бир-бирларидан йигирма қадам нарида тўхтаб ерга ўтиришди. Говинда эндигина ерга ўтириб, илоҳий сўз аумни айтиб улгурмаган ҳам эдики, Сиддхартха шивирлаб деди: “Аум¹ – бу камон, руҳ – пайкон, брахман – бу пайконнинг нишони, қандай бўлмасин, уни ярадор этмоқ керак!”

Мукорабанинг одатдаги вақти якунлангач, Говинда ўрнидан турди. Қош қорайганди. Ҳали кечки покланиш ибодатини бажариш керак. Го-

1 Аум – Ҳиндийлик динида медитация дуоси.

винда Сиддхартхани чақирди, бироқ жавоб бўлмади. Сиддхартха чуқур ўйга ботганча ҳаракатсиз ўтирар, унинг олис нуқтага тикилган кўзлари, ҳатто лабининг четида кўринган тилининг учи ҳам қимир этмас, у гўё нафас олмайгандек эди. У аумни мушоҳада этаркан, ўз қалбини пайкон мисоли брахманга йўллаб, узлатда шу кўйи ҳаракатсиз ўтирарди.

Кунларнинг бирида шаҳардан ёш ҳам, қари ҳам бўлмаган, озгин, буришиқ ва сўниқ юзли, қонталаш елкалари ва яланғоч бадани жазирама офтобнинг тиғида куйган, учта эркак жаҳонгашта зоҳид саманлар ўтди. Уларнинг учови ҳам ёлғизлик қуршовида, одамларга ҳузур бахш этувчи дунёга душман ва бегона, қоқсуяк шоқолларга ўхшарди. Улардан ҳатто узоқ шафқатсиз узлатни ҳам барбод этувчи, гўё босқон олови каби оташин сўзсиз эҳтирос ёғиларди. Кеч кириб, мушоҳада онлари битгач, Сиддхартха Говиндага деди:

– Дўстим, эртага тонг ёришгач, Сиддхартха саман¹лар сари йўл олади. У улардан бирига айланади!

Бу сўзни эшитган Говинданинг рангидан қон қочди. Чунки дўстининг юзидаги қотиб қолган ифодада камондан узилган ўқ каби ортга йўл йўқ эди. Говинда шу ондаёқ бу ибтидо Сиддхартханинг йўли эканлигини англади.

– Мана, унинг тақдир қуртаклари. Демак, меники ҳам шу эрур.

Унинг юзи бананнинг қуруқ пўстлоғи каби оқариб кетди.

– О, Сиддхартха, отанг бу қарорга кўнадими? – деди у.

Сиддхартха унга чўчиб уйғонгандек қаради. У чақмоқ тезлигида Говинданинг кўнглидаги кўркув ва мутеликни ўқиди.

– О, Говинда, – деди у астагина, – сўзларни беҳуда исроф этмайлик. Эртага қуёшнинг илк нурлари билан мен саманлик ҳаётини бошлайман. Бу ҳақда бошқа бирор сўз дема!

Сиддхартха похол бўйрада ўтирган отасининг ҳузурига астагина кирди ва унинг ортига келиб тўхтади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, отаси унинг ўткир нигоҳларини пайқади.

– Бу сенмисан, Сиддхартха? Гапир, нима учун келдинг?

– Ижозат берсангиз, шуни айтмоқчиманки, ота, – жавоб берди Сиддхартха. – Эртага тонг отгач, сизнинг уйингизни тарк этиб, зоҳидлар томон йўл оламан. Мен, албатта, саман бўлмоғим шарт. Ўтинаман, истагимни рад этманг!

Брахман жавоб бермади. У шу қадар узоқ сукут сақладик, оқибат кулба туйнугидан самода юлдузлар кўринди. То сукут бузилгунга қадар, юлдузлар янада ёрқинроқ нур сочди. Кўксига кўлини қовуштирганча, қимир этмай ўғил жим турар, ота ҳам похол бўйрада сукут сақлар, юлдузлар эса осмон узра сайр этарди. Ниҳоят, ота деди:

– Брахманга қаҳр ярашмайди. Бироқ кўксим ҳасратга тўла, бошқа бу каби сўзни сенинг тилингдан эшитишни истамайман!

Брахман аста ўрнидан турди. Сиддхартха кўлларини кўксига қовуштириб жим турарди.

– Нимани кутяпсан? – сўради ота.

– Ўзингиз биласиз! – жавоб берди Сиддхартха.

Хафа бўлган ота кулбадан чиқди ва ўрнига бориб ётди. Орадан бир соат ўтди ҳамки, отанинг кўзига уйқу келмади. У ўрнидан туриб, хона ичра

1 Саман – таркидунё қилган зоҳид.

у ёқдан-буёққа юрди ва ташқарига чикди. У кулба туйнугидан кўксига кўлларини қовуштириб, ўша жойда қимир этмай турган ўғлини кўрди. Унинг очранг кўйлаги тун қоронғисида оқариб кўринарди. Хавотирланган ота ўз ўрнига қайтди.

Орадан бир соат ўтди. Ҳали-ҳамон уйкуси келмаган брахман ўрнидан туриб, безовталиқ ила ташқарига чикди. Ой самода тик кўтарилганди. У туйнукка қараб, Сиддхартхани ўша жойда ва ўша ҳолда кўрди. Унинг яланғоч оёқларига ой нури тушиб турарди. Безовталанган ота ўз ўрнига қайтди. Орадан бир-икки соат ўтиб, яна ташқарига чикди. Туйнукдан қаради. Сиддхартха тундаги юлдузлар ёғдуси ва ой нурида турарди. У тун бўйи такрор-такрор хонадан чиқар, жимгина кулба туйнугига боқар ва унинг юраги ғазабга, хавотирга, кўрқувга, оғриққа тўларди.

У сўнгги бор кун чиқмай туриб, тонг отар чоғда яна келди. У хонага кирди ва бир кунда улғайиб, бегонага айланган йигитни кўрди.

- Сиддхартха, – деди у, – нимани кутяпсан?
- Буни яхши биласиз.
- Сен яна тонг отиб, кун ботгунча шу ҳолда турмоқчимисан?
- Мен шу ҳолда туриб кутаман.
- Ахир толиқасан, Сиддхартха!
- Ҳа, толиқаман.
- Ухлашинг керак!
- Йўк, мен ухламайман.
- Унақада ўлиб қоласан-ку!
- Ҳа, мен ўламан.
- Сен отангга итоат қилишдан кўра ўлимни афзал биласанми?
- Сиддхартха ҳамиша отасига итоат этган!
- Демак, қарорингдан қайтасанми?
- Сиддхартха отаси нима айтса, шуни бажаради!

Хонага куёшнинг илк нурлари тушди. Брахман Сиддхартханинг тиззалари қалтираётганлигини сизди. Бироқ унинг юзида чарчоқдан асар ҳам йўк эди. Унинг нигоҳи олис, жуда олисларга қадалганди. Шунда отаси Сиддхартха уни аллақачонлар тарк этганини, ҳозир у ўғли билан бирга эмаслигини англади. Ота Сиддхартханинг елкасидан оҳиста ушлади ва:

– Сен ўрмонга борасан ҳамда саман бўласан. Агар ўрмонда олий бахтга эришсанг, келиб менга таълим бергин. Агар мақсадингга эриша олмасанг, унда уйга қайт: бирга худоларга қурбонлик қиламиз. Борақол, онангни ўпиб қўй ва унга қаерга кетаётганингни айт. Мен эса дарёга бориб тонгги покланишни бажо келтираман! – деди.

У ўғлининг елкасидан қўлини астагина олди ва эшик томонга юрди. Сиддхартха қадам ташларкан, қалқиб кетди. У оёқларидаги оғриқни енгил учун эгилди ва ўрнидан туриб, отаси буюрганидек онаси қошига йўл олди.

У тонгнинг заиф нурлари остида ниҳоятда толиққан ва қалтираётган оёқларини судраб, шаҳарни тарк этаркан, сўнгги кулба ёнида ёлғиз йўловчига ҳамроҳ бўлди.

- Келдингми? – деди Сиддхартха жилмайиб.
- Келдим!– деди Говинда.

Зоҳидлар орасида

Улар кечга томон учта озғин зоҳид саманни қувиб етишди ва итоат қилишга ваъда бериб, зоҳидлар сафига киришга изн сўрашди. Саманлар йигитнинг итоатли сўровига розилик билдирди. Сиддхартха ўз либосини йўлда учраган фақир бир брахманга ҳадя этди. Энди унинг уст-боши уникқан, кулранг енгсиз ёпинчиқ ва лунгидан иборат, холос. У бир кунда бир маҳал овқат ер ва қайнатилган емаклардан ўзини тиярди. У йигирма саккиз кун рўза тутди. Унинг ранги шаффоф тус олди, ҳақиқатни қарши олиш учун очилган катта-катта кўзларида гўё аланганинг ўткир тили каби қайноқ учкун сачрар, озғин, узун бармоқларидаги тирноқлари ўсиб кетган, иягини эса қоп-қора беўхшов соқол қоплаганди. Унинг аёлларга тушган нигоҳи муз каби совуқ эди. Шаҳарларни оралаб ўтаркан, ҳашамдор либосларни кийган одамларни кўрганда лабининг четида нафрат аралаш истехзоли кулги кўринарди. У бозорларда савдогарларни, ов билан машғул корчалонларни, ўликларга кўзёш тўкаётган мотамсароларни, ўзини таклиф қилаётган фоҳишаларни, беморларни даволаётган ҳақимларни, экин-тикин пайтини аниқлаётган қоҳинларни, ошиқ-маъшукларни, болаларини эмизаётган аёлларни кўрди. Буларнинг ҳаммаси унинг нигоҳларида паст, чиркин, ёлғон, қўланса каби кўринар, гўзаллик ва бахт ниқоблари сидирилган барча нарсада риё анқир, ҳаммасида ўлим ва фано яширин эди. Бу дунёнинг таъми тахир, яшаш эса жуда оғир. Сиддхартханинг қаршисида биргина, ягона мақсад бор. Буларнинг баридан холи бўлиш, истак ва хоҳишларни йўқ қилиш, қалбдан қувонч ва оғриқни сиқиб чиқариш, ўз-ўзи учун қурбон бўлиб, худбинликни йўқотиш, бўшаган юрагида осойишталик топиш, фидоийлик билан мўъжизага интилиш – булар Сиддхартханинг эзгу мақсади эди. Қачонки нафс мағлуб бўларкан, қачонки юрагидаги сўнгги эҳтирос, иштиёқ сўнаркан, шундагина нафс эғалик қилолмайдиган, барча асосларнинг асоси, яширин, буюк сир ошкор бўлади.

Сиддхартха жазирама қуёшнинг ўткир нурлари оқимига танасини тутиб, очликка, оғриққа сабр қилиб турар, шунда на оғриқ, на ташналик сезилмайдиган бир он, бир ҳис келарди. У ёмғирлар мавсумида танасини жалага тутиб, қимир этмай турар, жала унинг соч-соқолларидан, белидан, музлаган оёқларидан қуйилар, у шу ҳолда то совуқни ва ўз танасини сезмагунча жим тураверарди. У қуюқ ўсган тиканзорлар орасида қимир этмай ўтирар, танаси ловиллар, ярасидан қон ва йиринг отилар, Сиддхартха ҳаракатсизликдан чангак бўлиб қолган қўл-оёқларига парво қилмай жим ўтирар, баданидан оқаётган қон тўхтаб, оқибат унинг танаси ҳеч қандай оғриқ сезмай қўярди.

Сиддхартха ўрнидан туриб, қайта ўтираркан, нафас ушлаш санъатини эгаллашга киришди. Оз миқдордаги ҳаво билан кифояланишга, олаётган нафасини тўхтатишга ўрганди. У нафас олишни секинлаштириш ила юрак зарбларини то тинмагунча ушлаб туришни ўрганди. Сиддхартха кекса саманлардан зухду-зикрни, янги қоидаларни, саманлар қоидасига кўра машқ қилишни ўрганди.

Ғаровзорга бир қарқара учиб келди. Сиддхартха уни ўз руҳига қабул этиб, қарқарага айланди. У ўрмон ва тоғлардан учиб ўтар, балиқ овлаб ер, қарқара бўлиб очликни ҳис этар, қарқаралар тилида сўзлашарди, ва охи-

ри қарқара бўлиб ўлди. Қирғоқ бўйида шоколад ўлиги ётарди. Сиддхартханинг руҳи у томон интилди ҳамда ўлик жасадга кириб, шоколаднинг мурдасига айланди. У қум узра шишиб, уфунат таратиб ётар, кашкирлар ҳамда курт-кумурскаларга ем бўлар, суякларга дўниб, хокка айланиб, шамоллар ила адирларга сочиларди. Ва яна узлуксиз олам чархпалагининг қайғули қисматини кўриб, ўлим ва фанони ҳис этган Сиддхартханинг руҳи ўзига қайтар, қалбини яна бир ташналик қийнар, гўё пайт пойлаган овчидек бир тирқиш орқали туғилиш занжиридан халос бўлса-ю, сабабларнинг ибтидоси ва интиҳоси томон, изтироблари йўқ мангулик томон учса. У сезгиларини, хотиротларини ўлдирди. Ўз “Мен”идан чиқиб, юз минг шаклга кирди. У ҳайвон, қуш, тош, дарахт бўлиб кўрди, бироқ ҳар гал куёш ёхуд ой нур сочаркан, олам чархпалагидан халос бўлолмай, ташналикни ҳис этиб, уни енгар ва яна янги чанқокни ўзида туярди.

Сиддхартха саманлардан кўп нарсаларни ўрганди. У турли йўллар билан “Мен”дан чиқишни таълим олди. У зуҳд ила нафсни қурбон қилиб, оғриқни, ташналикни, чарқокни, очликни маҳв этди. У зуҳд ила зикр этишни, тафаккурни турли дунёвий ва ҳаёлий истаклардан халос этишни ўрганди. Сиддхартха турли йўллар билан ўз мақсадига интилар, минг бор ўз “Мен”ини тарқ этиб, соатлаб, ҳатто кунлаб ўз “Мен”идан холи бўларди. Бироқ “Мен”дан элтувчи ҳар бир йўл муқаррар тарзда яна “Мен”га қайтарди. Ҳар гал “Мен”дан қочишнинг муқаррар манзили у йўқликка, ҳайвонга, тошга дўнганда ҳам, тун чўмиб, ой нур сочиб, куёш чароғон бўлганда ҳам, шафқатсиз тарзда ортга қайтиш бўлар, яна Сиддхартхага айланиб, доғули олам чархпалагининг домига тушарди.

Сояси Говинда у билан бирга шу йўллардан ўтиб, шу синовларни баҳам кўриб, шу мақсадни кўзлаб яшарди. Улар ўзларининг мажбуриятлари ва машғулотларига оид бўлмаган нарсалар ҳақида жуда кам суҳбатлашишарди. Улар баъзан қишлоқларни айланиб, ўзлари ва устозлари учун кам миқдорда тавозеъ билан егулик сўрашарди.

– Нима деб ўйлайсан, Говинда, – деди Сиддхартха улар назру-ниёз учун қишлоққа отланган кунларнинг бирида. – Биз муваффақиятга эришиб, мақсадимизга етдикми?

Говинда жавоб берди:

– Биз жуда кўп нарсаларни ўргандик ва ўрганишда давом этамиз. Сен буюк саман бўласан, Сиддхартха, машғулотларни тез ва осон ўзлаштирадинг. Бундан кекса саманлар ҳайратланиб, сенга тасанно айтмоқда. О, Сиддхартха, кун келиб сен, албатта, валий бўласан!

Сиддхартха деди:

– Мен бундай деб ўйламайман, дўстим. О, Говинда, мен саманлардан ўрганган нарсаларимни бошқа жойда ҳам тез ва осон ўргана олардим. Қовоқхоналар-у фоҳишалар, маст-аластлар ҳамда қиморбозлар орасида ҳам буларни ўрганиш мумкин!

Говинда деди:

– Сиддхартха, мени мазах қилмоқчимисан? Сен у бахти қаролар орасида руҳга сайр қилишни, нафас олиш машқларини, очлик ва оғриқларга сабр этишни қандай ўрганган бўлардинг?!

Сиддхартха гўё ўз-ўзи билан гаплашаётгандек секин деди:

– Руҳга сайр этишнинг ўзи нима? Танани бир муддат тарқ этишнинг нима қиймати бор? Нафсни енгил нима деган гап? Нафасни ушлаб туриш

нима? Буларнинг бари “Мен”нинг қаршисидаги қўрқув, ўз “Мен”ининг оғир юкидан халос бўлиб, бир муддат озод бўлишга интилиш, умрнинг бемаъни эканлигини бир зум унутишдир. Бундай унутиш ва бундай эркинликни қишлоқ майхонасида бир пиёла май ёки какос сути ичиб, кайфи тароқ бўлган аравакаш ҳам топа олади. У ҳам ўз-ўзини унутиб, жисмоний оғриқларни сезмайди, у ҳам ҳаёт ташвишларини эсидан чиқараркан, қадахдаги майга тикилиб, Сиддхартха ва Говинда “Мен”дан ташқарида нима топса, шуни топади. Бу худди шундай, Говинда.

Говинда жавоб берди:

– Бу сўзларни айтаётганда, Сиддхартха аравакаш, саман эса майпараст эмаслигини унутяпсан. Майли, майпарастлар бир зум ўзлигини унутиб, ҳаловат топсин. Майли, ўз “Мен”идан ҳам халос бўлишга уринсин, аммо улар иркит майхоналарда уйғонгач, ҳеч нарса ўзгармаганини, ақллари мисқолча ҳам кўпаймай, ўз ҳолида қолганини, ўз даражаларидан бир поғона ҳам кўтарилмаганларини биладилар.

Сиддхартха жилмайиб деди:

– Мен бу ҳолни билмайман, чунки ҳеч қачон маст бўлмаганман. Бироқ шуни биламанки, мен Сиддхартха ўз зухду-таквойим билан “Мен”ни тарк этиб, бир он унутишни ҳис этарканман, худди онам қорнидалигимдагидек, ҳозир ҳам донишмандлик ва буткул халос бўлишдан жуда йироқман. Мен буни биламан, Говинда, жуда яхши биламан!

Улар яна ўзлари ва биродарларига емак сўраш учун ўрмонни тарк этганларида Сиддхартха Говиндага деди:

– Нима деб ўйлайсан, Говинда, биз тўғри йўлдамизми? Ҳақиқатга яқинмизми? Халос бўлиш онларига оз қолдимиз? Олам чархпалагидан озод бўлишни мақсад қилиб, балки доира ичра айланаётгандирмиз?!

Говинда жавоб берди:

– Биз кўп нарсани ўргандик, Сиддхартха ва олдинда ҳали кўп билимлар бор. Биз айлана ичрамас, юқорига қараб кетяпмиз. Бу худди спиралга ўхшайди. Ортда қанча зиналар қолди.

– Нима деб ўйлайсан, – деди Сиддхартха, – саманларнинг улуғи донишманд устознинг ёши нечада?

Говинда жавоб берди:

– Менимча, улуғ саман устознинг ёшлари олтмишдан кам эмас.

– У олтмиш йил яшаган бўлса ҳам, Нирванага эришмаган. У етмиш, саксонга кирганда ҳам ёки бизлар шу ёшга етсак ҳам, рўза тутиб, руҳни мушоҳада қилишимиз мумкин, аммо на у, на биз, барибир Нирванага эриша олмаймиз. Ўйлайманки, атрофимиздаги бирор зоҳид Нирванага етиша олмайди. Биз овунишни, унутишни, ўз-ўзимизни алдашни ўрганамиз, йўлларнинг йўли бўлган асосий мақсадга эса биз етолмаймиз.

– Қандай қилиб бундай даҳшатли сўзларни айтяпсан? – деди Говинда. – Наҳотки, шунча улуғ брахманлар, эранлар ичида, шунча талабчан, фахрли саманлар, эрта-ю кеч ибодатда бўлган обитлару орифлар орасида ҳақ йўлни топган одам бўлмаса?!

Сиддхартха бирмунча қайғули ва истехзоли ғамгин оҳангда кулиб деди:

– Говинда, тез кунда дўстинг сен билан бирга узоқ кезган саманлар йўлкасини тарк этади. Мен ташналикдан қайғурияман, о, Говинда, бу узун йўлда ташналигим заррача қонмади. Мен ҳамиша илмга интилдим

ва қалбим саволларга тўла. Йилдан-йилга мен брахманлардан, муқаддас ведалардан жавоб изладим. Балки бу саволларни кушлардан, маймунлардан, ҳўкизлардан сўраганим аълороқ бўлар. Менга ҳали-ҳамон тинчлик бермайдиган оддий ҳақиқатни билишим учун жуда кўп вақт керак бўлди, о Говинда. Менимча, бу оламда ҳеч нарсани билиб бўлмайди. Менимча, таълимот деган нарсанинг ўзи йўқ. Фақат биргина илм бор, дўстим, бу сенда, менда ва бутун мавжудотда бор Атмандир. Ва шунга ишонч ҳосил қилдимки, унга илмни излаш истаги ҳамда бирор таълимот билан етиб бўлмайди.

Говинда тўхтаб, қўлларини самога чўзиб деди:

– О, Сиддхартха, бундай сўзларинг билан Говиндани кўрқитма, ҳақиқатдан ҳам, сўзларинг қалбимда ваҳима уйғотяпти. Ўзинг ўйла, брахманлар зикр этадиган муқаддас сўзлар қаердан яралди, агар сен айтгандек бўлса, агар ҳеч қандай таълимот бўлмаса, унда саманларнинг илоҳий қаломлари қандай пайдо бўлди?! О, Сиддхартха, агар сен айтгандек бўлса, оламдаги муқаддас, илоҳий эъзозли нарсалар нима бўлади?!

Ва Говинда Упанишадаларнинг бир кўшиғини минғирлаб куйлади:

– Кимдаким ақл ила покланган ҳолда Атманга сингса, беқиёс қалом ила унинг руҳи ҳаловатдадир!

Сиддхартха жим кетар, у Говинданинг сўзларини туб моҳиятига етмагунча ўйлашда давом этарди.

– Ҳа... – деди у бошини қуйи солиб. – Биз илоҳий деб атайдиган нарсалардан яна нима қолди?! Нима мутлақдир?! Нимага ишонмоқ керак?!

Ва у бошини чайқади.

Йигитларнинг саманлар орасида ҳаёт бошлаганидан уч йил ўтиб, кунларнинг бирида кўплаб олис ва яқин йўллардан дунё укубатларини енгиб, ўзида эврилиш жараёнини бартараф этган Гаутама исмли буюк Будда, яъни нурланган кишининг пайдо бўлгани ҳақида хабарлар етиб келди. У ўз таълимотини шогирдлари орасида ёяркан, мол-дунёсиз, оиласиз, ватансиз, зоҳидона сариқ либосда юрт кезар, бироқ нигоҳлари улуғвор ва илоҳий бўлиб, уни кўрган шоҳлар, брахманлар таъзим қилар ҳамда шогирдларини ҳам эъзозларди. Бу афсона, бу хабар, бу эртак ифор таратиб жаранглар, ўрмон зоҳидларию-брахманларни у ҳақида гапиришга мажбур этарди. Будда Гаутаманинг номи ўзида яхши ва ёмон, мақтов ва иғво гапларни тарқатиб, одамлар қулоғига такрор ва такрор чалинарди. Гўё вабо тарқанган ўлкада бўлганидек, миш-мишлар пайдо бўлар, қаердадир донишманд авлиё бор эмиш, унинг бир қаломи ёхуд биргина қўл теккизиши энг оғир ва бедаво хасталарга ҳам даво берармиш, деган сўзлар ёйиларди. Бу хабар кимда ишонч, кимдадир шубҳа уйғотар, баъзилар эса донишманд халоскорни излаб йўлга отланарди. Шакия қабиласининг донишманди Гаутама Будда ҳақидаги нажоткор хабарлар мамлакатнинг барча учмоқларига шу тарзда ёйилди. Айтишларича, унга олий ҳақиқат аён бўлган бўлиб, у аввалги ҳаётини эслай олар, Нерванага етишган, олам чархпалагидан халос бўлган ва шаклларнинг лойқа оқимида бошқа қайтмасди. У ҳақда кўплаб гўзал ва ҳайратомуз нарсалар айтилар, у гўё ёвуз иблисни енгиб, маъбудлар билан суҳбатлашганмиш ва бисёр мўъжизалар кўрсатганмиш. Гаутаманинг душманлари эса уни умрининг лаззатли онларини ўтказаяётган, қурбонлик, зуҳду-маърифатни ёмон кўрувчи, сафсатабоз, олчоқ, йўлдан оздиргувчи, шуҳратпараст деб

таъкидлашарди. Будда ҳақидаги бу эртақ тотли бўлиб, ундан мўъжиза ва сеҳр ёғиларди. Умр хасталик ва ожизликда, ҳаёт эса жуда оғир эди. Шунда бир соф чашма, умид ва ишонч ваъда қилувчи мулойим бир овоз янграгандай бўлди. Будда ҳақидаги афсоналар бутун Ҳиндистон бўйлаб тараларкан, бу афсонани эшитган ёшларнинг қалбида соғинч ва умид ҳапқирар, ҳар бир йўловчи, ҳар бир мусофир бу умид, бу эзгуликни таратаркан, улар мамлакатнинг олис кишлоқ ҳамда шаҳарларидаги брахман хонадонларига азиз меҳмон бўларди.

Бу афсона Сиддхартха ва Говинда истиқомат қилувчи ўрмон саманлари орасига ҳам гўё ёмғир томчиларидек сачради ва ҳар бир томчида умид қандай барқ урса, шубҳа ҳам шундай яширин эди. Йигитлар бу афсона ҳақида кам суҳбатлашарди, чунки кекса саманлар Будда таълимоти-ни кўпда ёқламасди. Кекса саман Гаутама исмли кишининг қачонлардир зоҳид бўлиб, ўрмонда яшаган, кейинчалик дунё лаззатларига берилиб кетган деб эшитганди ва бу исм билан боғлиқ ҳамма нарсага нафрат кўзи ила боқарди.

– Сиддхартха, – деди кунларнинг бирида Говинда. – Мен бугун шаҳарда бўлдим ва бир брахман мени уйига таклиф этди. Брахманнинг уйида Магадхадан келган бир меҳмон бўлиб, у Буддани ўз кўзи билан кўрган, ўғитларини тинглаган киши экан. Унинг сўзларини эшитиб юрагим ҳаприкиб кетди ва ўйлаб қолдим: мен ҳам сену-мен иккимизни қачонлардир бу авлиё зотнинг таълимотини ўз оғзидан эшитишимизни жуда-жуда хоҳладим. Айт-чи, дўстим, унинг хузурига отлансак, қандок бўларкин?

Сиддхартха жавоб берди:

– Мен ҳамиша Говинда бу ерда саманлар орасида қолади, бу унинг мақсади, у саманларни улуғ қилиб кўрсатган барча сифатларни бекамукўст эгаллайди, деб ўйлардим. Бироқ энди кўрдимки, мен Говиндани яхши билмас эканман, унинг катта қалбини кичик кўрарканман. Шундай қилиб, кадрдоним, сен Будда ўз маслағига даъват этаётган ерга отланмоқчимисан?

Говинда деди:

– Сиддхартха, майли, кўнглингга сиққанча кулақол, бироқ айт-чи, ўзингнинг юрагингда ҳам унинг даъватини эшитишга майл уйғонмадимми? Ахир бир вақтлар менга “Тез кунда саманлар йўлагини тарк этаман”, деб айтмаганмидинг?!

Сиддхартха истехзо ва қайғу аралаш ўзига хос кулги билан деди:

– Дарҳақиқат, Говинда, дарҳақиқат, айтганларимни эслатиб ҳақ сўзни айтдинг. Бироқ айтган бошқа гапларимни ҳам эсла, мен таълимотлардан чарчадим ва ҳар қандай таълимот менда шубҳа уйғотади. Устозларнинг ўғитлари-ю билимларига ихлосим баланд эмас, аммо, майли, сен истагандек бўлсин. Мен биз мевасини тотиб улгурган илмни эшитишга тай-ёрман.

Говинда деди:

– Бу сўзларинг мени қувонтирди. Лекин айт-чи, биз Гаутаманинг сўзларидан баҳраманд бўлмай, унинг меваларини қандай тотиб кўрамиз?!

Сиддхартха жавоб берди:

– О Говинда, ҳозирча шу билан қаноатланайлик, қолганлари ҳали олдинда. Биз тотиб улгурган мева шундаки, у бизни саманлардан ҳалос

этди. У бизга хайрлими-йўқми, олдинда буни вақт кўрсатади. Хотиржамлик ила буни вақт ҳукмига қолдирамаиз.

Шу куниеқ Сиддхартха кекса саманга уни тарк этмоқчилигини айтди. У бу хабарни саманга устоз-шогирд одобига хос тарзда тавозеъ ва босиқлик ила айтди. Аммо кекса саман қаҳр отига минди. У йигитга бакириб, уни кўпол сўзлар билан ҳақорат қилди. Кўркиб кетган Говинда каттиқ безовталанди. Шунда Сиддхартха унинг қулоғига шивирлаб деди:

– Ҳозир мен қарияга ундан ўрганган илмимни кўрсатаман.

У саманга яқин туриб, унинг кўзларига каттиқ тикилди ва уни турган ўрнига ҳаракатсиз ҳолда михлаб қўйди. Унинг бор қувватини синдириб, ўз иродасига бўйсундирди ҳамда ўзи истаган хоҳишларни бажаришга сўзсиз мажбур этди. Кекса саман жимиб қолди, кўзлари эса бир нуқтада қотган, иродаси синдирилган, қўллари икки ёнга шалвираб тушганди. Сиддхартханинг қудратли сеҳри уни маҳв этганди. Сиддхартханинг иродаси саманни бошқарар, у йигитлар нимани истаса, шуни сўзсиз бажарарди. Кекса саман уларга қайта-қайта таъзим этди, қўлларини гўё ярлакагандек дуога очди, сўнгра хайрли сўзлар айтиб, оқ йўл тилади. Йигитлар ҳам эзгу дуолар учун миннатдорчилик билдириб таъзим қилди ва йўлга отланди. Улар йўлда бораркан, Говинда дўстига деди:

– О Сиддхартха, сен саманлардан мен ўйлагандан кўра кўпроқ нарса ўрганибсан. Кекса саманни ўз иродасига бўйсундириш бу жуда мушкул иш. Ҳаққи рост, агар сен ўрмонда яна озроқ қолганингда борми, сув устида бемалол туришни ўрганган бўлардинг.

– Ниятим сув устида туриш эмас! – жавоб берди Сиддхартха. – Бундай мўъжизалар билан кекса саманлар шуғуллана қолсин!

Гаутама

Улуғ Будданинг номи Саватха шаҳридаги ҳар бир болага таниш ва ҳар бир хонадон Гаутама сомеъларининг назру-ниёз учун тавозеъ билан узатилган эҳсон жомларини тўлдириб берарди. Гаутаманинг сеvimли ерларидан бири шаҳар яқинида қулоч ёйган Жатавана ўрмони бўлиб, бу ўрмонни унинг ҳамда шогирдларининг ихтиёрига Будданинг ихлосмандларидан бири, бадавлат савдогар Анатха Пиндика берганди. Сиддхартха ва Говинда Гаутаманинг маконини сўроқлаб юрган пайтларида бу ўрмон номи уларнинг қулоқларига тез-тез чалинганди. Мана, узоқ йўл юргач, улар Саватха шаҳрига етиб келдилар. Улар ўзларига дуч келган биринчи эшикни хайри эҳсон тилаб қоқаркан, очлигини қондирган Сиддхартха емак таклиф қилган аёлдан сўради:

– О раҳмдил аёл, бизга айт-чи, улуғ Буддани қаердан топишимиз мумкин? Биз, ўрмон зоҳидлари, у муборак зотни зиёрат қилиб, даъватларига сомеъ бўлгани келдик.

Аёл жавоб берди:

– Эй саманлар, сиз тўғри йўлдасиз. Анатха Пиндиканинг Жатавана боғидан у муборак зотни топасиз. Сиз у ерда тунда қолишингиз ҳам мумкин, чунки Жатаванада сиз каби олис юртлардан Будда ўғитларини тинглаш учун келган зиёратчиларга жой топилади.

Қувониб кетган Говинда қичқириб юборди:

– О қандай бахт, мақсадимизга етдик, сафаримиз қариди. О мусофирлар онаси, айт-чи, сен Буддани танийсанми? Уни ўз кўзинг билан кўрганмисан?

Аёл жавоб берди:

– Мен у муборак зотни жуда кўп кўрганман. Уни сариқ либосда йўлак бўйлаб кетаётганини, уйларнинг эшигига жимгина эҳсон жомини тутганини, одамлар унинг жомини хайр-садақага тўлдириб берганини ҳам кўрганман.

Говинда бу сўзларни чуқур хайрат ичра тинглади. Агар Сиддхартха уни шоширмаганда у аёлдан яна кўп нарсаларни сўраб, кўп нарсаларни тинглаган бўларди. Улар миннатдорчилик билдириб, аёл билан хайрлашди. Будда хузурига келган руҳонийлар, зиёратчилар билан бирга Жатавана ўрмонига йўл олишди. Кеч бўлишига қарамай, ўрмон одамлар билан тўла эди. Олис-яқиндан келган йўловчилар шовқин-сурон, ғала-ғовур кўтариб,

ётоққа ҳозирланишарди. Ўрмон ҳаётига кўниккан икки зоҳидлар жимгина ўзларига қулай жой топиб уйқуга кетишди.

Улар тонг отиб уйғонгач, бу ўрмондан кўплаб ихлосмандлар, кизикувчилар, зиёратчилар бошпана топганлигидан ҳайрон қолишди. Сарик либос кийган руҳонийлар серҳашам боғ йўлакларида сайр қилар ёхуд дарахт соясида илоҳиётдан суҳбат қуриб ва ёки зикр айтиб ўтирарди. Кишиларнинг ғала-ғовурига чўмган бу серсоя боғ улкан асалари уясини эслатарди. Кўпгина руҳонийлар одатдаги кунда бир маҳал емаклик учун эҳсон жомларини кўтарганча шаҳар томон отланишарди ва улуғ устоз Будда ҳам ўз одатига кўра кунда бир маҳал бу ғарибона одатни бажо келтирарди.

Сиддхартха Буддани кўрган заҳотиёк гўё унга Парвардигорнинг ўзи ишорат этгандек уни таниди. Сарик либосдаги оддийгина руҳоний кўлида эҳсон жомини тутганча йўлак бўйлаб жим кетарди. “Қара, – деди Сиддхартха шивирлаган кўйи Говиндага, – мана, ўша Будда!”

Говинда юзлаб руҳонийлардан сира ҳам фарқ этмайдиган, сарик увада кийган оддий йўловчига диққат ила қаради. Ниҳоят, у ҳам: “Ҳа, худди ўзи” деди. Йигитлар Буддадан кўз узмаган ҳолда унга эргашишди.

Будда эса ўйга толганча ўз йўлида давом этар, унинг юзида на ғам, на шодлик акс этарди. У гўё ичида мулойимгина кулиб тургандек таассурот уйғотарди. Будда соф, беғубор гўдак каби сирли табассум қилганча, сокин ва осуда борар, у бошқа руҳонийлардан фарқ қилмас, ўшандай либосда, муқаддас китобларда ёзилгандек, сокин қадам ташлар, бироқ унинг юзи, одимлари, тавозеъ ила пастга қараган кўзлари, икки ёнга беихтиёр тушган кўллари, бу кўлдаги бармоқлар безовталиқ ҳамда турли изланишлардан холи мутлақлик ва осудалиқдан гувоҳлик берар, боқий ҳамда сўнмас, самовий ҳаловатга чўмганди. Гаутама назру-ниёз учун шаҳарда шу тарзда бораркан, икки саман унинг ташқи қиёфасидаги мутлақ сокинлик, турли истаклар, изланишлар, эҳтиёжмандликдан холи хотиржамликдан, ундаги нур ва осудалиқдан таниши мумкин эди.

– Бугун биз унинг суҳбатидан баҳраманд бўламиз, – деди Говинда.

Сиддхартха жавоб бермади. У кўпда ўзига ҳам, Говиндага ҳам маълум бўлган, одамлар лоф уриб гапираётган бу таълимотга қизиқмас, ҳатто бу илм унга янги нарса беришига ҳам ишонмасди. Лекин у Гаутаманинг боши, елкалари, оёқлари, ҳаракатсиз кўлларига диққат билан қараркан, унинг ҳар бир бўғимларида, бармоқларида, кўлларида буюк бир илм борлигини, ҳақиқатнинг муаттар нафаси таралиб турганини ҳис этарди. Бу инсон, бу Будда бошидан оёқ ҳақиқатга чўмганди, бу инсон, дарҳақиқат, авлиё эди. Сиддхартха ҳеч кимни ҳеч қачон бу қадар ҳурмат қилмаган ва ҳеч кимни бу қадар севмаганди.

Йигитлар Буддани шаҳаргача кузатиб, ўзлари жимгина ортга қайтдилар. Чунки улар бугун ўзларини овқатдан тийгандилар. Улар Гаутамани ортга қайтганини, гарчи емаги бир қушни тўйдирмаса ҳам, шогирдларининг даврасида овқатланаётганини, сўнгра унинг мангозорларнинг соясига кириб кетганлигини кўришди. Улар кеч кириб жазираманинг ҳовури бир оз тинган, Жатавана ўрмони жонланиб, ҳамма Будда сари юзланган вақт унинг овозини эшитди. Унинг овози ўшандай тиниқ, осуда ва хотиржамликка тўла эди. Гаутама азоб, уқубат ҳақида, азобнинг пайдо бўлиши ва уни енгишнинг йўллари тўғрисида гапирарди. Унинг аниқ ва

тиниқ овози гўё булоқ каби майин оқарди. Дунё изтиробларга тўла, яшаш оғир, бироқ азоблардан халос бўлишнинг йўли топилган. Халос бўлиш эса Будда йўлидагиларни кутарди. У юмшоқ, лекин қатъий овоз ила тўрт ҳақиқат, саккиз йўл ҳақида таълим берар, у сабр билан керакли мисоллар келтириб, таълимотининг мазмунини баён этар, асосий ўғитларни такрорлар, унинг сокин овози сомеъларнинг боши узра енгил учар, гўё нур, гўё юлдузли осмондек порлаб турарди. Тун ярмига етиб, Гаутама ўз сўзини якунлагач, зиёратчилардан баъзилар олдинга чиқиб, жамоага қабул қилинишни ва маърифат йўлига тайёрликларини айтди. Гаутама уларни: “Мана, илмни эшитингиз, мана, у сизларга етди. Келинг, барча изтиробларга чек кўйинг”, – дея қабул этди. Шу вақт бирдан Говинда, мулойимгина, журъатсиз Говинда олдинга чиқди-да деди:

– Мен ҳам улуғ зот ва унинг илмига ўз ихтиёримни топшираман!

Жамоага қабул қилинишни сўради ва қабул қилинди.

Будда дам олиш учун сомеъларни тарк этган заҳоти Говинда Сиддхартхага юзланиб ҳаяжон ичра деди:

– Сиддхартха, сени маломат қилмоқчи эмасман, иккимиз ҳам улуғ зотни тингладик, иккимиз ҳам унинг илмидан баҳраманд бўлдик. Говинда бу илмни эшитиб, ундан ҳаловат топди. Бироқ сен, энг муносиб киши, халос бўлиш йўлидан бормайсанми? Нега пайсалга соляпсан? Ё ҳали ҳам нимадир кутяпсанми?

Сиддхартха Говинданинг сўзларини тингларкан, гўё уйқудан чўчиб тургандай бўлди. У дўстининг юзига узоқ тикилди, сўнгра ғамгин ва майин овозда деди:

– Говинда, дўстим, мана, сен биринчи қадамингни кўйдинг, ўзинг учун тўғри йўлни танладинг. О Говинда, сен мен учун ҳамиша дўст эдинг, мен билан қадамма-қадам бирга юрдинг, мен доим Говинда ўз юрагига кулоқ солиб, мустақил қадам ташлай оладими, дер эдим. Мана, ниҳоят, сен ўзинг учун мустақил йўл танлаб ҳақиқий эркакка айландинг. О дўстим, бу йўлни сўнгигача босиб ўтишингни тилайман, халос бўлишга етишингни тилайман.

Нималар бўлаётганини яхши англамаган Говинда тоқатсизланиб такрор сўради:

– Айтақолсанг-чи, кадрдоним, айт, бошқача бўлиши мумкин эмас, ахир сен ҳам Будда йўлига таслиммисан?

Сиддхартха унинг елкасига қўлини қўйди:

– Сен менинг ўтинчимни эшитмадинг, о Говинда, мен такрор айтаман, бу йўлни сўнгигача босиб ўтишингни истайман. Халос бўлишга етишингни тилайман.

Шу ондаёқ Говинда дўстидан айрилганини англади ва йиғлаб юборди.

– Сиддхартха... – деди у ҳомуш оҳангда.

– Ёдингдан чиқарма, Говинда, энди сен Гаутаманинг саманлари сафидасан. – деди Сиддхартха мулойимлик ила. – Сен юртингдан, ота-онангдан, насабингдан, мол-давлатингдан, ихтиёрингдан ва дўстлиқдан воз кечмоғинг керак, бу йўл шуни талаб қилади, улуғ устоз шуни истайди. Мен эса сени эртагаёқ тарк этаман.

Дўстлар ғамгин ҳолда узоқ вақт ўрмонда дайдиб юрди ва узоқ вақт уларнинг кўзига уйқу келмади. Говинда ёлвориб дўстидан нима учун Будда йўлига кирмаганини, бу таълимотдан қандай нуқсон кўрганини ту-

шунтиришни такрор-такрор сўрарди. Сиддхартха уни тинчлантираркан, жавоб беришдан ўзини тиярди.

– Бевовта бўлма, Говинда, бу чиндан ҳам тўғри йўл. Мен кимманки бу йўлдан нуқсон топсам?!

Эртаси куни тонгда Будданинг издоши, кекса руҳонийлардан бири ўрмонга келиб, жамоага янги қабул қилинганларга сариқ либос тарқатди ва уларни жамоада риоя этиладиган талаблар билан таништирди. Говинда титраб кетди, у болаликдан кадрдон дўстини сўнгги бор бағрига босди ва сомеълар жамоасига қўшилди. Сиддхартха эса чуқур хаёлга толганча ўрмон ёқалаб юриб кетди.

Кутилмаганда унинг қаршисида улуғ устоз Гаутаманинг ўзи кўринди. Унинг нигоҳлари меҳрибонлик ва хотиржамликка тўла эдики, бундан қаршисидаги йигит завқланди ва дадилланиб ундан сўзларига қулоқ солишини сўради. Улуғ устоз маъқул дегандек бош ирғади. Сиддхартха деди:

– О улуғ зот, кеча мен сизнинг ҳайратомуз илму маърифатингиздан бахраманд бўлдим. Уни тинглаш учун бу ерга мен дўстим билан узоқлардан келдим. Дўстим сизда ўз ҳақиқатини топди ва у ҳозир сизнинг ихлосмандларингиз орасида. Мен эса ўз йўлимда давом этмоқчиман.

– Сенга шу маъқул бўлса, майли, – мулойимлик ила деди улуғ Будда.

– Ҳозир айтмоқчи бўлган сўзларим кескин бўлиши мумкин, – сўзида давом этди Сиддхартха. – Бироқ мен бу улуғ зотга ўз сўзимни очиқ ва рост айтмай туриб, у билан хайрлашгим йўқ. Шунинг учун бу муҳтарам зотнинг яна бир оз вақтини олсам майлими?

Будда маъқул ишорасини қилиб бош ирғади.

– О муҳтарам устоз, таълимотингиздаги фақат бир жиҳат мени бошқаларидан кўра кўпроқ ҳайратга солди. Унда ҳаммаси очиқ ва ҳаммаси исботланган. Сизнинг таълимотингизда олам мутлақ узвий занжир каби намоён бўлади. Гўё сабаб оқибатнинг қандайдир мангу изчиллигидек туюлади. Бу узвийлик ҳали бу қадар очиқ, равшан айтилмаган, ҳали бу қадар рад этиб бўлмас ҳолда далилланмаган. Дарҳақиқат, таълимотингиз ила оламни мутлақ узвийликда, бирор нуқсонсиз, биллур каби тиник, тасодиф ва маъбудларнинг иродасидан холи кўраркан, ҳар бир брахманнинг қалби шодланмоғи керак. Бу олам яхшими, ёмонми? Ундаги ҳаёт ташвишлими ёки қувончлими? Майли, бу саволлар жавобсиз қолсин, майли, бу маънисиздек кўринсин, лекин оламнинг яхлитлиги, ундаги ҳодисаларнинг боғлиқлиги, катта-кичик ҳамма нарсани бир оқимга – туғилиш, ўлим, бунёд бўлиш каби сабабият қонунига бўйсуниши – буларнинг барчаси таълимотингизда жуда гўзал ифодаланган, о улуғ устоз. Бироқ сизнинг наздингиздаги яхлитлик ва мантиқийликда кичик бир узилиш бор. Бу оламга кичик бир туйнукдан аввал ҳам, кейин ҳам исботлаб ҳам, кўрсатиб ҳам бўлмайдиган, янги, бегона оқим кирмоқда. Сизнинг дунё ғамларини енгиш, халос бўлиш ҳақидаги қарашларингиз кичик бир туйнук, кичик бир тирқиш каби ягона, мангу борлиқ қонуниятининг биносига путур етказмоқда. Сизга қарши фикр билдиришга журъат этганим учун кечиринг.

Гаутама йигитнинг сўзларига жим, ҳаяжонга берилмай қулоқ солди. Мана, ниҳоят, унинг меҳрибон, мулойим ва тиниқ овози янгради:

– Сўзларимни тинглаб, унга диққат берганинг учун сенга хайр бўлсин,

эй брахманзода. Сен ундаги заиф ўринни, хатони илғабсан. Закийлигинг маъқул, лекин илмда очкўзликдан, беҳуда баҳс ва муҳокамалардан сақлан. Чунки беҳуда муҳокамалардан наф кам, улар маъноли ёки бемаъни, доно ёки аҳмоқона бўлиши мумкин, хоҳлаган киши уларни рад этади ёхуд қабул қилади. Сен эшитган илм – бу менинг ҳукмим эмас, унинг мақсади билимдонларга борликни тушунтириш ҳам эмас, у бошқа мақсадни кўзлаган, азоб-укубатлардан ҳалос бўлиш, фақат шу. Гаутама шундан таълим беради. Бошқа нарса эмас.

– Мендан жаҳлингиз чикмасин, о мухтарам устоз! – деди йигит. – Бу сўзларни сиз ила баҳслашиш, талашиш учун айтганим йўқ. Дарҳақиқат, беҳуда баҳсдан наф кам, дея тўғри айтдингиз, лекин ижозат берсангиз, яна бир сўз айтай. Мен бир он бўлса ҳам, сизга шубҳа қилмадим, бир он бўлса ҳам, сизнинг Будда эканлигингизга, минглаб брахманлар ва уларнинг болалари етмаган олий мақсадга етганингизга шубҳа қилмадим. Сиз ўлимдан ҳалос бўлиш йўлини топдингиз, сиз бу йўлни ўз зухдингиз, ўз мушоҳадангиз, ўз риёзатингиз, ўз орифлигингиз, ўз йўлингиз билан топдингиз. У сизга илм билан келмади ва ўйлайманки, ўкиб-ўрганиш ила унга етиб бўлмайди. О улуғ зот, сиз бирор кишига ҳақиқатга эришган онингизни сўз билан, билим билан англаиб бера олмайсиз. Ориф Будданинг йўли ўзида кўп билимларни жамлагандир, у кўп нарсаларга, тўғри яшашга, ёвузликдан қочишга ўргатар, бироқ унда, шу қадар соф ва мукамал бўлишига қарамай, бир нима етишмайди. Бу ҳам бўлса, улуғ устознинг мутлақликка эришган ондаги ҳис этган сиридир. Мана, сизнинг сўзларингизни тинглагач, мени ўйга толдирган нарса. Мана, шунинг учун ўз йўлимда давом этмоқчиман, бошқа бир яхшироқ маслак излаш мақсадидамас (бундай маслак йўқлигини ҳам яхши биламан), ҳар қандай устозлару илмларни кўйиб, ўз муродимга етишиш ёхуд ўлиш учун кетмоқчиман. Бироқ, о улуғ устоз, мен ўз кўзларим билан авлиёни кўрган бу кунни ҳар вақт ёдимда тутаман.

Будданинг кўзлари ерга қадалган, унинг сирли ва хотиржам юзида майин нур порларди. У аста сўз бошлади:

– Ақлинг сени янглиштирмасин, илоҳим, мақсадингга етгин. Аммо айт-чи, бу йўлни нажот йўли деб топган саманларни – менинг минглаб биродарларимни кўрдингми? Ўйлайсанки, ёш саман, улар бу йўлни тарк этиб, дунё ҳаётининг беҳудаликларига кетсинми?!

– О, мен бундай фикрдан мутлақо йироқман! – деди Сиддхартха. – Улар бу маслакка содиқ бўлсин, улар мақсадига етсин. Мен бошқалар ҳаётини муҳокама этмайман, фақат ўзим учун, ўзим учун қарор қила оламан, ўзим учун рад этиб-тасдиқлайман, о улуғ устоз! Биз саманлар нафсдан ҳалос бўлишни ўрганамиз. Агар мен сизнинг издошларингиздан бири бўлганимда, о мухтарам зот, мендаги нафснинг махв этилиши ёлғон бўларди. Унинг йўқ бўлиши ҳаёлий туюларди, у яшашда, улғайишда давом этарди, чунки бу илм, дўстларим, сизга бўлган муҳаббатим, руҳонийлар жамоаси – буларнинг бари менинг нафсимга айланарди.

Гаутама очиқ чехра ила нотаниш йигитнинг кўзларига кулиб қаради ва у билан сезилар-сезилмас бош ирғаб хайрлашаркан деди:

– Ақлинг бало сени, саман, сўзга ҳам чечан экансан. Бироқ ортикча билимдан сақлангин!

Будда Сиддхартханинг хотирасига майин қарашини ва ним табассуми-

ни бир умрга мухрлаб кетди.

– Мен ҳеч қачон бундай кишини учратмаганман, – ўйлади Сиддхартха. – Бу каби қараш, бу каби табассум қиладиган, бу каби ўтириш, бу каби юриш – қани энди, мен ҳам шундай қарасам, шундай кулсам, ўтирсам, қадам ташласам, шундай улугвор, эркин, оддий, болалардек оддий ва айни пайтда сирли. Дарҳақиқат, ўз “Мен”ининг яширин чегараларигача кира олган одамгина бундай кулади, қадам ташлайди. Яхши, унда мен ҳам ўз “Мен”имнинг яширин чегарасига киришга уринаман. Фақат биргина одамни кўрдим, мен қаршисида бошимни эгган ягона кишини учратдим. Бундан буён ҳеч кимнинг қаршисида бош эгишни истамайман. Шу инсоннинг маслағига кирмадимми, бошқа бирор-бир маслак мени ўзига жалб эта олмайди. Будда мендан тортиб олди. – ўйларди Сиддхартха. – Йўқ, у мендан олди, аммо кўпроғини берди. У мени айни пайтда унга содиқ бўлган садоқатли дўстимдан, ҳозир унинг соясига айланган менинг соямдан айирди. Бироқ у Сиддхартхага, яъни менга ўзимни ҳадя этди!

Уйғониш

Сиддхартха улуг Будда ва Говинда қолаётган ўрмонни тарк этаркан, бу ерга ўзининг бир парчасини ташлаб кетаётганини ҳис қиларди. У шу ҳислар оғушида кетиб бораркан, унинг хаёллари сабаблар яширинган ҳислар тубига гўё сувга шўнғигандек олиб кетар, бу сабаблар билими унга тафаккур бўлиб кўринар, айнан тафаккур орқали ҳислар ўз моҳиятини тўлиқ намоён этадиган, йўқолмайдиган, мангу барҳаёт билимга айланарди. Сиддхартха ўйларди, у ўрмондан аста-секин узоклашаркан, энди ўспирин Сиддхартха йўқлигини, унинг ўрнида эр киши пайдо бўлганини англади. У гўё илон эски пўстини тарк этгандек, уни ҳам ҳаётининг бир бўлаги, болаликдан ҳеч айрилмас йўлдоши, устоз кўриш ва толиби илм бўлиш истаги тарк этганди. У йўлида учраган сўнгги устоз, улуг донишманд, авлиё Буддани ҳам тарк этмоғи ва унинг таълимотидан ҳам воз кечмоғи шарт.

Сиддхартха хаёллар оғушида аста борарди. У ўз-ўзидан сўради: “У ни-маки, илм ва муаллимлар сени ўкитиши керак бўлгану, аммо улар шунчалик олим бўлишларига қарамай, уни сенга уқдира олмаган?” Ниҳоят, у шуни англади: “Мана “Мен”, мен моҳият ва мазмунига етмоқчи бўлган илм. Мана “Мен”, мен воз кечиб, енгиб ўтмоқни истаган, бироқ енга олмаган нимарсам. Уни алдаш, ундан қочиш, яшириниш – мана, мени оз бўлса-да, бажара олган ишим. Дарҳақиқат, ер юзида бошқа ҳеч нарса мени бу ўзлим, бошқалардан алоҳида Сиддхартха эканлигим, бу оламда яшашим, бу сир, бу мўъжиза мени бу қадар йўлга солмаган ва бу оламда менинг энг кам билганим ҳам бу Сиддхартха – менинг ўзимдир!”

У бу фикрга келаркан, ўрнида қотиб қолди. Унинг миясига дастлабки фикрнинг ортидан бошқа янги фикр келди: “Демак, ўзим ҳақимда ҳеч нима билмас эканман, демак, Сиддхартха ҳамон мен учун бегона ва нотаниш экан, бу ҳолнинг сабаби битта: мен ўз-ўзимдан ниҳоятда кўрққанман, мен ўз-ўзимдан қочишга уринганман, мен Атманни изладим, мен брахманни изладим, мен ўзлимни минг бўлақларга бўлиб, унинг қат-қатларини си-дириб ташлаб, унинг тубсизликларидан Атманни, илоҳийликни, ҳаётни,

сўнгсиз нимарсани изладим, оқибат, ўз-ўзимни йўқотдим!”

У кўзларини катта очганча атрофга аланглади. Унинг юзида табас-сум жилваланарди. Узоқ уйқудан уйғонгандек бир ҳис уни бошдан оёқ камраб олди ва у гўё шошилинич бирор ишни кўзлагандек югуриб кетди. У ҳаллослаб бораркан ўйларди: “О, мен энди Сиддхартханинг мендан кетишига йўл қўймайман, мен энди ўз ақлимни Атман ва дунё изтироблари ила банд этмайман, мен энди яширин хилқат излаб, руҳимни бўлаклаб барбод қилмайман, мен энди зоҳидлардан бошқа бирор кишидан таълим олишни истамайман, менга на ёга-веда, на атхартха-веда, на бошқа илм керакмас, мен энди ўз-ўзимни ўрганаман, ўзим толиб, ўзим муаллим бўламан, Сиддхартханинг асрорига етаман!”

У атрофга гўё борликни биринчи бор кўриб тургандек қаради. Борлик гўзал, рангоранг, сирли ва ажабтовур эди.

Мана, яшил ранг. Бунда олтин ҳамда зумрад ранг бор. Осмон мусаффо, дарёлар окмоқда, ўрмон ва тоғлар мудрамоқда, буларнинг ҳаммаси гўзал, сеҳрли ва сирли. Бу ғаройиботлар орасида эндигина уйғонган Сиддхартха ўз мени сари йўл оларди. Буларнинг барчаси унинг қалбига гўё илк бор кириб боргандек бўлди. Ўрмон ва дарёлар, яшиллик ва олтинранг энди Мара жодуси ёки Мая ниқоби эмасди ёхуд яккалик излаётган брахманнинг наздидаги ўткинчи оламнинг турфа хил бемаъни ва беқарор ҳодисотлари каби кўринмасди. Яшиллик яшил, дарё эса дарё. Агар Сиддхартха буларда кўринмас илоҳий ибтидонинг борлигини англаган бўлса, дарҳақиқат, буларнинг барида илоҳий моҳият бор, бу илоҳийлик ўрмонда, дарёда, яшилликда қанчалик акс этса, Сиддхартхада ҳам шу қадар тажалли топганди. Нарсаларнинг моҳияти улардан ташқаридамас, айнан уларнинг ўзида эди.

У катта-катта қадам ташлаб бораркан, нақадар нодон ва ҳиссиз бўлган эканман, дея ўйларди.

Илоҳий саҳифаларни ўқувчи кишилар ундаги туб моҳиятни англаш мақсадида ҳарф ва белгиларни инкор этмайдилар, бу белгиларни алдамчи ва чалғитувчи қобик деб атамайдилар, аксинча, улар бу саҳифаларни эҳтиром ҳамда муҳаббат ила мутолаа этадилар. Мен эса ҳаёт китобини, ўз мавжудлигимни ўқийман деб, ишора ва белгиларни қандайдир арзимас, аввалдан ўйлаб топилган нарсалар дея писанд этмадим. Мен борликни ёлғон ҳодисот дедим, ўз кўзим ва ўз тилимни ҳеч нимага қор келмайдиган чалғитувчи нарсалар дея атадим. Йўқ, энди сира бундай бўлмайди. Мен уйғондим, дарҳақиқат, кўзим очилди. Мен эндигина ҳаётга келдим!

Сиддхартха буларни ўйларкан, гўё йўлидан илон чиққан одамдек қотиб қолди. У, ҳақиқатдан ҳам, ўз-ўзига худди уйқудан уйғонгандек, қайта туғилгандек кўринар, энди ҳаётини бошидан, янгитдан бошламоғи шарт эди.

У ўрмондан, улуғ устоз даргоҳидан кетган, ўзини англаб, ўзи сари йўл олган бу тонг зоҳидлик ҳаётидан кетиб, отасининг ҳузурига бориш унга энг тўғри йўл бўлиб кўринди. Гўё унинг йўлидан илон чиққандек туюлган айни шу онда идрокини туманлаштираётган яна бир ҳақиқатни кашф этишга ҳалал бераётган уйқу қолдиқларини сўнгигача ўзидан улоқтирди.

– Ахир мен энди бошқа одамман, ахир мен энди на зоҳид, на руҳоний ва на брахманман. Отам ҳузурда нима қиламан?! Яна илм, қурбонликлар, зикр этаманми?! Ахир бу нарсаларга барҳам бердим-ку, ахир булар ме-

нинг йўлимдан буткул холи-ку!

Сиддхартха қимир этмади. Бир лаҳза, бир оннинг ичида унинг кўксидаги юраги худди қуш ёки қаровсиз ҳайвон боласидек совуқ қотди. Шунда у ҳадсиз, худудсиз ёлғиз эканлигини англади. Кўп йиллардан буён у ватансиз эди ва буни ҳис этмасди ҳам. Энди эса у буни ҳис этди. У ҳар вақт, ҳатто ўз руҳига сайр этиб зикр қилган онда ҳам, отасининг ўғли, икки бор туғилган дея аталувчи олий табақа брахманзода эди. У чуқур хўрсиниб, совукдан жунжукди. Ҳозир оламда у каби ёлғиз йўк. На олий зотлар, на хунармандлар орасида бу каби ёлғиз одам йўк. Зотан улар ўзларига ўхшаш кишилардан нажот топар, бирга ҳаёт кечирар, бир тилда сўзлашарди. Ягона табақага бирлашган брахманлар орасида ҳам, биродарлари орасида нажот топаётган саманлар ичида ҳам бу каби ёлғиз банда йўк. Ҳатто ўрмондаги ёлғиз зоҳид ҳам бу қадар ёлғиз эмас. Чунки унинг бошпанаси, ўзи каби биродарлари бор. Говинда руҳоний бўлиб, бир хил либос кийиб, бир хил эътиқод ва бир тилда сўзлашувчи минглаб биродарларга эга бўлди. Сиддхартха-чи, қайси табақага мансуб? Унинг ҳаёти кимнинг ҳаёти, унинг тили кимнинг тили бўлади?

Совуқ ва оний лаҳзада гўё олам ундан юз ўгираркан, ёлғизлиги билан тунги самодаги якка юлдузга ўхшар, шафқатсиз хаёллар уни ўз домига торгаркан, Сиддхартха мутлақ бошқа одамга айланганди. У мустаҳкам қобикқа ўралиб, ўзини ўз “Мен”ига жуда яқин туярди. У буларнинг ҳаммаси уйғонишнинг сўнгги жунжукиши, туш ва уйғоқлик орасидаги сўнгги чегара, туғилишнинг сўнгги титроғи эканлигини англади. У олдинга қараб шошилганча тоқатсизланиб юриб кетди. Энди унинг мақсади Жатавана ўрмонида қолган аввалги ҳаётидан қанча узоқ бўлса, отаси ва кадрдон уйидан ҳам шунча узоқ эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Камала

Сиддхартха ҳар қадамда мўъжизага дуч келар, олам унинг қалбини сеҳрлаб қўйгандек эди. У ўрмон қоплаган тоғларнинг ортидан қуёшнинг чиқишини, унинг олис соҳил бўйида ўсган палмазорларнинг учида қизариб ботишини кузатарди. У юлдузлар сочилган тунги осмон бўйлаб ойнинг сузишини, дарахтларни, юлдузларни, булутларни, камалакни, қояларни, ўт-ўланларни, гулларни, дарё ва жилғаларни, буталарни қоплаган тонгги шабнамларнинг нур сочишини, олисдаги мовий тоғларни томоша қиларди. Қушлар сайраб, асаларилар визиллар, шамол шолиторларга кумушранг сепар, бу минг бир қиёфа, минг бир ранг доим бор эди. Қуёш ва ой доим нур сочган, дарёлар шовуллаб, асаларилар визиллаганди, аммо олдин буларнинг ҳаммаси Сиддхартханинг ишончсиз нигоҳларида ўтиб бўлмас тўсиқ, алдамчи ва қуюқ парда, ақл кучи билан тарқатилиши лозим бўлган туман эди, холос. Чунки унинг муддаоси зоҳир нарсаларнинг ортидаги моҳиятдир. Энди унинг уйғоқ кўзлари яна кадрдон яқин нарсаларга тикиларди. Ўзига аён бўлган борлиққа ютоқиб қараркан, уни англашни, бу ерни ўзига макон этишни истар, турли йўлларни излашни, бошқа бегона оламларни унутганди. Уни ўраб турган борлиқ шунчаки бола кўзи

билан боққанда жуда гўзал эди. Ой ва юлдузлар, дарё ва соҳиллар, қоя ва ўрмонлар, кўзилар ва кўнғизлар, гуллар ва капалаклар – барча-барчаси ниҳоятда чиройли. Йўлингда учраган нарсага кўксингни очиб, болалардек беғубор, тетик, шунчаки ерда қадам ташлаш бағоят соз ва қувончли. Куёш ҳам бошинг узра ўзгача нур сочар, ўрмон ҳавоси ҳам бошқача, банан ва қовоқнинг таъми ҳам аввалгиларга ўхшамас, дарё ва кўзадаги ёмғир сувлари ҳам ўзгача туюларди. Кунлар ҳамда тунлар қисқарган, ҳар дақиқа, ҳар он худди хазина тўлдирилган кеманинг елканлари каби бахтиёр учиб борарди.

Сиддхартха ўрмон дарахтларининг баланд шохларида шовқин кўтарган маймунлар галасини кўрди, уларнинг ёввойи кичқирикқа тўла кўшиқларини тинглади. У совлиқ ортидан чопаётган кўчқорни, болалаётган кўйларни кўрди. У кунботарда қамишлар ўсган кўл устида шиддат ила сузаётган балиқлар галасининг шафақ нурида ялтираб сув узра қалқиганини, ўйноклаётган йиртқич балиқларнинг изидан кўпик ҳосил этиб чайқалаётган сувни кўрди. Буларнинг ҳаммаси азалдан бор эди, аммо олдин унинг кўзлари ҳеч нимани кўрмаган ва у гўё бу ерларни узок вақт тарк этганди. Бироқ у яна шу борлиққа қайтиб, унинг бир бўлагига айланган, нур ва сояга менгзаган, кўксини ой ва юлдузларга очганди.

Сиддхартха йўлда бораркан, Жагавана боғида нималар бўлганини, илоҳий Будда ва унинг таълимотини, Говинда билан видолашувни, улуғ устознинг суҳбатини, ўзининг унга айтган ҳамма сўзларини ўйлади ҳамда ўзи моҳиятан мутлақо билмаган нарсалар ҳақида сўзлаганини ҳайрат ила эслади. У Гаутамага орифлик, яширин қалб жавҳари, унинг сири илм эмаслигини, бу қандайдир тушунтириб бўлмас ҳол эканлигини, олий ҳақиқатга етиш онийлигини эслади ва Сиддхартха айнан шу ҳолни излаб қачонлардир йўлга отланганини ҳамда унга эришмоқчи бўлганини кўнглидан ўтказди. Энди эса у ўз ҳақиқатига етмоғи керак. Ҳа, у аввалданок ўз илоҳий “Мен”и Брахман ва Атманнинг мангу тажассуми эканлигини биларди. Бироқ унинг илоҳий “Мен”ни излашга бўлган уринишлари ҳамиша беҳуда бўлди. Чунки у бу ҳолни ақл тўри ила овламоқчи бўларди. Албатта, илоҳий “Мен” жисм ёки ҳислар ўйини эмасди, бироқ афсуски, у тафаккур, ақл, донишмандлик ёрдамида эгалланадиган илм ёки олинган билимлар ипидан фикр тўрини тўқишни машқ этадиган санъат ҳам эмасди. Йўқ, бу жамики ғоялар олами унга илоҳий олам йўлларини очмас, у ўзининг нафсини ўлдираркан, бошқа мақсадларга олиб бормас, чунки у ҳамон ўз нафсини илм ва фикрлар билан тўйғизарди. Уларнинг ҳар иккиси: илм ва ҳиссийлик ҳам жозибадор нарсалар эди. Унисида ҳам, бунисида ҳам ғараз яширинган, унисини ҳам, бунисини ҳам тинглаш, писанда этиш, қадрлаш ҳамда ҳар икковида ҳам яширин зотнинг овозини эшитиш, у билан бирга ўйнашиш мумкин эди. Бундан буён унга шу овозгина ҳоким бўлади, у энди шу овоз буюрган йўлдангина юради. Ахир нега Будда кунларнинг бирида, муқаддас, энг муқаддас лаҳзада Ботха дарахтининг остига чўқди ва у нурланди, чунки у ўз қалбининг овозига кулоқ солди, унга бўйсуниб ҳордиқ учун шу дарахт остини танлади ва шу овоз остида у барча риёзатларини, қурбонликларини, покланишу-ибодатларини, емак ва ичмакни, туш ва унутишни ёдидан кўтарди. Ўз қалбининг овозига бундай мутеълик, унинг иродасига шайлик – бу олий эзгулик ва заруриятдир.

Тун чоғи қайиқчининг дарё бўйидаги похол кулбаси ёнида Сиддхартха туш кўрди. Унинг қаршисида зоҳидларнинг сариқ либосини кийиб Говинда турар, унинг юзи қайғули, сўзлари ундан-да ғамли эди:

– Нега мени ташлаб кетдинг?

У Говиндани бағрига босиб, уни ўпди. Энди Говинда аёлга айланган, унинг кўйлаклари бурмасидан ярим яланғоч кўкраклари кўриниб турар ва Сиддхартха аёлнинг кўксига лаб босиб, ундан тўйиб қонар, сут эса тотли ҳамда куч бахш этарди. Бу аёл ва эркак жисмининг, куёш ва ўрмон нафасининг таъми бўлиб, ер юзидаги барча гиёҳлару-мевалардан тайёрланган бир оби ҳаёт эди, у кишини маст этиб, ақлдан оздирарди. Сиддхартха уйғонди. Кулба ёнида дарё оқариб кўринарди. Ўрмон ичкарасидан эшитилган бойкушнинг майин куйи дарёнинг шовуллашига кўшилиб кетди.

Тонг отгач, Сиддхартха кулба хўжайинидан уни дарёнинг нариги қирғоғига олиб ўтиб кўйишини сўради. Қайиқчи ўзининг бамбукдан ясалган қайиғида у билан бирга дарёнинг нариги қирғоғига сузди. Дарёнинг кенг ойнадек тиниқ сувида тонгнинг қизғиш шафаки сўниб борарди.

– Гўзал дарё, – деди Сиддхартха шеригига.

– Ҳа, бу жуда гўзал дарё, – жавоб берди қайиқчи. – Мен бу дарёни ҳамма нарсадан кўра кўпроқ яхши кўраман. Унинг овозини тез-тез эшитиб тураман, кўзларига қараб, ундан кўп нарсаларни ўрганаман. Ҳа, дарёдан кўп нарса ўрганиш мумкин.

– Сендан миннатдорман, – деди Сиддхартха қирғоққа чиқаркан. – Менда сенга беришга на пулим, на бир совғам бор, кадрдон дўстим. Мен брахман ўғли мусофир бир саманман.

– Кўриб турибман, – деди қайиқчи.

– Шунинг учун сендан на совға, на тўлов тама этмайман. Ёнимга бошқа сафар совға билан келарсан.

– Сен бунга ишонасанми? – деди Сиддхартха унга кулиб.

– Албатта, ҳамма нарса қайтувчидир. Буни ҳам менга дарё ўргатган. Барча нарса қайтади ва сен ҳам, саман, яхши бор. Дўстлигинг мен учун тўлов бўла қолсин. Худоларга қурбонлик келтираётганинда мени ҳам ёдингдан чиқарма!

Улар хайрлаша туриб бир-бирларига кулиб кўйишди. Сиддхартха кулибгина йўлида давом этаркан, кўнгли очиқ, хушмуомала бу қайиқчи тўғрисида ўйлар ва у билан дўстлашганидан қувонарди. “Бу одам Говиндага жуда ўхшаркан, – ўйларди у жилмайиб. – Йўлимда учраган ҳамма Говиндага ўхшайди. Ҳамма мандан меҳрибонлик кутмаган ҳолда менга меҳрибонлик қилади. Ҳамма менга дўстона қўл чўзади, менинг ихтиёримга бош эгади ва ортиқча ўйлар билан ўзини қийнамайди. Уларнинг ҳаммаси гўдакларга ўхшайди”.

Пешин чоғи у кичик бир қишлоққа келди. Пахса деворларнинг ёнида болалар кўча чангитиб ўйнарди. Улар қовоқ пўсти, ошиқ ўйнар, шовқин солар, муштлашарди, бироқ бегона саманни кўргач, кўчада уларнинг изи ҳам қолмади. Қишлоқ четидаги йўл дарё бўйига олиб борарди. Дарё бўйида эса ёш бир жувон чўк тушиб, кир юварди. Сиддхартха жувонга салом бергач, жувон бошини кўтариб кулди ва оҳу кўзларини йигитга тикди. У мусофир саманлар одатига кўра, баланд овозда дуо ўқиди ва шаҳарга бориш йўлини сўради. Жувон ўрнидан туриб унинг ёнига борди. Унинг ёш чехрасидаги кулиб турган лаблари чиройли эди. У йигитнинг

ҳазиломуз сўзларига ҳазил ила жавоб қилар, очикқанми-йўкми сўрар ва ўрмон саманлари кечалари ёлғиз ухлашию уларнинг уйланмаслиги ҳақидаги гаплар ростми-ёлғонми бунга қизиқарди. Жувон чап оёғи билан унинг ўнг оёғини босиб, одатда эркакларни ишқий ўйинларга тортувчи ва китобларда “дарахтга чиқиш” дея аталган қичик бир ҳаракат қилди. Сиддхартха томирларидаги қон аста ловиллаётганлигини ҳис этди. У кўрган тушини эслади ва эгилиб аёлнинг кўкрагига лаб босиб, ундан бўса олди. У бошини кўтаргач, жувоннинг сузилган кўзларида шиддатли бир истак ва ёлворишни уқди. Унинг танасида ҳам эҳтирос жунбушга келди. У умрида илк бор аёл ҳароратини ҳис этаркан, кўли лаззатли ўлжада бўлса-да, негадир бир он ўзини босди. Шу лаҳзада у қалбидаги ички овоздан титраб кетди. Бу овоз ботиний бўлиб, “Йўк!” деди. Шу ондаёқ кулиб турган аёл юзидаги сеҳру-жоду ўз жозибасини йўқотди, у энди қаршисида жилмайиб турган ишратпараст моданинг намчил кўзларини кўрарди, холос. У аёлнинг юзини шунчаки силаб қўйди ва унинг ҳафсаласи пир бўлганига қарамай, бамбукзорлар орасида кўздан ғойиб бўлди.

Шу куни оқшом чоғи у каттакон шаҳарга кириб келди, унинг юраги қувончдан ҳапқирар, сабаби у одамларни жуда соғинганди. У узлат чекиб ўрмонда узоқ яшади, кеча оқшомни ўтказган қайиқчининг похол кулбаси эса саман бўлгандан буён унинг илк бошпанаси эди. У шаҳар четидаги тўсиқ билан ўралган серсоя боғда мевалар тўлдирилган сават кўтарган кўпгина хизматкорларни учратди. Бу ерда тўртта хизматкор кўтарган серҳашам тахтиравон устида гулдор бахмал ёстиқларга суяниб гўзал бир хоним ўтирарди. Сиддхартха боғ йўлагига кириб, сават кўтарган одамларга, тахтиравон ва унда ўтирган хонимга қаради. У ҳашамдор тож остида мрамардек оқ, бағоят хушсурат чехрани кўрди. Фарқ пишган гилосдек қирмизи лаблар, камондек тортилган қошлар, ақлли ва зийрак тим қора кўзлар, яшил ва тилларанг либос узра тик кўтарилган оппоқ чиройли бўйин, билакларига олтин билакузуклар тақилган оппоқ нозик қўллар... Сиддхартха унинг бекиёс гўзаллигини кўриб, юраги шодликдан ҳапқирди. Тахтиравон унинг қаршисига келгач, Сиддхартха аёлга эгилиб таъзим этди ва бошини кўтариб, унинг юзига қаради. У камон қошлар остидаги тим қора кўзларни китоб янглиғ ўқиркан, шу оний лаҳзада димоғига нотаниш бир хушбўй ифор енгил урилди. Гўзал аёл ҳиёл жилмайиб, унинг таъзимига сезилар-сезилмас бош ирғади ва боғ ичкарисига кириб кетди. Унинг ортидан хизматкорлари ҳам кўздан ғойиб бўлди.

“Бу шаҳарда менга қандай мўъжизалар учратмоқда-а! – ўйлади Сиддхартха. – У менга хайрли аломатларни кўрсатди”.

У шу ондаёқ боғга киришни истади, бироқ ўзини босди. Аёлнинг хизматкорлари унга нафрат билан қараганини, уларнинг маънодор нигоҳларида шубҳа ва ғазаб акс этганини эслади.

“Мен ҳали ҳам саманман, – ўйларди у. – Ҳали ҳам қашшоқ бир зоҳидман. Агар бу бокқа киришни истасам, мен бутунлай бошқа одамга айланмоғим керак”.

У кулиб юборди. Шу вақт йўлдан ўтиб кетаётган киши, Сиддхартханинг: “Бу боғнинг эгаси ким? Бояги аёлнинг исми нима?” деган сўроғига жавобан бу боғнинг эгаси машҳур кургизанка Камала исмли аёл эканини, бу ердаги боғдан ташқари, унинг шаҳарда яна серҳашам уйи ҳам борлигини айтди. Бу суҳбатдан сўнг Сиддхартха шаҳарга кирди, энди унинг

мақсади тайин эди.

У мақсади сари одим ташларкан, шаҳарга сингиб кетишни истар, кўча шовқини узра хотиржам сузиб борар, шаҳар майдонини тик туриб кузатар, дарёга элтувчи тош зиналарда дам оларди. Сиддхартха кечга бориб сартарош шогирди билан танишиб қолди. Шогирд кундузи устозининг салқин хужрасида ишлар, оқшом пайти эса Вишну ибодатхонасида ибодат қиларди. У Сиддхартхага Вишну ва Лакшми тарихидан қизиқарли нарсаларни гапириб берди.

Сиддхартха тунни қайиқлар орасида ўтказди. Тонгда эса каллайи сахарлаб кечаги танишининг хужрасига келди. Сартарош унинг соқолини олиб, сочларини тартибга келтирди ва сочига хушбўй мойлардан суриб кўйди. Сўнгра у ювиниш учун дарёга жўнади.

Кун кечга оғиб, гўзал Камала ўз тахтиравонида шаҳар четидаги боғига етиб келганида, Сиддхартха уни боғ йўлагига кутиб турарди. У салом берди ва аёл ҳам унинг саломига алик олди. Сиддхартха боққа кириб кетаётган хизматкорлардан бирини тўхтатиб, хонимга у билан ёш бир брахман сўзлашмоқчи эканини айтишини буюрди. Орадан бир мунча вақт ўтгач, хизматкор қайтиб келди. У нотаниш йигитни хоним дам олиб ётган шийпонгача кузатиб, ўзи нари кетди.

– Кеча йўлакда туриб менга таъзим қилган сен эмасмидинг? – сўради Камала.

– Тўғри, янглишмадинг, кеча мен сени кўриб таъзим қилдим.

– Бироқ адашмасам, кеча чанг-тўзонга ботган соч-соқолда эдинг?

– Тўғри, ҳаммаси сен айтгандек эди. Зийрак кўзларингдан ҳеч нарса четда қолмабди. Ҳа, у зоҳид бўлиш мақсадида ватанини тарк этган брахманзода Сиддхартха эди ва у роса уч йил ўрмонда зоҳидлар орасида яшади. Энди мен саманлар йўлини тарк этиб, шаҳарга келдим ва бу ерда биринчи учратган кишим сенсан. Мен сенга шуни айтмоқчи эдимки, о Камала, Сиддхартха кўзига тик қараб сўзлашган биринчи аёл сенсан ва бундан буён гўзалларни учратарканман, ҳеч бирининг олдида бош эгмай кўзига тик боқиб сўзлашаман.

Камала жилмайиб, товус патидан бўлган елпиғичини ўйнаб деди:

– Сиддхартха менинг хузуримга фақат шу сўзларни айтгани келдими?

– Ҳа, шу сўзларни айтгани, Камалага соҳибжамол бўлгани учун миннатдорчилик билдиргани, яна агар у ижозат берса, дўсти ва муриди бўлгани келдим. Чунки сен моҳир бўлган бу шевани мен мутлақо билмайман.

Камала қаҳ-қаҳ уриб кулди.

– Ҳали ҳеч қачон дайди бир саман менинг хузуримга мурид бўлиш учун келмаган. Ҳали ҳеч қачон менинг уйимда соч-соқоли ўсган, белидаги увада лунгиси базўр авратини яширган дарбадар саман меҳмон бўлмаган. Менинг уйимда бисёр йигитлар меҳмон бўлади, уларнинг кўплари брахманзодалар бўлиб, башанг либосда қимматбаҳо бошмоқларда келади. Уларнинг сочидан хушбўй атирлар ифор сочади, ҳамёнлари эса пулга тўла. Мана, қандай йигитлар менинг меҳмоним бўлади, саман.

Сиддхартха деди:

– Мен сендан кечанинг ўзидаёқ кўп нарса ўргандим. Қара, энди менинг соқолим йўқ. Сочим таралиб, қимматбаҳо мой сурилган. Фақат озгина нарса етишмаяпти: чиройли кийим, чиройли бошмоқ ва пул. Шуни

билгинки, Сиддхартха бу каби майда нарсалардан кўра баланд марраларни кўзлаб, уларга эришган. Энди эса қандай қилиб, сенга ҳеш бўлишга ҳамда ишқ қувончига етишмай?! Ҳали кўрасан, сен менга ўргатмоқчи бўлган ҳамма нарсени тез ва осон ўрганаман, чунки кўп донишмандликлар ҳақида ўрганганман. Демак, Сиддхартха сенга сочлари таралган, бироқ кийимсиз, бошмоқсиз ва пулсиз шу ҳолича ёкмайди?

Камала кулиб деди:

– Йўқ, кадрдоним, ҳозирча ёкмайди. Сиддхартхага либослар керак – чиройли либослар, оёқларига бошмоқлар керак – чиройли бошмоқлар ва Камалага совға-салом учун кўп ақча керак. Тушундингми, ўрмон самани, буларни ёдингдан чиқармадингми?

– Мен буларни эслаб қолдим, – жавоб берди Сиддхартха. – Қандай қилиб бу лаблар айтган сўзларни ёдимдан чиқарай?! Сенинг лабларинг ғарқ пишган гилосдай, о Камала, менинг лабларим ҳам сенга ярашгудек қирмизидир, ҳали бунга амин бўласан. Лекин айт-чи менга, о Камала, ёнингга муҳаббат илмини ўргангани ўрмондан келган ёввойи самандан кўркмайсанми?

– Тавба, шоқолдан бошқа нарса кўрмаган, ҳали аёл ҳароратининг нима эканлигини билмаган аҳмоқ бир саманнинг нимасидан кўрқишим керак?!

– О, ахир у бакуват ва кучга тўла! У сени ўзига мутё қилиши мумкин, о гўзал киз! У сени ўғирлаб кетиши ёки зўрлик қилиши мумкин!

– Йўқ, саман, мен булардан сира ҳам кўркмайман. Ахир зоҳид ёки браҳман ўзининг илми, таквоси ва ақлини биров зўрлик билан тортиб олишидан кўркмайди-ку, чунки бу нарсалар фақатгина унга тегишли бўлиб, у истаган кишиларнигина булардан баҳраманд этолади, зеро ишқий лаззат ва Камала ҳам шу кабидир. Ҳа, Камаланинг қирмизи лаблари асал кабидир, бироқ сен у лабларга унинг ихтиёрисиз эришмоқчи бўлсанг, бу лаззат ўз мазасини буткул йўқотади. Агар Сиддхартха толиби ишқ бўлмоқчи бўлса, буларни ёдда тутсин. Муҳаббатни тилаб олиш, сотиб олиш, совғалар эвазига олиш, кўчадан топиш мумкин, аммо уни зўрлик билан тортиб олиш, ўғирлаш мумкин эмас. Йўқ, сен нотўғри йўлни танладинг. Дарҳақиқат, сендек хушрўй йигит бу каби аҳмоқлик қилса, жуда хунук бўларди.

Сиддхартха жилмайиб таъзим қилди:

– Афсус, о Камала! Афсуски, тўғри сўзни айтдинг. Йўқ, майли, ҳеч қачон менинг лабларим сенинг лабларингни, сенинг лабларинг эса менинг лабимнинг тотини йўқотмасин. Сен айтгандек бўлсин. Сиддхартха ўзига камлик қилаётган кийим, бошмоқ, пул топгач, албатта келади. Бироқ айт-чи, гўзалим, менга яна бир кичик маслаҳат бера оласанми?

– Маслаҳат? Бажонидил! Шоқолдан бошқа бирор нима кўрмаган, дайди, қашшоқ бир ўрмон саманига маслаҳат беришдан осон иш борми?

– Азизам, Камала! Ҳалиги уч нарсага тезроқ эга бўлиш учун қаерга боришим керак?

– Кадрдоним, буни билишни ҳамма ҳам истайди. Қўлингдан келадиган бирор хунар кўрсат ва эвазига кўйлак, бошмоқ, пул сўра. Камбағал кишига пул топишнинг бундан бошқа йўли йўқ. Қўлингдан нима иш келади?

– Мен ўйлай оламан, кута оламан, нафсимни тия оламан. Қўлимдан бошқа бирор нима келмайди. Ҳа, айтгандай, шеър ҳам ёза оламан. Сенга шеър ўқисам, ҳадясига битта бўса бероласанми?

– Агар у менга ёкса. Шеърингнинг номи қандай?
Сиддхартха бир зум сукут сақлаб, сўнгра деди:
Серсоя боғдан соҳибжамол Камала чиқди.
Боғ йўлагиди у қора танли саманни кўрди.
Соҳибжамолга таъзим қилган саман унинг лабидаги табассумдан бахтиёр бўлди.

Маъбудларга қурбонлик қилмоғим нечун?
Ундан кўра, соҳибжамолга қурбон бўламан ўзим!
Камала олтин билакузукларини жаранглатиб қарсак чалди.

– Шеърларинг кайфимни чоғ этди, қора танли саман! Агар бунинг учун сенга бир бўса ҳадя этсам, камиб қолмайман.

Аёл уни имлаб ёнига чақирди, у мутеъларча келиб, аёлнинг чиройли юзига эгилди ва фарқ пишган гилосдек лабларига лаб босди. Камаланинг бўсаси узок давом этар, Сиддхартха унинг гоҳ итариб, гоҳ ўзига тортиб, ишқдан сабоқ бераётганини ҳис этар, бу бўса олдинда уни кутаётган, бир-бирига ярашиб, унга хузур берадиган, умидли бўсалар занжирининг биринчи эканлигини биларди. У ўзига нотаниш бўлган билимнинг тўла кийматини англаган бола каби чуқур нафас оларкан, аста ўзига келди.

– Шеърларинг кайфимни чоғ этди! – такрорлади Камала. – Агар бадавлат бўлганимда, сенга тилла тангалар ҳадя этган бўлардим. Бироқ шоирлик қилиб кўп пул топишинг даргумон. Камаланинг хуштори бўлишинг учун эса сенга кўпгина пул керак.

– Ўпишни қойиллатаркансан, Камала! – деди Сиддхартха каловланиб.

– Ҳа, мен бу ишни қойиллатаман. Шунинг учун ҳам кийим-кечаклару кимматбаҳо майда-чуйда нарсаларнинг фарқига кўпда боравермайман. Бироқ сенинг ҳолинг нима кечади? Наҳотки ўйлаш, кутиш, шоирликдан бошқа нарсани билмасанг?

– Мен қурбонлик кўшиқларини ҳам биламан, – жавоб берди Сиддхартха. – Лекин уларни куйлашни бошқа истамайман. Яна афсун ўқиш кўлимдан келади, аммо уни ҳам ўқишни бошқа истамайман. Мен турли китоблар ўқиганман.

– Шошма, – деб унинг сўзини бўлди Камала. – Сен ўқиш, ёзишни биласанми?!

– Албатта, буни ҳамма билади.

– Йўқ, кўпчилик буни билмайди, ҳатто мен ҳам. Жуда яхши, ўқиш ва ёзишни билганинг жуда яхши. Афсунлар ҳам сенга керак бўлиши мумкин.

Бу вақт чўри қиз келиб, аёлнинг қулоғига нимадир деб пичирлади.

– Ҳузуримга меҳмон келмоқда, – сўз қотди Камала. – Шошил, Сиддхартха, ёдинда тут, сени бу ерда ҳеч ким кўрмаслиги керак. Эртага яна учрашамиз.

У чўрисига такводор саман учун оқ либос беришини буюрди. Чўри қиз Сиддхартханинг қўлидан ушлаб, қаергадир судраб кетди. У эсини йиғиб улгурмаган ҳам эдики, қиз уни орқа йўл билан ўрмон ичкарисидидаги кичик бир уйча ёнига олиб келди. Қиз қаёқдандир унинг қўлига бир ўрам латта тутди ва буталар оралаб боғ четига олиб кетаркан, тезроқ бу ердан чиқиб кетишини сўради.

Мамнун бўлган Сиддхартха буюрилган барча ишни адо этди. Ўрмон ҳаётига ўргангани учун товуш чиқармай аста тўсиқ олдига келиб, уни ошиб ўтди ва бир зумда боғдан чиқиб кетди. У кўйлак ўрамини қўлтиғига

қистириб, мамнун ҳолда шаҳарга қайтди. Йўл четидаги мусофирхонанинг эшигида туриб, ичкарига индамайгина қўл чўзди ва унга эҳсон қилиб бир бўлак зоғара нон узатишди.

“Эртагаёқ ҳеч кимдан бошқа эҳсон тиламайман!” – хаёлидан ўтказди у.

Бирдан унинг кўксида мағрурлик уйғонди. У энди саман эмасди, у энди садақа тиланишни бошқа истамади. У қўлидаги нонни кўчадаги итга ташлади ва ўзи емаклик истамади.

– Дунё ишлари жуда оддий, – дея ўйларди Сиддхартха. – У мушкулотлардан холи. Саманлар орасидаги ҳаётим оғир, машаққатли, омадсиз ва умидсиз эди. Энди эса ҳаммаси осон, Камала берган севги сабоғидек осон. Менга башанг кийим ҳамда пул керак. Бошқаси чикора. Булар қийматсиз ва майда нарсалар бўлиб, мени уйқудан халос этмайди.

У Камаланинг шаҳардаги уйи қаердалигини осонгина билиб олди ва эртаси куни яна унинг ҳузурига борди.

– Суюнчи бер! – дея қичқирди саломлашиш ўрнига Камала. – Сени шаҳардаги энг бадавлат савдогар Камасвами кутмоқда. Агар сен унга ёқиб қолсанг, хизматига олади. Хушёр бўлгин, қоратанли саман. Мен унга сен ҳақингда бошқалар тилидан хабар бердим. У билан хушмуомалада бўл, чунки у жуда нуфузли зот. Ортиқча вазминлик ҳам қилма, сабаби унинг хизматкоридек бўлишингни ҳам истамайман. Сен унга баробар киши бўлмоғинг керак, йўқса, Камала сендан мамнун бўлмайди. Камасвами қариб, иш ёқмас бўлиб қолган, агар сен унинг кўнглини топсанг, мутлак ишончига киришинг мумкин.

Сиддхартха аёлга кулиб миннатдорчилик билдирди. Аёл унинг икки кундан буён туз тотмаганлигини билиб, унга мева ҳамда нон келтиришларини буюрди. Ва уни меҳмон қилди. У хайрлаша туриб Сиддхартхага деди:

– Омад сенга кулиб боқмоқда. Имконият эшиклари қаршингда биринкетин очилмоқда. Нега бундай бўляпти? Балки сен афсунгардирсан?

Сиддхартха жавоб берди:

– Кеча мен сенга ўйлашни, кутишни ва нафсимни тийишни биламан, деган эдим. Сен эса буларни кераксиз нарсалар дегандинг. Сен янглишяпсан, о Камала, тез кунда бунга амин бўласан. Сен тез кунда “нодон” саманлар ўрмонда кўп ажойиботларни ўрганишига ҳамда сизлар бажара олмайдиган анча-мунча ишларни қила олишига гувоҳ бўласан. Кечагина мен кашшоқ бир жулдирвоқи эдим, бироқ кеча мен Камаладан бўса олишга муяссар бўлдим. Эртага эса мен савдогар бўламан ва сен қадрлаган барча нарсаларга эгалик қиламан.

– Худди шундай бўлсин! – маъқуллади аёл. – Лекин айт-чи, менсиз ҳолинг не кечарди? Агар Камала сенга ёрдам бермаганда, ким бўлардинг?

– Азизам Камала! – деди Сиддхартха ўрнидан тураркан бошини баланд кўтариб. – Мен сенинг боғингга кирган вақтдаёқ биринчи қадамни қўйдим. Мақсадим бу дилбар аёлдан ишқ таълимини олиш эди. Бу қарорга келган онимдаёқ мақсадимга эришишимни билардим. Мен сенинг ёрдам беришингни билардим, боғ йўлагида кўрганимдаёқ кўзларинг буни айтиб турарди.

– Агар мен сенга ёрдам беришни истамаганимда-чи?

– Лекин сен истадинг. Биласанми, гўзалим, агар тошни сувга отсанг,

у тезлик билан сув тубига интилади. Сиддхартханинг истаги ҳам худди шундай. Сиддхартха бирор чора кўрмайди – у ўйлайди, кутади ва эришади. Бироқ у йўлида учраган нарсаларга гўё сувга отилмаган тошдек, интилмай, қимир этмай, ҳаракат қилмай жим турди. Агар у мисоли тошдек сувга отилса, бахтдан сармаст бўлиб, пастга мақсад сари интилади. Уни мақсаднинг ўзи оҳанрабодек тортади, у мисоли сув тубига тушаётган тошдек йўлида учраган тўсиқларга парво этмай, ҳаракатсиз мақсадга етади. Мана, Сиддхартха саманлардан нималарни ўрганган. Бу ишни нодонлар гўё иблис амри билан бажариладиган афсунгарлик деб атайди. Ҳеч бир иш иблис изни ила бўлмайди, чунки иблиснинг ўзи мавжуд эмас. Ҳар бир одам, агар у ўйлашни билса, кутишни билса, эришишни билса, афсун қилиши, истаган мақсадига етиши мумкин.

Камала уни диққат билан тинглади. Аёл унинг овозини, кўзларини севиб қолди.

– Балки, ҳаммаси сен айтгандайдир, азизим, – деди у секингина. – Балки, буларнинг сабаби Сиддхартха барно йигит бўлгани учундир. Балки, унинг кўзлари чиройли ва аёлларга ёққани учун омад уни доим қаршилар?

Сиддхартха уни ўпди ва хайрлашиш олдидан деди:

– Майли, сен айтгандек бўлсин, қадрдон Камала, майли, кўзларим ҳамиша сенга суюкли бўлсин. Ҳамиша сен ҳады этган бахт мени қаршиласин!

Одамлар орасида

Сиддхартха савдогар Камасваманикига йўл олди. Унинг қаршисидаги уйдан, дарҳақиқат, ҳашамдорлик тараларди. Хизматкорлар меҳмонни қимматбаҳо гиламлар тўшалган хобхонага кузатиб қўйишди. Сиддхартха уй соҳибини шу ерда кутиши керак эди. Хонага Камасвами кириб келди. У очик юзли, оппоқ сочлари пахмайган, нигоҳи зийрак ва эҳтиёткор, лаблари қимтилган жиккак бир киши эди. Меҳмон ва уй соҳиби тавозеъ ила саломлашишди.

– Айтишларича, – дея гап бошлади савдогар, – брахман, олим киши бўлсанг-да, савдогар хизматига ёлланмоқчи эмишсан? Сени қандай эҳтиёжмандлик менинг ҳузуримга етаклаб келди, брахман?

– Мени эҳтиёжмандлик етаклаб келгани йўқ! – жавоб берди Сиддхартха. – Мен ҳеч қачон бирор нарсага эҳтиёжманд бўлмаганман. Шуни билгинки, мен ўрмонда саманлар орасида узоқ вақт яшаганман.

– Агар саманлар орасида яшаган бўлсанг, қандай қилиб эҳтиёжманд бўлмаслигинг мумкин? Ахир саман фақир бир киши-ку? Бу унинг эҳтиёжмандлигини англатади.

– Ҳа, агар сен айтганча бўлса, мени фақир дейиш мумкин, – жавоб берди Сиддхартха. – Ҳа, мен мол-дунёга эга эмасман, бироқ мен бу йўлни ўз ихтиёрим ила танлаганман. Демак, мени фақир деб бўлмайди!

– Лекин ҳеч вақога эга бўлмай қандай яшамоқчисан?

– Уч йилдан буён мол-дунёсизман, аммо қандай яшашимни ҳали ўйлаб кўрганим йўқ, соҳиб.

– Демак, сен бировларнинг ҳисобига кун кўргансан?

– Балки, шундайдир. Бироқ савдогар ҳам бировларнинг ҳисобига кун кўради.

– Жуда маъқул гап, лекин савдогар сўрамайди, аксинча, беради, олганларининг ўрнига эса маҳсулот қайтаради.

– Балки, шундайдир. Кимдир беради, кимдир олади. Ҳаётнинг ўзи олди-бердилардан иборат!

– Бироқ айт-чи, агар сенда ҳеч вақо бўлмаса, сен нима берасан?

– Ҳар ким ўзида бор нарсани бера олади: ҳарбий киши куч, савдогар маҳсулот, олим киши билим, деҳқон гуруч, балиқчи эса балиқ беради.

– Бағоят соз, айт-чи, демак, сен нима бера оласан? Саманлардан нималарни ўргандинг-у кўлингдан нима иш келади?

– Мен ўйлашни биламан, кутишни биламан, нафсимни жиловлашни биламан!

– Шу холосми?

– Ўйлашимча, шулар холос.

– Бу ишлардан қандай наф бор? Масалан, нафсни тийиш. Бунинг нимаси фойдали?

– Бунинг фойдаси жуда кўп, соҳиб! Агар кишининг емакка ҳеч нимаси бўлмаса, унинг учун энг маъқули рўзадир. Агар Сиддхартха нафсни жиловлаш билан узоқ банд бўлмаганда эди, бугун у емак илинжида сеними ёки бошқаними, истаган юмушини бажаришга тайёр бўларди. Чунки очлик кўп нарсага мажбур этади. Аммо Сиддхартха хотиржам кутиши, сабр қилиши мумкин, у бетоқатликни, эҳтиёжмандликни билмайди. У очликнинг ҳар қандай шиддатига хотиржам сабр эта олади. Мана, нафсни тийишнинг катта фойдаси, соҳиб.

– Сен ҳақсан, саман, қани бир оз кутиб тур-чи!

Камасвами хонадан чиқиб кетди ва бироз ўтмай, кўлида қоғоз ўрамини кўтариб кирди-да, уни меҳмонга узатаркан, деди:

– Сен буни ўқий оласанми?

Сиддхартха қоғоз ўрамини олди. Унда қандайдир савдо шартномаси битилганди. У қоғозни диққат билан кўздан кечирди, сўнгра овоз чиқариб ўқиди.

– Ажойиб! – деди Камасвами. – Бу қоғозга бирор нима ёзиб бероласанми?

Камасвами меҳмонга қоғоз ва қалам тутди. Сиддхартха ушбу талабни ҳам бажо келтирди. Камасвами кўйидагиларни ўқиди: “Ёзмоқ яхши, ўйламоқ ундан-да яхши. Ақл яхши, сабр ундан-да яхши.”

– Ёзишни қойил қиларкансан! – дея уни мақтади савдогар. – Ҳали кўп нарсаларни бирга суҳбатлашамиз. Бугун эса сендан менинг меҳмоним бўлишингни сўрайман. Агар истасанг, менинг уйим сенга бошпана бўлсин!

Сиддхартха миннатдорчилик билдирди ва савдогарнинг илтимосини қабул этиб, унинг уйида яшаб қолди.

Унга янги кийим ва бошмоқ келтиришди. Хизматкорлар ҳар куни ювишиш учун унга сув ҳозирлар, кунда икки маҳал тўйимли овқатлар келтирарди. Аммо Сиддхартха кунда бир маҳал овқатланар, унда ҳам гўшт ва майдан ўзини тиярди.

Камасвами унга ўзининг савдо ишларини гапириб берар, унга келтирилган молларни, омборларни ва юритилаётган ҳисоб-китоб ишларини

кўрсатарди. Сиддхартха кўп нарсаларни ўрганар, кўп эшитар, бироқ кам гапирарди. У Камаланинг сўзларини эсга оларкан, савдогарга ўзини камситтирмасликка, уни ўзига тенг, ҳатто юқори билиб сўзлашишга мажбур этарди.

Камасвами ўз ишларини иштиёқ ва шавқ ила олиб борарди. Сиддхартха учун эса уларнинг бари ўзлаштириш керак бўлган, маъноси пуч ўйин эди, холос.

Орадан бир қанча вақт ўтди. Сиддхартха савдогарга ёрдамчи бўлди. Бироқ у кўп вақтини соҳибжамол Камаланинг ёнида ўтказар, қимматбаҳо либосда, чиройли бошмоқлар кийиб келар, унинг учун совға-саломлар келтирарди. Камаланинг ақиқ лаблари Сиддхартхага кўп нарсани ўргатди. Ишқ лаззатининг туб-тубларига қайта-қайта шўнғувчи уқувсиз йигитга Камала вазминлик ила ўз сирларини ошкор этарди. У лаззатга лаззат бермай эриша олмасликни, ҳар бир ҳаракат, ҳар бир тўкнашув, ҳар бир нигоҳ, тананинг ҳар бир нуқтаси чексиз қувонч бахш этадиган сирга эга эканини ўргатарди. У ошиқ-маъшуклар севги базмидан сўнг бир-бирларига дил изҳор этмай, бир-бирларига ғолиб ва мағлуб бўлмай айрилмаслигини сабоқ берар, уларнинг ҳар иккиси ҳам суюқлисидан таҳқирлангандек ёхуд ишқдан тўла қонгандек бўлмаслигини кўрсатарди. Сиддхартха бу соҳибжамол афсунгарнинг ёнида ҳузурбахш онларни ўтказар, унинг муҳибига, маҳбубига, дўстига айланганди. Унинг сафо кунлари Камаланинг оғушида ёхуд Камасвамининг дўконида ўтарди.

Савдогар унинг зиммасига барча хатлар, келишувларни юритишни юклар, у билан муҳим савдо ишларини маслаҳатлашарди. У тез орада гарчи Сиддхартха жун, гуруч каби савдо молларининг фарқига бормасада, хунармандчилик ва олди-сотди ишларини яхши тушунмасада, унинг омадли эканини Сиддхартха сабрда, вазминликда, одамларни тинглаш ва уларнинг кўнглига йўл топишда ўзидан кўра афзаллигини билди.

– Бу брахман ҳеч қачон асл савдогар бўлолмайди! – деди у кунларнинг бирида ўз дўстига. – У ҳеч қачон савдо ишларини завқ-шавқ билан бажармаган, бироқ у омади чопганлардан бирилигига ҳеч шубҳа йўқ. Балки бу тақдир юлдузидир, балки афсун, балки саманларнинг берган таълимидир. У ҳамиша ишларни ўз ҳукмига олиб, уларни бир ўйин каби бажарарди. У омадсизликдан сира кўркмайди ва зарардан, хонавайронликдан сира чўчимайди.

Дўсти савдогарга маслаҳат берди.

– Унга мол-дунёингдан бир қисм бериб, улушига ҳам, зарарига ҳам тенг шерик кил. Шунда у тиришқоқлик ила жидду-жаҳд қилиб ишлайди.

Камасвами дўстининг маслаҳатига қулоқ солди. Бироқ бу улуш Сиддхартхани кўпда банд этмади. У фойда келган вақтда бепарвогина ўз улушини олар, зарар кўрган пайтларда эса қулиб, бу сафар омадимиз келмади, дер эди.

Дарҳақиқат, савдогарлик уни сира қизиқтирмасди. Кунларнинг бирида у гуруч сотиб олиш учун чекка бир қишлоққа борди. У қишлоққа етиб борган вақтда гуруч бошқа бир савдогарга сотиб юборилганди. Аммо Сиддхартха қишлоқда бир неча кун қолиб, деҳқонларни меҳмон қилди, болаларга тангалар улашди, тўй-базмларда яйраб, димоғи чоғ бўлиб, сафардан мамнун ортга қайтди. Камасвами уни беҳуда пул сарфлаб, вақтни бекор ўтказгани учун маломат этди. Сиддхартха бу ёзғиришларга шундай

жавоб берди:

– Дўстим, беҳудага ёзғирма. Ҳеч ким ҳали ёзғиришлардан бирор наф кўрган эмас. Агар биз фойда кўрмаган бўлсак, майли, бу зарарни менинг улушимдан қопла. Мен бу сафардан хурсандчилик ила қайтдим. Кўп одамлар билан танишдим, ҳатто бир брахман билан дўст тутиндим, болаларни тиззамга олиб эркаладим, деҳқонлар менга ўз экинзорларини кўрсатди, бирор зот менинг савдогарлигимга ишонмади.

– Ҳа, жуда соз иш бўлибди! – деди Камасвами ғижиниб. – Билишимча, ростдан ҳам савдогармисан ёки кўнгилхушлик учунгина у ерга бордингми?

– Албатта! – деди Сиддхартха кулганча. – Албатта, мен у ерга кўнгилхушлик учун бордим. Яна қандай сабаб бўлиши мумкин?! Мен янги жойлар, янги одамлар билан танишдим. Уларнинг меҳмондўстлигидан, самимийлигидан қувондим. Самимийликни топдим. Биласанми, қадрдоним, агар мен Камасвами бўлганимда, бошқалар мендан кўра олғирроқ бўлганидан ғазабланиб, дархол ортга қайтган бўлардим ва пулни ҳам, вақтни ҳам беҳуда исроф қилмаган бўлардим. Мен эса вақтимни чоғлаб, ўргандим, қувондим, ўзимнинг бесабрлигим ва қаҳру-ғазабим билан ҳеч кимга озор етказмадим. Агар келгуси ҳосилдами ёки бирор юмуш биланми, яна ўша жойларда бўлсам, самимий одамлар мени очиқ чеҳра билан қарши олади, шунда мен, хайриятки, аввал бу кишиларнинг кўнглига ўз қайсарлигим ва бетоқатлигим ила озор бермаган эканман, дея мақтанаман. Шунинг учун, дўстим, жиғибийронлик билан ўзингга зарар қилма. Агар кун келиб, Сиддхартха менга зиён келтирмоқда, деб ўйласанг, буни юзимга айт ва Сиддхартха, албатта, кетади. Шунда бир-биримиздан гина қилмаймиз.

Савдогар Сиддхартхага менинг ҳисобимга кун кўряпсан, дея уқтирмоқчи бўлди. Сиддхартха ўз нонини ўзи ер, зотан уларнинг иккови ҳам бировларнинг нонини ер эди.

Сиддхартха Камасвамининг ишларига бепарво қарар, бироқ савдогарнинг ишлари бошидан ошганди. Келгуси ишлар самарасиз бўлмайдами? Моллар яроқсиз эмасми? Қарздорлар вақтни ортга сурмаяптими? Шу каби ташвишлар савдогарнинг хаёлини банд этганди. Камасвами ўз ёрдамчисига на ғазабли, на фойдали, на қайғули ёлворишлар билан, на уйқусизлигию ва на оғириқли ўйлар билан таъсир кўрсата олмади.

Кунларнинг бирида Сиддхартха Камасвамининг ҳамма нарсани мендан ўргангансан, деган иддаосига шундай жавоб қилди:

– Аҳмоқларга қиладиган бундай ҳазилдан сақлан! Сендан фақат бир нарсани: бир сават балиқ неча пул туришинию қарздорлардан қанча фоиз олишни ўргандим. Мана, сендан нима ўргандим! Ўйлашни эса сендан ўрганганим йўқ, азизим Камасвами. Бу илми сен мендан ўргансанг, яхши бўларди!

Унинг қалби, чиндан ҳам, савдо ишларига бегона эди. Савдогарлик унга фақат Камаланинг муҳаббатини қозониш учунгина асқотар ва унга ўйлаганидан кўра кўпроқ сармоя келтирарди. Сиддхартханинг қизиқиши ва хайрихоҳлиги эса кишиларнинг унга авваллари жуда бегона бўлган ҳунарлари, ишлари, ташвишлари, қувончлари, нодонликларини кузатишда кўринарди. У уларнинг барига хайрихоҳ бўлмасин, жавоб қайтаришга уринмасин, ўрганмасин, барибир бу одамлар билан ўзининг зуваласи бир

жойдан олинмаганини, улар билан ўзининг ўртасида нимадир соя ташлаб турганини биларди. Бу соя унинг қалбида ҳамон яшовчи саманлик илми эди. У уларнинг ўзи айна пайтда севиб, айна пайтда нафрат ила боқадиган ҳайвонлар ёхуд болаларникидек беғам-беташвиш ҳаётини кузатар, у уларнинг ўзи арзимас дея ҳисоблаган мол-дунё, майда мансаблар, пулларнинг кетидан чопа-чоп этиб қувишига, арзимас ташвишлар ва майда истакларни деб сочларига оқ тушиб ўлиб кетишига гувоҳ бўларди. У уларнинг бир-бирларини сўкиб, ҳақорат этишларига, саманларнинг кулгисинигина кистатадиган оғриқлардан шикоят этишларига, саманларнинг парвосига ҳам келмайдиган айрилиқлардан дод солишларига жимгина қараб турарди. Унинг ҳузурига бу одамлар не мақсадда келишидан қатъи назар, у уларнинг сўзларига бажонидил қулоқ соларди. Унга ҳашамдор чодир билан мақтанаётган савдогар ҳам, ақча сўраб келган қарздор ҳам, саманлардан икки қарра бойлигига қарамай, ўзининг қашшоқлигидан уззукун нолиётган камбағал ҳам баробар эди. У бадавлат савдогарга ҳам, соқолини олаётган хизматкорга ҳам ёхуд уни бозорда икки тангага чув туширмоқчи бўлган банан сотувчисига ҳам бирдек муомала қиларди. Агар унинг ёнига Камасвами ўзининг қойишлари, ташвишлари, маломатлари билан келса, Сиддхартха уни қулиб тинглар, ҳайрон бўлар, уни тушунишга уринар, имкон борица унга ён берар ва ўзига кўпроқ эҳтиёжманд бўлган бошқа суҳбатдоши томонга ўгирилиб оларди. Унинг ҳузурига эса жуда кўплар интилар, бировлар у билан савдолашгани, бировлар эса уни алдагани, бировлар шунчаки қизиқишдан, бировлар эса арз қилиб, яна бировлар маслаҳат сўраб келарди. У уларга маслаҳат берар, инъом қилар, хайрихоҳлик билдирар, ўзини лакқиллатишларига йўл қўйиб берарди. Бу одамлар унга бераётган ўйин, иштиёқ – буларнинг ҳаммаси қачонлардир унинг қалбини банд этган маъбудлару-брахманлар каби эди.

Сиддхартха вақт ўтиб кўксидан ниманингдир заифона инграётганини, нимадандир арз этаётганини илғади. Кейинчалик бир он, балки бир лаҳза у ғалати бир ҳаётда яшаётганини ҳис этар, гарчанд шод-хуррам бўлса-да, буларнинг ҳаммаси ўйин эканини, ҳақиқий ҳаёт ундан узоқда дарё каби оқаётганини сезарди. У гўё моҳир бир қиличбоздек ўз ҳаётини ўйнар, атрофидагиларни кузатар, улар билан бирга қувонар, аммо қалбан улардан жуда узоқда эди. Олис-олисларда бу ўйинларга бегона унинг қалб булоғи шивирлаб-шивирлаб оқарди. Баъзан гўдақларникидек бу ғалағовур, одатий суронлар унинг бутун борлиғини ларзага солар, чўчитар, гўё томошабиндек четда турмай, ҳақиқатан яшашни, ҳақиқатан лаззатланишни истарди.

Сиддхартха аввалгидай соҳибжамол Камалани йўқлар, ишқ ҳадисини олар, олмоқ ҳам, бермоқ ҳам баробар бўлган лаззатпарастлик тимсолига айланар, у билан суҳбатлашар, ундан таълим олар, маслаҳатлар берар ва унинг ҳам маслаҳатларига қулоқ соларди. У Сиддхартхани худди Говинда сингари англар ва чиндан ҳам Говиндага ўхшарди.

Кунларнинг бирида Сиддхартха унга деди:

– Сен худди менинг ўзимга ўхшайсан. Сен бошқаларга ўхшамайсан. Сен фақат Камаласан! Бошқа нарса эмас. Худди мендек сенинг ҳам қалбингнинг тўрида сирли бир жой бўлиб, истаган вақтингда ўзинг у ерда ҳаловат топасан. Бу жуда озчиликка насиб этган ҳаловат бўлиб, агар истасалар, бошқалар ҳам бунга эришишлари мумкин эди.

– Ҳамма ҳам доно эмас! – жавоб берди Камала.

– Йўқ, сабаби бунда эмас! – деди Сиддхартха. – Камасвами ҳам худди мен каби ақлли, бироқ унинг қалбида ўзи учун нажот топадиган ҳилват гўшаси йўқ. Ақли паст, ёш болаларга ўхшаган кишиларда ҳам худди шундай. Камала, кўпчилик гўё шамол учирган япроқларга ўхшайди. Улар тўзонда гир айланиб, титраб ерга тушадилар. Бошқача одамлар эса (улар жуда оз бўлади) йўлчи юлдуз каби ўз йўлида собит бўлади: уларга шамол хавф сололмайди, уларнинг қонун-қоидаси ҳам, йўли ҳам, иродаси ҳам ўзлари билан. Кўпгина зоҳидлар ва орифлар орасида ўша танланганлардан бири – мутлақликка эришган бир зот бор эди. Мен ҳеч қачон уни ёдимдан чиқармайман. Бу ўша таълимот йўлбошчиси Гаутама эди. Унинг минглаб сомеълари ҳар куни унинг сўзларини тинглайдилар, ўғитларини ёдда тутиб, унга амал этадилар, бироқ уларнинг ҳаммаси бояги шамол япроқларидир. Чунки уларнинг иродаси ўзида эмас. Чунки бу маслак уларнинг қалбига муҳрланмаган.

Камала унга кулиб қаради ва деди:

– Сен яна у ҳақида гапиряпсан. Хаёлингда яна зоҳидона ўйлар.

Сиддхартха индамади ва улар Камалага ўттиз ёки қирқ карра аён бўлган ишқ ўйинига берилишди. Унинг ҳаракатлари қоплонникидек эпчил, танаси эса гўё овчининг камонидек таранг эди. Ундан ишқ дарсини олаётган толибга кўп нарсалар кашф этилган, лаззатнинг кўп сирлари аён бўлганди. У Сиддхартха билан узок шакарғуфторлик қиларкан, унга ноз-ишва қилар, камситар, яна ўзига жалб этар, оғушига олар, то йигит мағлуб бўлиб, чарчаб, унинг ёнида чўзилиб қолмагунча унинг эпчиллигидан роҳатланарди. Камала йигитнинг ҳориган кўзларига, юзига узок термулди.

– Сен менинг хушторларим орасида энг аълосисан! – деди у ўйчангина.

– Сен бошқалардан кўра эпчил, кучли ва менга тобесан. Сен менинг илмимни яхши ўргандинг, Сиддхартха. Қачондир ёшлигим мени тарк этса, сендан фарзанд кўришни истардим. Азизим, сен мени севмай, барибир саманлигингча қолдинг. Сен ҳеч кимни ҳеч қачон севмагансан, тўғрими?

– Балки, тўғридир... – деди Сиддхартха ҳорғин оҳангда. – Мен худди сен кабиман. Ахир сен ҳам ҳеч кимни севмайсан-ку? Йўқса, бу ишқ ўйинини санъат этармидинг?! Менимча, сену-менга ўхшаш кишилар севишга қобил бўлмайди. Фақат болага ўхшаган одамларгина чиндан сева олади. Уларнинг сири ҳам шунда.

(Давоми келгуси сонда)

КОНСТАНТИН БАЛЬМОНТ

(1867–1942)

Рус тилидан
Муҳиддин ОМОН
таржимаси

Шоир 1867 йилнинг 15 июнида Чор Россиясининг Владимир губерниясига қарашли Гумнишчи қишлоғида туғилиб, 1942 йилнинг 24 декабрида Франциянинг Нуази-ле Гран шаҳрида вафот этган.

Шоир ҳаётлигида унинг 35 та шеърий, 20 номдаги насрий тўпламлари чоп этилган. К.Бальмонт жаҳон адабларининг ўнлаб асарларини рус тилига ўғирган таржимондир. Шу билан бирга у кўплаб илмий – адабий тадқиқотлар, филологик трактатлар ҳамда адабий-танқидий эсселарнинг муаллифидир.

2017 йилда шоир таваллудининг 150 йиллиги дунё адабий жамоатчилиги томонидан кенг нишонланди.

* * *

*Сени ўйламаган бир куним йўқдир,
Лаҳзам йўқ, мен сени илҳақ қутмаган.
Лек нетай, тақдирнинг кўзлари сўқир,
Игна кўзидан ҳам дунё тор экан.*

*Ҳатто орзуга-да олам келар тор,
На илож, сен бугун мендан йироқсан.
Гарчи етказганинг –туганмас озор,
Нетай, дилозорим, сенга муштоқман.*

*Боиси – армон-ла сени севаман,
Мен сени севаман: севгим – тошқин, сел.
Томирдаги тугён билан севаман,
Мен сени севаман, оҳ, севаман, кел!*

* * *

*У индамай бўларди таслим,
Ўпганда ҳам чиқармасди сас.
– Мовий уммон қаъридек, балким,
Балким, булут олгандек нафас!*

*“Керак эмас” демасди сира,
Кутмас эди ваъдаларни ҳам.
– Мисли субҳидамдек бокира,
Тун қўйнида эригандек шам!*

У қўрқмасди дўзах ўтидан,
Бўлмогидан гуноҳкор, осий.
– Гўё юлдуз тўла қаҳкашон
Порлагандек, абадий, боқий!

ТЎЛИНОЙ АНДУҲЛАРИ

Бир сингилдек эдинг менга шафиқ, меҳрибон,
Мен севардим: номинг ҳануз азиз тутарман.
Лек, нетайки, бугун лоқайд шарпасан бежсон,
Тўлин Ойнинг остида мен андуҳ ютарман...

Истайманки, шу соҳир тун ёзганча қанот,
Бир самовий ришта ила бизни боғласа.
Истайманки, чўнг қайгулар ичра бенажот,
Нигоҳингни қароқларим ишқдан чўғласа...

Истайманки, азоблардан рангпар яногинг
Заъфарон тус олганида, сени айлаб лол:
Суйиб ўпсам, қошу кўзинг, нозик бармогинг,
Шивирласанг: “Мен сизники бўлдим!” – деб хушҳол.

Мен аминман, оламдаги гуллар биз учун
Нисор айлаб ифорларин, қаддин керарди.
Ва ўшанда менинг ошиқ юрагим дилхун:
“Сен севгимсан, сен – азобим!” – деган бўларди...

АЛАНГА

Йўқ, чорлама, кетақол тезроқ.
Эҳтиросдан олисман, ахир.
Севмоқ! Яна рашик-ла ўлдирмоқ,
Наҳот, ишқнинг фазилатидир?!

Менинг севгим лаҳзалик, оний.
Тезде сўнар. Кетгайман бадар.
Бамисоли ёруғ кундан сўнг,
Тушганидек қоронғу тунлар...

Севмагайман мен сени шаксиз,
Хароб қилмоқ ниятим йўқдир.
Шундай экан, қилмасдан афсус,
Қочиб қолгин, бўзлатмай тақдир...

Гўдак каби нозик елкангга
Оғир юкни ташлама, эй гул.
Нур таратмоқ бегона менга,
Алангаман, мендан қолар кул.

БИЗ КЕЧИҚДИК СЕВМОҚ УЧУН...

Ҳатто ўйлар кечикканди,
 Ҳазин эди тунги наво.
 Тушлар кўриб ичикканди
 Важоҳатли, сирли дунё.

Англамадик не ибтидо,
 Недир бу туш ҳамда оҳанг.
 Қўшигимиз бўлди адо
 Сафолардан бермай жаранг.

Вужуд тўла алам-озор,
 Юлдузи йўқ зим-зиё тун.
 Дилдан сизар эзгин иқрор:
 Биз кечикдик севмоқ учун...

Совуқ, заҳил кўчаларда
 Не-не аёз сўз эшитдик.
 Ҳижронли, тунд кечаларда,
 Биз кечикдик, биз кечикдик....

АҚЛУ ИДРОККА ОЛҚИШ

Оламда оқилу телба теппа-тенг,
 Тенг бўлгандек нур билан соя.
 Уларда икки йўл мавжуд денг,
 То тириклик топмас ниҳоя...

То асирмиз бизлар дунёга,
 Токи олам эшиклари берк.
 Бир ниҳолдек ташина зиёга,
 Чоралайверар қалбимизни эрк...

Шу боисдан дунё саҳнида,
 Жуда маъқул фикрий турфалик.
 Мисол учун, инглиз ақлида
 Бирдек зоҳир нур ва туманлик...

Шу иккиси қилади ошкор
 Қадим элга неки қадрдон.
 Бамисоли сонсиз оролни
 Қуришагандек ложувард уммон.

Франсуз фикрати уятдан холи,
 Немис ақли расо, вазмин ва тумтоқ,
 Рус ақли-чи, тажанг, доим низоли,
 Скандинавларда—фолбинлик кўпроқ...

Испан ақли чўздек порлайди алвон,
 Ўта жўшиқин, гўё гўзал чиннигул.
 Италиялар ақли-ширин бир ёлгон,
 Мадонна чехрасин эслатар маҳзун...

Қиличдек ўткирдир лотинча ақл,
 Эллинлар закоси—илоҳлар тили.
 Ҳиндлар даҳоси ҳам улуг, бедахл,
 —Унда зоҳир рангу туснинг минг хили.

*Кўрдимки, серкўпик ҳаёт уммони,
Соҳилда мен Сенга юзландим, Эгам:
Дўстларимга етказ дил эҳтиромим,
Салом, де, инсоф бер, душманнимга ҳам!*

ЯРАДОР

*Онгим мени оғир жароҳатлади,
Юрагимни қийма қилди шуурим.
Менда муштаракдир дунё матлаби,
Изтиробдан қалбда дунё тикладим:
Ҳар нафаси – оташ, дудлари – ўлим...*

*Англайман, туйғулар риё эканин,
Ўзим қурган соя ўйинларин ҳам.
Санъаткор шоирдек соҳир қаламим,
Сўзим ҳали теран ҳикмат, демасман.*

*Англайман: кўзимда гуноҳ, жаҳолат,
Гоҳ ботқоқ, гоҳида мовий кўк зоҳир.
– Фақат фикр мавжуд, бор зилол уммон,
Сезаман, бу ҳаёт бир туш эканин...*

*Ҳаётда ҳар нарса эркдан далолат,
Ижодкорман, гарчи эмасман машҳур.
Жисмимни қақшатар, оғир жароҳат,
Ўзлим – ўзимда маҳбус кабидир...
Шул сабаб онг мени жароҳатлади,
Юрагимни қийма қилди шуурим...*

АЙРИЛИҚ

*Айрилиқ, доғи ҳижрон адо қилар ҳаммани.
Эвоҳ, ҳеч ким севмайди, Она тупроқча мани...
Дайдининг кўшигидан.*

*Кимсалар бор маҳкум дарбадарликка,
Қайда бўлмай, мен ҳам бегонадирман.
Минг тусда товланган орзумандликка,
Бир содиқ хуштордек, девонадирман...*

*Кўз олдимдан кечар не-не шаҳарлар,
Қишлоғ-у қўрғонлар қайғуси тенгсиз...
Лекин, нетай, эй дил, бу чархи даввор
Кутганимга дучор қилмади ҳаргиз...*

*О, айрилиқ! Гүё ёт кема изи,
Ва-ё, турфа тўлқин мавжи кабисан,
Мен эса бир дайди, толе юлдузи*

*Севилмоқни орзу қилиб чарчаган...
Заминга йиқилдим ва билдим, Ё раб!
Мени ҳеч ким Она ердек севмаган!*

СУВ ПАРИСИ

*Ўтинчим шу: англа мени, истасанг ёр эт.
Бу юрагим бир сени дер, сен бахтиёр эт.*

*Сенга қадар мен бир ҳиссиз, рангпар мавжудот—
Яшар эдим тийра денгиз қаърида ҳайҳот...*

*Йўқ, шошилма... Ҳозир айнан иккимизга деб,
Янги бир Ой кўтарилар, кўкка бериб зеб...*

*Қара, ана... балқди Ҳилол; Денгиз ҳансирар...
Сен – Меники... Мен – Сеники... қайноқ бўсалар...*

*Ўпгин жоним, ўпавергин, баданим заррин...
Оҳ, Сен билан ўтар дамлар қанчалар ширин...*

АЖАЛ

Сонет

*Эй шафқатсиз арвоҳ, иблисона руҳ,
Барча маконлару замон хоқони.
Сен ҳосил йиғмаган бирорта кун йўқ,
Сен ҳар жангда голиб, олдинг туғрони...*

*Бедор кўзга бериб ўлим уйқусин
Бахш этдинг, маҳкумга умид ё армон.
Гоҳ сабо, гоҳ зиё каби туйғусин
Кўзгадинг, кимгаки дунё зимистон.*

*Ҳаммага ҳаловат берган ўзингсан,
Ҳатто гумон – шубҳа домида шаккок
Исёнкор қалбларга бахш этдинг ором.*

*Мен ҳам бугун сенга чиндан бериб тан,
Пойингда бамисли унутилган хок,
Сулҳ битимин тузмоқ истайман тамом...*

“КЕТИБ БОРАР НУРАФШОН МАЙ...”

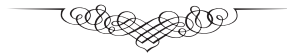
*Кетиб борар нурафшон май. Кўк гумбази тортди хира.
Тагин беи йил ўтар-ўтмай, ўттиз ёшим ҳам хотира.
Энди булбул сайрамайди, жунжуктирар изгирин, нам,
Само чехраси ҳўмрайди, ёрқин кунлар топар барҳам...*

*Кейин аста бошланади, сарсон-саргардон кунларим,
Озурда дил гаиланади: согинч, гумон, қайгуларим...
Ҳаёт менга нени тутар? Муҳаббатми, бахт армузон...
Олdda, айтинг, нелар қутар? Эзгулиги... кўп даргумон...*

*Илло, дунё қув, риёкор, атагани сароб чиқар,
Аминманки, қилиб абгор, заҳмат гирдобига тиқар...
Бу гамбода йўлда юриб, йиқилгайман, сурингайман,
Содиқ дўстлардан айрилиб, қад ростлашга урингайман.*

*Ҳаммасидан бўлгай ёмон – ўзлигимни унутмогим,
Дилимни тарк этиб имон, ўз сўзимдан ҳам тонмогим.
Майли, шундай бўлақолсин... азоблардан чекинмайман,
Изгиринли қаро тунда, паноҳ тилаб бекинмайман...*

*Истагим шул: бу хитобдан бир мақсадга жоним пайваст,
Қай бир дилни изтиробдан, кўз ёшидан аритсам бас!*

NASR

ФЕДОР ДОСТОЕВСКИЙ

(1821–1881)

АКА-УКА КАРАМАЗОВЛАР

Тўрт қисмли, эпилогли роман

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси*

БИРИНЧИ ҚИСМ

Иккинчи китоб

VI

ШУНДАЙ ОДАМ НЕГА ЯШАЙДИ!¹

Дмитрий Федорович йигирма саккизга кирган йигит, ўрта бўйли, кўркам юзли эди-ю, бироқ ўзининг ёшидан каттароқ кўринарди. У пайдор, танасидан куч-қувват ёғиларди, шунга қарамай юзи қандайдир сирқовланганга ўхшарди, башараси ориқлаган, икки бети ичига ботган, ранги нечукдир синиқ ва варам эди. Косаси бўртиб чиққан катта-катта қорамтир кўзлари бироз тикилиб қарашга мойил, аммо нигоҳи ноаён. Ҳатто тўлқинланиб, тажанг сўзлаётганда ҳам унинг нигоҳи ичида кечаётган туғёнларни акс эттирмас, ненидир бошқа, гоҳида ушбу дамга сира тўғри келмайдиган нарсани ифодаларди. “Унинг нимани ўйлаётганини билиш қийин”, – дейишарди баъзан суҳбатдошлари. Кўзларидаги ўйчанлик ва саркашликни пайқаган баъзилар унинг бирдан, қутилмаганда хоҳолаб кулиб юборишини кўриб, шундай қувноқ ҳамда шўх ўйларга ғарқ бўлган чоғларида ҳам саркаш ва тунд кўриниш мумкинлигидан хайратга тушишарди. Дарвоқе, унинг чеҳрасида шу тобда қандайдир изтироб нишонлари зухур этиши тушунарли ҳам эди: унинг кейинги пайтлар биз томонларда айш-ишратга мук кетиб, фавқулодда ачинарли кун кечириб юрганини ҳамма билар ва эшитарди, айни чоқда у отаси билан бетайин пуллар устида жанжал-тўполон чиқариб, жаҳл отига миниб юрганидан ҳам барча хабардор эди. Шаҳарда булар ҳақида бир қанча латифалар тарқаб улгурганди. Рост, у феъл-атвориға кўра ҳам жаҳлдор ва тажанг, “ақли узук-юлук ва нобоп” эди, бизнинг миро-

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

вой судямиз Семен Иванович Качальников бир йиғинда унга шу таърифни берганди. У кам-қўстсиз, олифтанамо кийинган ҳолда кириб келди, камзули тугмалари охиригача қадалган, қўлига қора қўлқоп кийган, цилиндрини қўлида тутган эди. У ҳарбий хизматдан яқинда истеъфога чиққан, мўйлов қўйган, соқоли қиртишланганди. Қорамтир-сарғишга мойил сочлар калта олдирилган, чакка сочлари негадир олдига қаратиб таралганди. Дадил, кенг, ҳарбийларча одим отарди. У бир зум остонада тўхтади, ҳаммага бирма-бир кўз югуртирди, кейин уй эгаси кимлигини аниқлаб, тўғри бузрукка қараб юрди. Унга ергача эгилиб таъзим қилди ва дуо қилишини сўради. Бузрук ўрнидан ярим кўзғалиб, уни дуо қилди: Дмитрий Федорович эъзоз-икром билан унинг қўлини ўпди, сўнг хайратомуз тўлқинланиб ва тажанг бир тарзда тилга кирди:

– Кўп куттириб қўйганим учун илтифот қилиб кечиринишгини сўрайман. Аммо падарим томонидан юборилган хизматкор Смердяков йиғилиш вақтини сўраганимда, соат бирга тайинланган деди. Энди билсам...

– Кўп ташвишланманг, – унинг сўзини бўлди бузрук, – ҳечқиси йўқ, бироз ҳаяллабсиз, зарари йўқ...

– Ғоятда миннатдорман, бундан ортиқ яхшилиқни тасаввур ҳам қилолмайман. – Дмитрий Федорович шуни айтиб, яна бир карра таъзим қилди, кейин бирдан ўз “падари” томонга ўгирилиб, унга ҳам худди шундай эҳтиром кўрсатиб ергача эгилиб юкунди. Шундай таъзим бажо келтиришни у олдиндан чин юракдан ўйлаганлиги равшан эди, бу билан у ўзининг ҳурмат-эътибори ва яхши ниятда эканлигини билдириб қўймоқчи эди. Федор Павлович буни кутмаган, шекилли, шошиб қолди ва дарҳол ўзини ўнглади: Дмитрий Федоровичнинг таъзимига жавобан ўрнидан сакраб туриб ўғлига таъзим бажо айлади. Унинг башараси бирдан жиддийлашиб, салмоқдор тус олди ва қаҳрли бир киёфага кирди. Дмитрий Федорович шундан сўнг хонада ўтирганларнинг ҳаммаларига сўзсиз эгилиб куллуқ қилди-да, катта-катта дадил қадам ташлаб дарча олдига борди, Паисий отанинг ёнида ёлғиз бўш турган курсига ўтирди ва курсининг олдинроғига сурилиб, ўзи келган маҳалда узилиб қолган суҳбатни тинглашга шайланди.

Дмитрий Федоровичнинг келиши бор-йўғи бир неча дақиқа вақт олди, суҳбат тўхтаган жойидан давом этиши табиий эди. Бу сафар Паисий отанинг қатъият ва бироз тажанглик билан берган саволига Петр Александрович жавоб беришни лозим топмади.

– Бу мавзуда мен ортиқ сўзламасам девдим, – деди у киборларча бир мунча беписандлик билан. Бу мавзу бироз оҳангжамалироқ. Ана, Иван Федорович биздан кулиб ўтирибди: шу маънода у бирор қизикроқ гап айтмоқчи, шекилли. Ана ундан сўранг.

– Арзийдиган гап эмас, кичкина бир мулоҳаза, холос, – дарҳол жавоб берди Иван Федорович, – гап шундаки, умуман Европа либерализми ва ҳатто ўзимизнинг рус дилетантларимиз анчадан бери тез-тез социализмнинг энг сўнгги натижаларини насронийлик билан аралаштириб юборишмоқда. Бу ёввойи хулоса, албатта, характерли бир белги. Шуниси ҳам борки, социализм билан насронийликни, афтидан, фақат либераллару дилетантлар қориштириб юбораётганлари йўқ, улар билан бирга аксар ҳолларда жандармлар ҳам шу қўйда, мен албатта, хориждагиларни на-

зарда тутаман. Сизнинг Париж ҳаётидан келтирган латифангиз эътиборга сазовор, Петр Александрович.

– Мен яна қайтариб айтаман, бу мавзуни бошқа кўзгамайлик, – такрорлади Петр Александрович, – бунинг ўрнига, жаноблар, мен сизга Иван Федоровичнинг ўзи ҳақидаги жуда қизиқ ва ғалати латифани айтиб берай. Бундан беш кунча бурун, бу ерда кўпроқ хонимлар йиғилган даврада у баҳслаша туриб шундай бир гапни даъво қилди, бутун ер юзида, деди, одамларни ўзларига ўхшаган бошқа одамларни севишга мажбур қиладиган ҳеч қандай нарса йўқ, инсон инсониятни севсин деган табиатда қонун йўқ, умуман, бу нарса бўлган эмас, агарда ер юзида шу пайтгача муҳаббат бор бўлса, унда бу табиий қонун бўлганиданмас, бунга фақат ва фақат одамлар боқийликка ишонганлари боисдир. Иван Федорович яна қавс ичида шуни ҳам қўшиб қўйдик, бутун табиий қонун худди мана шундан иборат, алалхусус, инсониятни ўз мангулигига бўлган ишончдан маҳрум қилинг, унда шу ондаёқ муҳаббат қурийдик, муҳаббатгина эмас, олам ҳаётини давом эттирувчи ҳар қандай тирик куч қурийдик. Алалхусус, унда ғайриахлоқий ҳеч нарса бўлмайди, ҳамма нарсага ҳатто одам гўштини ейишга йўл қўйилади. Лекин бу ҳам ҳали оз, у шундай бир гап билан фикрини яқунладики, на худога ва на мангуликка ишонадиган, худди мана ҳозир бизга ўхшайдиган ҳар бир хусусий шахсда табиатнинг ахлоқий қонуни олдинги илоҳий-динийсига қарама-қарши тарзда дарҳол тўла ўзгариши даркор, ҳатто ёвузлик қадар худпарастлик (эгоизм) инсон учун йўл қўйилибгина қолмай, унинг аҳволида бу ҳатто энг зарур, энг оқил ва энг олийжаноб чора деб қаралиши керак. Мана шундай ғалат сўзлардан қолган бошқа ҳаммасини ўзингиз тасаввур қилаверинг, жаноблар. Бизнинг азизимиз, ажойиб-ғаройиб инсон, фикр ўйинлари устаси Иван Федорович ҳали яна нималарни эълон қилмоқчи ва нималарни эълон қилади, шундан хулоса чиқараверасиз.

– Рухсат беринг, – кутилмаганда қичқирди Дмитрий Федорович, – мен тўғри эшитдимми: “Ёвузликка йўл қўйилиши керак, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ, у ҳар қандай худосизнинг аҳволида энг зарур ва энг оқил чора деб қаралиши, тан олиниши керак!” Мен тўғри тушундимми? Шундайми, шундай эмасми?

– Айнан шундай, – деди Паисий ота.

– Эслаб қоламан.

Дмитрий Федорович шундай деб, гапга кутилмаганда қандай қўшилган бўлса, шундай кутилмаганда жим қолди. Ҳаммалари унга қизиқсиниб қарашди.

– Наҳотки сиз одамларда жоннинг мангулигига ишонч йўқолишининг оқибатлари ҳақида ҳақиқатан шундай қарашда бўлсангиз? – бирдан сўраб қолди бузрук Иван Федоровичдан.

– Ҳа, шундай деганман. Ўлмаслик бўлмаса, яхшилик ҳам йўқ.

– Шунга ишонсангиз, сиз масъудсиз ёки ҳаддан зиёда бахтсиз!

– Нега бахтсиз бўлай? – илжайди Иван Федорович.

– Нега деганда, эҳтимолдан узоқ эмаски, сиз ўзингиз на жонингизнинг мангулигига ва на черков ҳамда черков масаласида ёзганларингизга ишонасиз.

– Балки, сиз ҳақдирсиз!.. Лекин ҳар қалай, мен унчалар ҳам ҳазиллашганим йўқ... – бирдан ғалатиноқ тан олди ва дув қизариб кетди Иван Федорович.

– Унча ҳазиллашмадингиз, ҳаққаст рост. Бу фикр юрагингизда ҳали ечилмаган ва уни қийнапти. Аммо гоҳо азоб чекаётган ўз азоби устидан кулади, азобнинг энг чекига етгандай. Ҳозирча сиз ҳам иложсизликдан вақтингизни чоғ қилиб юрасиз, журналларга мақолалар ёзасиз, дунёвий масалалар устида тортишасиз, ўзингиз эса бу нарсаларнинг ҳеч бирига бовар қилмайсиз, юрагингиз дардга тўлиб фикрларингиз устидан куласиз... Сизда бу масала ҳал бўлмаган, энг улуғ дардингиз шу, зеро, қатъиян ҳал қилишни талаб этади...

– Э, менда у ҳал бўлиши мумкинмикан? Ижобий томонга ҳал бўлармикан? – ғалатироқ қилиб сўрарди Иван Федорович, қандайдир англаб бўлмас табассум билан бузрукдан кўзларини узмай.

– Ижобий томонга агар ҳал бўлмаса, ҳеч қачон салбий томонга ҳам ҳал бўлмайди, ўзингизга маълумки, бу қалбингизнинг хусусияти: унинг бутун дарди-азоби мана шунда. Аммо яратганга шукур қилинг, сизга аъло қалб ато этган мана шундай азоб ичида қовуриладиган, “самовий ҳикмат айтинг ва самовийлик қидиринг, бизнинг гўшамиз кўкларда барқарордур”. Қалб амрингизни ер юзида эканингизда кўрмоқликни худо муяссар айласин, борар йўлларингизда худо қўлласин ва ёрлақасин!

Бузрук кўлини кўтариб жойида ўтирган ҳолда Иван Федоровични дуода чўқинтирмоқчи бўлди. Аммо Иван бирдан ўрнидан турди, қария қошига борди, унинг дуосини қабул қилди ва кўлини ўпиб, индамай жойига бориб ўтирди. Кўриниши қатъиятли ва жиддий эди. Унинг бу ҳаракати ва умуман, Иван Федоровичнинг қария билан аввалги, кутилмаган гапи ўзининг сирлилиги ва қандайдир тантанаворлиги билан нечукдур ҳаммани ҳайратга солди ва бир дақиқалар барча жим бўлиб қолди, Алеша эса ҳатто кўркиб кетди. Аммо Миусов бирдан елкасини қоқди ва шу ондаёқ Федор Павлович ўрнидан сакраб турди.

– Марҳаматли авлиё қария! – кичқирди у ва Иван Федоровичга ишора қилди. – Бу менинг ўғлим, пуштикамаримдан бўлган суюкли ўғлон! Менинг энг севган эъзозли Карл Моорим, манов ҳозир кириб келган ўғлим Дмитрий Федорович, у мен ҳурмат қилмайдиган Франц Моор, мен ундан сизга ҳақиқат излаб келдим, жиловини тортиб қўйинг, ҳар иккови ҳам Шиллернинг “Қароқчилар”и қаҳрамонлари, мен ўзим эса, мен шу аснода *Regierender Graf von Moor!*¹ Адолат қилинг, кутқаринг! Дуоларингиз ва башоратларингиз гадосимиз.

– Жиннилик қилмай сўйланг, оила аъзоларингизни ҳақорат қилманг, – жавоб берди қария беҳол, ҳорғин овоз билан. У борган сайин ҳолдан тояр, куч-қуввати сўниб борарди.

– Бу шармандали масхарабозлик, бу ерга келаётганимда шундай бўлишини билардим! – хитоб қилди Дмитрий Федорович дарғазаб бўлиб ва ўрнидан сапчиб турди. – Кечиринг, ҳазрат ота, – қарияга қарата деди у, – мен саводсиз бир одамман, сизни нима деб аташни ҳам билмайман, аммо сизни алдашган, жуда оққўнгил экансиз, бу ерда бизни жамлаб қабул қиляпсиз. Падаримизга фақат уриш-жанжал керак, нимагалигини фақат ўзи билади. Ўзининг ҳисоб-китоби бор. Аммо мен энди билиб қолдимки...

– Ҳаммалари мени айблашади, ҳаммалари! – деб кичқирди Федор Павлович ўз навбатида, – мана, Петр Александрович ҳам айблайти. Айбладингиз,

¹ Мулкдор граф фон Моор! (нем). Карл Моор, Франц Моор – Ф.Шиллернинг “Қароқчилар” (1781) трагедияси персонажлари. Достоевский ўз асарларида Шиллерга кўп мурожаат қилади. “Макр ва муҳаббат” билан ҳам ҳамоҳангликка боради.

Петр Александрович, айбладингиз! – у бирдан Миусовга ўғирилди, аммо Миусов унинг гапини бўлмади. – Мени болаларнинг пулини ўғирлаганга, бир чақа қолдирмаганга чиқаришяпти, кечирасиз, аммо нима, суд деган нарса йўқми? Судда, Дмитрий Федорович, сизнинг барча тилхатларингизни кўриб ҳисоблаб беришади, қанчасини совурдингиз, қанчаси қолди! Нима учун Петр Александрович фикрини билдирмаяпти? Дмитрий Федорович унга бегонамас, қариндош. Ҳаммасини менга тўнкаришади, Дмитрий Федорович эса суриштириб келсангиз мендан қарз, яна унча-мунчамас, бир неча минг, бунга ҳамма ҳужжатларим бор! Ахир бутун шаҳар унинг шўхликлари, айш-ишратлари туфайли қарсиллаб чок-чокидан сўкилиб кетяпти! Илгари хизмат қилган жойида эса бир минг, икки мингни бокира кизларни йўлдан ургани учун тўлаган, бу, Дмитрий Федорович, энг яширин тафсилотлари билан бизга маълум ва мен исботлаб бераман... Марҳаматли ҳазратим, ишонасизми, олийжаноб бир хонадоннинг моҳпора қизини бошини айлантириб юргани-чи, орзули хонадон, дов-давлати етарли, ўзининг илгариги бошлиғи марди-майдон полковникнинг қизгинаси, хизмат кўрсатган катта одам, бўйнида шамширли Анна нишони бор, қизгинага уйланаман деб, қўлга лаққа туширибди, ҳозир у шўрлик шу ерда, ҳозир етимча бўлиб қолган унинг қайлиғи, бу эса қизнинг кўз ўнгида бу ердаги бир авроқчи аёлниқига танда қўйган. Мана шу авроқчи аёл бир ҳурматли одам билан, нима деймиз, фуқаролик никоҳида турмуш қурган эса-да, феъл-атвори ўзига яраша, ҳеч кимга бўйсунини истамайди, барибир қонуний никоҳдаги хотин, боз устига химмати баланд, ҳа-а! Ҳазратларим, у аёл химматли! Дмитрий Федорович эса ушбу сеҳрли сандиқни олтин қалит билан очмоқчи, шунинг учун менинг устимдан тегирмон тоши юргизяпти, катта пул ундирмоқчи, ҳозирча кўзи сузукнинг кўнглини овлаш учун мингни совурди, шунга тинмай қарз кўтаряпти, яна кимдан денг? Айтаверайми-йўқми, Митя?

– Овозингни ўчир! – қичкириб юборди Дмитрий Федорович, – шошмай туринг, мен бу ердан чиқиб кетай, менинг олдимда эса олийжаноб моҳпора кизга бўҳтон ёғдирманг. Уялмай унинг номини тилга олганингизнинг ўзи унинг шаънига ор... Йўл қўймайман!

У бўғилиб ҳансирарди.

– Митя! Митя! – чўк тушиб кўзларидан шашқатор ёшлар оқизиб чинқирди Федор Павлович, – ота ризоси сенга керакмасми? Қарғайман, унда нима бўлади?

– Уятсиз, маккор! – ўзида йўқ бўқирди Дмитрий Федорович.

– Қаранг, отасини-я, отасига-я! Бошқаларга нима ҳунар кўрсатади? Жаноблар, бир тасаввур қилинг, бу ерда бир бечора аёлманд истеъфодаги капитан бор, бошига кулфат тушиб, хизматдан кетган, аммо овоза қилинмаган, судга тушмаган, ўз шаънини сақлаган, жўжабирдай жон. Бундан уч ҳафта бурун бизнинг Дмитрий Федорович қовоқхонада унинг соқолидан чангаллаб тутиб, судраб ташқарига олиб чиқиб, ҳамманинг кўз ўнгида ўласи қилиб урган, нега деганингизда, у менинг бир юмушим бўйича яширикча ишончли вакилим бўлади.

– Бунинг ҳаммаси ёлғон! Сиртдан тўғри, ичидан ёлғон! – дарғазаб бўлиб қалт-қалт титради Дмитрий Федорович. – Падар! Мен ўзимни оқламайман, ҳа, ҳамманинг олдида бўйнимга оламан: капитанга ҳайвонлик қилдим, энди афсусдаман, ваҳшийлигимдан нафратланаман, аммо сизнинг ана

шу капитанингиз, ишончли вакилингиз сиз ҳозиргина авроқчи деб атаган хоним ойимнинг хузурига бориб, сизнинг қўлингизда бўлган менинг векселларимни олишни сизнинг номингиздан таклиф этибди, шу векселлар бўйича уни судга беринг, ўтирсин дебди, мол-мулк бўйича ҳадеб отасига даъво қилавермасин деб уқтирибди. Сиз эса бошимга маломат ёғдиряпсиз хоним ойимга мени илакишяпти деб, ҳолбуки, сиз ўзингиз хоним ойимга мени тузоққа туширишни ўргатгансиз! Ахир у кўзинг борми демай тиккасига гапираверади, устингиздан кулиб ўзи менга гапириб берган! Уни мендан рашк қиласиз, шунинг учун мени қамокқа ўтқизмоқчи бўласиз, нега деганда, сиз ўзингиз бу аёлга муҳаббатингиз билан тирғаласиз, булар ҳаммаси менга маълум, ва янаям у кулади, эшитяпсизми, устингиздан кулакула ҳикоя қилиб беради. Мана кўрдингизми, эй валий инсонлар, отани, бузуқи ўғлига таъна тошларини отаётган отани! Муҳтарам гувоҳлар, ғазаб қилган бўлсам кечиринг, ўзим ҳам билувдим, бу шум қари ҳаммаларингизни бу ерга жанжалга чақирган. Мен келганимнинг сабаби, агар у ярашмоқчи бўлса, узр-маъзур қўлламоқчи эдим, кечирмоқчи, кечирим сўрамоқчи эдим! Аммо у мени ҳозир ҳақорат қилди, менигина эмас, энг олийжаноб моҳпора қизни ҳам ҳақорат қилди, мен у қизни шундай эъзозлайманки, ҳатто номини ҳам бўлар-бўлмасга тилга олавермайман. Шунинг учун у гарчи ўз отам бўлса ҳам, бутун кирдикорларини фош қилиб ташлайман!..

У хиппа бўғилиб гапини давом эттиролмади. Кўзлари учкун сочар, оғир-оғир нафас оларди. Аммо хонадагилар ҳам хаяжонга тушишганди. Бузрукдан бошқа барчалари хавотирланиб ўрниларидан туриб кетишди. Роҳиб оталар вазмин жиддият билан боқишар, аммо бузрукнинг ишорасини кутишарди. Бузрук хаяжондан бўлмаса керак, ранги оқариб кетган, ўта толиққани кўриниб турарди. Лабларида ёлворгандай бир табассум жилваланарди; у қутуриб гап талашаётганларни тўхтатиш учун гоҳ-гоҳ кўлини кўтарар, албатта, ҳар ҳолда бу машмашага чек қўйиш учун биргина ишораси кифоя қиларди; аммо унинг ўзи алланимани кутаётгандай ва худди ниманидир тушуниб етмоқчи, ўзи учун ненидир аниқлаб олмоқчидай диққат билан назар ташларди. Ниҳоят, Петр Александрович Миусов ўзини батамом таҳқирланган ва пастга урилган деб ҳис қилди.

– Рўй берган жанжалда ҳаммамиз айбдормиз! – жўшқин гап бошлади у, – лекин мен бу ерга келаётганимда хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, аммо ким билан бораётганимни билардим... Бу машмашани дарҳол йиғиштирмак керак! Ҳазратлари, ишонинг, бу ерда очилган гапларни аниғини билмасдим, уларга ишонгим келмасди ва мана ҳозир билиб турибманки... Отаси ахлоқи бузуқ хотинни ўғлидан қизғанади ва ўзи шу махлуқ билан ўғлини қамокқа тиқиш учун тил бириктиради... Мана шунақалар ичида мени бу ерга мажбурлаб олиб келишди... Мен алдандим, ҳаммага гапим шу, мен худди бошқаларга ўхшаб алданиб қолдим...

– Дмитрий Федорович! – бўкириб юборди бирдан Федор Павлович ўзига ўхшамаган овозда, – агарда сиз менинг ўғлим бўлмасайдингиз, мен шу ондаёқ сизни дуэлга чақирган бўлардим... тўшпончаларда, уч қадам масофадан... рўмолча тутиб! Рўмолча тутиб! – тугатди у сўзини икки оёғи билан ер тепиниб.

Умр бўйи бозингарлик қилиб келган қари ёлғончилар ҳаётида шундай дамлар бўладики, улар ўйинга чунон берилиб кетиб, шунда ҳақиқатан титраб-қақшаб, бўриллаб йиғлайдилар. Ҳолбуки, худди айнан мана шу

онда (ёки бундан бир сония кейинрок) ўзларига пичирлаб айтсалар мумкин эди: “Эй, қариб қуюлмаган уятсиз, ахир сен ёлғон гапиряпсан-ку, ахир сен ўйинбозсан-ку, сенинг бу “азим” ғазабинг, қаҳр қилиб “азим” ўт пуркашинг нимага ҳам ярайди”.

Дмитрий Федорович қаттиқ қовоқ уйди ва ифода қилиб бўлмас нафрат билан отасига қаради.

– Мен ўйловдимки... Мен ўйловдимки, – қандайдир секин, ўзини босиб деди у, – юртимга жонимнинг фариштаси, азизам қайлиғим билан бориб, қариган отамга қарайман, ардоқлайман деб, мана энди айниган ишратпараст, тубан масхарабозни кўриб турибман!

– Дуэлга чақираман! – деб яна қичқирди қари сатанг бўғилиб, оғзидан тупуклари сачраб. – Э, сиз эса, Петр Александрович Миусов, афандим, билиб қўйинг, балки сизнинг барча уруғларингиз ичида мана шу хотиндай олийтаъб, софдили, ҳа, эшитяпсизми, софдили топилмаса керак, ҳолбуки, сиз ҳозиргина уни махлуқ деб айтишга журъат этдингиз! Сиз эса, Дмитрий Федорович, мана шу “махлуқ”қа қайлиғингизни алиштирдингиз, шу билан ўзингиз қайлиғингиз унинг товонига ҳам арзимаслигини тан олдингиз, ана сизга “махлуқ”!

– Уят! – деб юборди бехос Иосиф ота.

– Уят ва шармандалик! – тўсатдан қичқирди шу пайтгача доим жим ўтирган Калганов ўсмирларча ҳаяжондан титраган овоз билан дув қизариб.

– Нима қилади бундай одам яшаб! – қаҳр-ғазабидан қутургандай бўлиб бўғилиб ириллади Дмитрий Федорович, у елкаларини ҳаддан ортиқ юқори кўтарди ва бундан худди букчайгандай бўлиб қолди, – эҳ, қани менга айтинглар, уни ерни бундай булғатиб юришига йўл қўйиб бўладими ахир, – у қўли билан қари отасини кўрсатиб ҳаммага аланглаб қаради. У секин, вазнли сўзлади.

– Эшиттингларми, эшиттингларми, роҳиблар, бу падаркушни? – Федор Павлович Иосиф отага ташланди. – Мана сизнинг “уят” деганингизга жавоб! Нима уят? Ўша “махлуқ”, ўша “ахлоқи бузук аёл” балки ҳаммангиздан кўра ҳам муқаддасроқдир, ўзини халос этаётган жаноб роҳиблар! У, эҳтимол, муҳит тазйиқида ёш чоғларида йиқилгандир, аммо у “бисёр севди”, бисёр севгувчини эса Масихо ҳам кечирди...

– Масих – бундай севгини кечирган эмас... – бетоқатлик билан деди мулойим роҳиб Иосиф ота.

– Йўқ, худди мана шундайни, айна мана шуни, роҳиблар, айна шуни! Сиз бу ерда карамхўрлик қилиб жонингизни қутқарасиз ва тақводор бўлдим, деб ўйлайсизлар. Танга балиқлар ейсизлар, бир кунда бир танга балик, худони танга балиқлар билан сотиб олмоқчи бўласизлар!

– Бас, бас! – деган овозлар эшитилди хонада ҳар томондан.

Жуда ҳам хунук бемаъни тус олган ушбу машмаша тўсатдан кутилмаган бир тарзда тўхтади. Баногоҳ бузрук ўрнидан турди. Уни ва бошқаларни деб кўрққанидан ўзини бутунлай йўқотиб қўйган Алеша шундай бўлса ҳам, унинг қўлидан тутиб қолди. Бузрук Дмитрий Федорович томонга қадам босди, унга тиғиз яқин боргач, олдида тиз чўкди, Алеша мадори куриб йиқилди деб ўйлади-ю, аммо ундай эмасди. Бузрук тиз чўккан ҳолда Дмитрий Федоровичга тўлиқ, аниқ, рўй-рост, онгли суратда таъзим адо этди ва ҳатто манглайини ерга қўйди. Алеша шу қадар хайратга тушдики, бузрук

ўрнидан тураётганда уни суяш ҳам эсидан чикди. Қариянинг лабларида ожизона табассум билинар-билимас жилваланарди.

– Кечиринг! Ҳаммангиз кечиринг! – деди у ҳар томонга қараб меҳмонларига куллуқ қиларкан.

Дмитрий Федорович бир неча сония лол бўлиб қотиб қолди: унга ер букилиб таъзим қилишяптими – нима гап ўзи? Ниҳоят, бирдан қичқириб юборди: “О худойим!” – ва қўллари билан юзини тўсиб хонадан югуриб чиқиб кетди. Унинг ортидан барча меҳмонлар ҳам саросимага тушганларидан мезбон билан хайр-маъзур ҳам қилмай эшикка тўда бўлиб ёпирилишди. Фақат роҳибларнинг ўзларигина дуо талабида қолдилар.

– Нима учун оёғига йиқилиб юрибди, бу нима, рамзга ўхшаган бир нарсами? – деб бехос гап бошламоқчи бўлди нима учундир бўйнини қисиб қолган Федор Павлович, дарвоқе шахсан аниқ бир кимсага мурожаат қилишга журъати етмай. Бу пайтда ҳаммалари хилватгоҳ тўсиғидан чиқиб боришарди.

– Мен жиннихона ва жиннилар учун жавоб бермайман, – шу заҳоти қаҳр билан сўйлади Миусов, – илло, сиз билан бир ҳаводан нафас олишдан воз кечаман, Федор Павлович, ишонинг, бир умрга. Қани бу ҳалиги роҳиб?..

Уларни боягина игумен ота ҳузурига зиёфатга чорлаган “ҳалиги роҳиб” узоқ куттирмай пайдо бўлди. Меҳмонлар бузрук хонасининг эшигидан чиққанлари замон шу ерда кутиб турган эканми, дарҳол пешвоз чиқиб қарши олди.

– Сиздан ўтиниб сўрайман, ҳурматли роҳиб ота, менинг чексиз эҳтиромларимни игумен ота ҳазратларига етказиб қўйинг, шахсан мени, Миусовни маъзур тутинг, тўсатдан ўртадан чиқиб қолган сабабларга кўра кўп самимона истакларимга қарамасдан ул ҳазратнинг зиёфатларида қатнашиш шарафини сира адо этолмайман, афсус, – деди роҳибга тажанг бўлиб Петр Александрович.

– Тўсатдан ўртадан чиққан сабаб мен бўламан! – гапни илиб кетди Федор Павлович. – Эшитдингизми, муҳтарам ота, бу Петр Александрович мен билан бирга қолишни истамаяпти, бўлмаса жон деб борарди. Борасиз ҳам, Петр Александрович, муҳтарам ота игумен ҳузурига марҳамат қилинг, яна сизга зўр иштаҳа! Билиб қўйинг, ана мен бормайман, сиз эмас. Уйга, уйга кетаман, уйда овқатланаман, бу ерда ўзимни ноқулай сезяпман. Петр Александрович, менинг кўп назокатли аймоғим.

– Аймоғингиз эмасман ва ҳеч қачон бўлган эмасман, эй пасткаш одам!

– Мен жаҳлингизни чиқариш учун атай айтдим, сиз қариндош-уруғдан юз ўгирасиз, ҳолбуки, аслида қариндошсиз, қанча бўйин товланганг, китоблардан шажара кўриб исботлайман. Иван Федорович, сенга от-арава жўнатаман, агар хоҳласанг зиёфатга қол. Сиз эса, Петр Александрович, одоб юзасидан игумен ота ҳузурида бўлишингиз даркор, анов ерда чиқарган машамашамиз учун узр-маъзур сўрашга тўғри келади...

– Уйга кетаётганингиз ростми? Ҳазиллашяпсизми?

– Петр Александрович, бояги ишдан менинг юзим шувут! Қуюшқондан чиқиб кетдим, жаноблар, қуюшқондан! Ҳалигача ўзимга келолмаяпман! Қаттиқ хижолатдаман. Жаноблар, баъзи бировнинг юраги Александр Македонскийнинг юрагига ўхшайди, бошқа бировники эса – Фиделька деган ит юрагидай. Менинг юрагим шу ит юраги мисол. Қўрққанимдан жоним товонимга тушди! Мана шунақа дағдағадан кейин яна қандай зиёфат ейиш

мумкин, монастыр қайлалари қандай томоқдан ўтсин? Шарманда бўлдим, боролмайман, кечиринг!

“Бу муттаҳамни билиб бўладими? Балки алдаётгандир!” – ўйланиб қолди Миусов кетиб бораётган масхарабознинг ортидан хайрон қараб тураркан. Найрангбоз орқасига ўгирилиб қараб, Петр Александрович ўзини кузатиб турганини кўрди-да, унга кўли билан ўпич юборди.

– Сиз зиёфатга борсангиз керак? – қисқа қилиб сўради Миусов Иван Федоровичдан.

– Нега бормай? Бунинг устига ота игумен кеча мени алоҳида таклиф этиб чақирган.

– Бахтга қарши, мен бу куриб кетгур зиёфатга бормасликнинг сира иложи йўқлигини сезиб турибман, – ҳамон ўша заҳарли тажанглик билан давом этди Миусов, ҳамроҳ роҳиб барча сўзларини эшитиб турганига карамай. – Жилла қурса, ишнинг пачавасини чиқарганимиз учун кечирим сўрармиз, бизда нима айб... Сиз нима деб ўйлайсиз?

– Ҳа, айб бизда эмаслигини тушунтириш керак. Боз устига отамиз катнашмайди, – таъкидлади Иван Федорович.

– Ҳа, отангиз етмай турувди! Куриб кетсин шу зиёфат!

Улар юриб боришар, ҳамроҳ роҳиб индамай тинглаб қадам ташларди. Дарахтзордан ўтаётганда у, ота игумен анчадан бери кутяпти, ярим соатга кеч қолдик, деб қайд қилиб қўйди, холос. Ҳеч ким индамади. Миусов ижирғаниб Иван Федоровичга қаради.

“Зиёфатга ҳеч нарса бўлмагандай боришини қаранг! – ўйлади у. – Қовоқбош ва Карамазовлар ор-номуси эмиш”.

VII

ТАЛАБА-ТИРРИҚ

Алеша қарияни ётоққача олиб борди-да, каравотга ўтқизди. Бу фақат зарур жиҳоз-буюмлар қўйилган жуда тор хужра эди; каравот тор, темирдан ясалган, тўшак ўрнига фақат кигиз тўшалганди. Бурчакда, санамлар олдида баланд қия стол жойлашган, устида хоч ва Хушхабар ётарди. Қария каравотга тамом мадори куриб ўтирди; кўзлари йилтирар, ўзи оғир нафас оларди. Ўрнашиб олгач, у ниманидир ўйлагандай бўлиб Алешага диққат билан тикилди.

– Бора қол, бўтам, бора қол, менга Порфирийнинг ўзи қараб турар, тезроқ бўла қол. У ерда керак бўласан, ота игумен хузурига бор, зиёфатда ёрдамлашиб тур.

– Шу ерда қолишимга изн беринг, – илтижоли оҳангда сўради Алеша.

– У ерда керак бўласан. У ерда тинчлик йўқ. Чой-овқат ташиб турарсан. Шайтонлар хуруж қилса, дуо ўқи. Яна билиб қўйки, ўғилчам (қария уни шундай деб чақиришни ёқтирарди), энди сенинг ўрнинг бу ерда эмас. Яхши эсингда тут, ўғлон. Худога омонатимни топширганимдан сўнг, дарҳол монастырдан кет. Бутунлай кет.

Алеша сесканиб тушди.

– Нима бўлди сенга? Ҳозирча сенинг ўрнинг бу ердасан. Улуғ сабр-тоқат, матонат билан яшашингни тилайман. Ҳали дунёни кўп кезасан. Бошингни

икки қилишинг ҳам керак, ҳа, керак. Ҳаммасини бошингдан кечиргайсан, то яна бу ерга келгайсан. Иш эса жуда кўп бўлади. Аммоки, сенга ишонаман, шунинг учун сени жўнатыпман. Масихо сен билан. Уни кўрғагил, сени ҳам кўрғагай. Улуғ дард-алам бошингга тушгай ва шу дард ичинда ўрозинг бўлгай. Сенга пандим шу: дарддан бахтингни изла. Меҳнат қил, чарчамай, тинмай меҳнат қил. Менинг сўзларим ёдингда бўлсин, зеро, хали сен билан яна гаплашгаймиз, бироқ менинг кунларимгина эмас, соатларим ҳам санокли қолди.

Яна Алешанинг чеҳраси қаттиқ ўзгариб кетди. Лабларининг чети титраб уча бошлади.

– Сенга нима бўлди яна? – сокин жилмайди қария. – Майли, ташқаридагилар ўз маййитларини йиғи-сиғи қилиб кузатишсин, биз эса бунда ота жони узилса, салламно айтамыз. Шодумон кузатиб, дуолар ўқиймиз. Энди бор. Ибодат қилай. Боргил ва жадалла. Оғайниларинг бирла бўл. Фақат бирови эмас, ҳар икковининг қошида бўл.

Қария дуога кўлини кўтарди. Эътирозга заррача ўрин қолмади, гарчи Алешанинг жуда ҳам қолгиси бор эди. Жуда ҳам сўрагиси келарди, саволи тилининг учида турарди: “Биродар Дмитрийга ергача эгилиб таъзим қилишнинг маъноси нима эди?” – аммо сўрагали журъати етмади. У биларди, агар мумкин бўлганда, қария у сўрамаса ҳам, тушунтириб берган бўларди. Аммо, демак, буни у иродат етмади. Ушбу таъзим Алешани қаттиқ ҳайратга солди, бунда сирли бир маъно борлигига у кўр-кўрона ишонарди. Сирли ва эҳтимол, даҳшатли. У игумен хузуридаги зиёфатга (фақат ёрдам бериб туриш учун) ўз вақтида улгурай деб, хилватгоҳ тўсиғидан ўтиб монастирға йўл олганда, бирдан юраги қаттиқ сиқилиб оғриди ва у турган жойида тўхтаб қолди; кўз ўнгиға қариянинг менга энди санокли кунлар, санокли соатлар қолди, деган гаплари келди. Ҳамон қария бундай аниқлик билан ўз ўлимини олдиндан айтаркан, бунинг шубҳасиз юз бермай иложи йўқ эди, Алеша бунга қаттиқ ишонарди. Аммо усиз қандай яшайди, уни кўрмай қандай юради, уни эшитмай қандай қилади? Қаёққа боради у? Йиғлама, дейди, монастирдан кет, дейди, о, худойим! Алеша анчадан бери бундай ғамга ботмаганди. У дарахтзор оралаб монастирға жадал юриб кетди, ўй-фикрлар дўлдай ёгилиб уни шу қадар сиқардики, беихтиёр сўқмоқнинг икки четидаги баланд асрий қарағайларга аланглай бошлади. Дарахтзор ичидан ўтган сўқмоқ узок эмас, беш юз одимча келарди; ушбу дамларда бу ерда одам қораси кўринмасди, аммо кутилмаганда сўқмоқнинг биринчи айрилишида унинг кўзи Ракитинга тушди. У кимнидир кутарди.

– Мени кутмаяпсанми? – деб сўради Алеша у билан баробарлашгач.

– Худди сени, – иршайди Ракитин. – Игумен ота хузуриға шошыапсанми? Биламан, у зиёфат беряпти. Архиерей билан бирга генерал Пахатовни қабул қилганидан бери бунақа зиёфат бўлмаган, эсингдами? Мен бормайман, сен боравер, овқат ташийсан. Менга фақат бир нарсани айт-чи, Алексей, бу туш нимани англатади? Сендан шуни сўрамоқчийдим.

– Қанақа туш?

– Сенинг биродаринг Дмитрий Федоровичға етти букилиб таъзим қилиш. Яна ерга пешонасини ҳам урди!

– Зосима отани айтяпсанми?

– Ҳа, Зосима отани.

– Пешонасиними?

– Э, одобсизлик қилдимми? Майли, одобсизлик бўлсаям. Хулласки, бу туш нимани билдиради?

– Миша, билмайман нима билдиришини.

– Ўзим ҳам билувдим, у сенга бунинг тушунтирмайди деб. Албатта, бу ерда бирон чуқур ҳикмат йўқ-куя, ҳаммаси аҳмоқона эзгуликлардан бошқа нарса эмас. Аммо найранг атай ўйланган. Энди бутун шаҳардаги художўйлар тилга киради, барча вилоятларга ёйишади: “Қани, ушбу туш нимани англатади ўзи?” Менимча, чол ҳақиқатан олдиндан кўради: безориликнинг ҳидини сезган. Сиз томонлар сасиб ётибди.

– Қандайга безорилик?

Чамаси, Ракитин сўйлаб юрагини ёрмоқчи эди.

– Сизнинг хонадонингизда жиноят юз беради. Пулдор отанг билан акаларинг ўртасида бўлади. Зосима ота ҳам бунинг ҳидини олдиндан пайқаб, ҳар эҳтимолга қарши бошини ерга уриб қуллуқ қиляпти. Кейин жағлари жағларига тегмай гап сўқишади: “Эҳ, бунинг ахир бузрук ота башорат қилиб эди-ку, олдиндан билиб эди-ку!” Хўп, бунинг нимаси башорат, бошини ерга ургани башоратми? Йўқ, бу гўё бир рамзга ўхшаган нарса, мажоз, зарбулмасал, ким билади нима бу? Шухратини, доврўғини оламга ёйишади: жиноятни олдиндан кўрган, жиноятчини кўрсатган, телбаларнинг иши-хуши ҳамиша шундоқ – қовоқхонага қараб чўқинади, ибодатхонага эса тош отади. Сенинг бузрук чолинг ҳам шунақа: тақводорга таёк, қотилга эса қуллуқ.

– Қандай жиноят? Қандай қотил? Нима деяпсан ўзи? – Алеша қоққан қозикдай тек қотди, Ракитин ҳам тўхтади.

– Қандайми? Қўйсанг-а, билмайсанми? Баҳс боғлашаман, сен ўзинг ҳам бунинг ўйлагансан. Жуда қизиқ-да ўзи бу, қулоқ сол, Алеша, сен доим тўғри гапирасан, лекин доим икки стул ўртасида ўтирасан: сен бунинг ўйладингми, ўйламадингми, жавоб бер?

– Ўйладим, – деди секин Алеша. Ҳатто Ракитин шошиб қолди.

– Ростми? Нахотки бунинг ўйлаган бўлсанг? – деб чинқирди у.

– Мен... ўйладиму, – дея пичирлади Алеша, – мана худди сенга ўхшаб ёмон ғалати нарсаларни айта бошладим, шундан кейин мен, назаримда, бунинг ўйлагандай бўлдим.

– Кўрдингми (бунинг ҳозир жуда равшан айтдинг), кўрдингми? Бугун отанг билан аканг Митенькага қараб, жиноят тўғрисида ўйладингми? Демак, мен янглишмабман-да?

– Э, шошма, шошма, – ташвишга ботиб деди Алеша, – сен бунинг ҳаммасини нимада кўряпсан?.. Нимага сен бунга қизиқиб қолдинг, энг биринчидан?

– Иккита бошқа-бошқа савол, аммо табиий. Ҳар бирига алоҳида жавоб бераман. Нимани кўряпманми? Мен ҳеч нарсани кўрмаган бўлардим, агар бирдан бугун сенинг аканг Дмитрий Федоровични қандай бўлса шундайча, бор бўй-басти билан кўрмасам, бирдан бир бутун ҳолда бор бўй-басти баробарида қандай бўлса шундай тўла тушуниб етмасам. Битта чизикчасини кўрдиму бутун бор-йўғини билиб олдим. Мана шундай жуда софдил, аммо ўта кетган ишратпараст одамларда бир чизик борки, уни босиб ўтишдан худо асрасин. Йўқса, йўқса, у отасини ҳам аямайди, пичоқ уради. Отаси эса арокхўр, тийилмаган бузук, ҳеч қачон ҳеч қандай

меъёрни билмайдиган кимса – иккови ҳам ўзини тутолмайди, иккови ҳам зовурга қулайди.

– Йўқ, Миша, йўқ, бор-йўқ гапинг фақат шу бўлса, жуда менинг кўнглимни кўтардинг. Унгача етиб бормайди.

– Нега мунча титраб қақшайсан? Бу нарсани биласанми? Хўп, майли, Митенька виждонли одам бўла қолсин (у аҳмоқ, лекин виждонли), аммо у лаззатпараст. Унинг бор-йўқ таърифи мана шу, ички дунёси ҳам шунақа. Отасидан унга қабиҳ лаззатпарастлик ўтган. Мен фақат сенга, Алеша, ажабланиман, сен ҳали ҳам бокира боламисан? Ахир, сен ҳам Карамазовсан-ку! Ахир сизнинг оилангизда лаззатпарастлик авжига минган-ку. Хўп, мана энди шу учта шахватпараст бир-бирларининг пайини қирқиш пайида... Қўнжларида пичоқ олиб юришади. Учовиям бир-бирига калла уради, сен эса тўртинчиси бўлсанг керак.

– Сен анави хотин ҳақида хато гапиряпсан. Дмитрий уни... ёмон кўради, – қандайдир жунжикиб деди Алеша.

– Грушеньканими? Йўқ, оғайни, ёмон кўрмайди. Қайлиғини очикдан-очик унга алмаштиради-ю, яна ёмон кўради. Бу ерда... бу ерда, оғайни, бир гап борки, уни сен тушунмайсан. Бу ерда одам қандайдир чиройли нарсага ошиқ бўлиб қолади, аёлнинг жисмигами ёки ҳатто баданининг бир аъзосигами (буни шахватпараст жуда яхши билади) гирифтор бўлади, ана ўшанда у аёл учун ўз болаларини ҳам бериб юборади, ота-онасини сотади. Россия ва ота юртни тортиқ қилади, виждонли бўла туриб, бориб ўғрилиқ қилади, беозор бўла туриб – одам сўяди, садоқатли бўла туриб – сотади. Аёллар оёғининг куйчиси Пушкин шеърларида оёқларни куйлаган, бошқа биров куйлаб ўтирмайди, аёллар оёғига қараса, томири тортишиб қолади. Ахир оёқнинг ўзи бўлса ҳам майли... Бу ерда, оғайни, ёмон кўриш ёрдам бермайди, борингки, Грушенькани ёмон кўрганда ҳам. Ёмон кўради, аммо ундан кўзларини узолмайди.

– Мен буни тушунаман, – деб бирдан тўнғиллади Алеша.

– Қўйсанг-а? Ростдан ҳам балки тушунаётгандирсан, ахир дарров тўнғилладинг-ку тушунаман деб, – аччиқ истехзо билан деди Ракитин. – Сен беихтиёр тўнғилладинг, оғзингдан бехос чиқди-кетди. Тан олганингни қиммати шунда, демак, сенга бу нарса аввалдан таниш экан-да, шахватпарастлик тўғрисида ўйлаб қўйган экансан-да. Вой, сени қара-ю, бокира бола! Сен, Алешка, писмиқсан, сен авлиёсан, мен қўшиламан, аммо сен писмиқсан ва яна худо билади, сен нималар ҳақида ўйламаган экансан, худо билади. Сенга яна нималар маълум! Маъсум, бокира – яна қанча чуқур кетганини қаранг – мен сени анчадан бери кузатиб юраман. Ўзинг ҳам Карамазов, бошдан-оёқ Карамазов, насабда ва уруғда бир гап бор экан-да, демак. Ота томонидан лаззатпараст, она томонидан савдойи. Намунча қалтирайсан? Тўғри гап ёқмаяптими? Биласанми нима, Грушенька мендан илтимос қилганди: “Уни менга олиб кел (сени айтяпти), мен жандасини ечиб ташлайман”. Ҳеч кўярда-қўймайди: олиб кел, олиб кел, деяверади! Сени нимангга бунчалар қизиқиб қолибди, деб ўйлайман? Биласанми, жуда кетворган аёл-да ўзиям!

– Мендан салом айт, келмас экан де, – оғзини қийшайтириб кулимсиради Алеша. – Боя бошлаган гапингни охирига етказиб қўй, Михаил, кейин мен сенга фикримни айтаман.

– Нимасини охирига етказди, ҳаммаси равшан. Буларнинг бари, ошна, эски мусиқа. Агар сенинг ҳам жисмингда лаззатпарастлик бўлса, унда бир

курсоқдан тушган аканг Иван нима бўларди? Ахир, у ҳам Карамазов. Сизларнинг бутун карамазовларча масалаларинг мана шунда: шахватпарастлар, юлғичлар, савдойилар! Сенинг аканг Иван қандайдир номаълум аҳмоқона ҳисоб-китоб қилиб, ўзи худосиз даҳрий бўла туриб, ҳазил-мазах йўсинида илоҳиётшуносликка оид мақолачалар ёзиб чиқяпти ва бунинг қабиҳ нарса эканлигини ўзи тан оляпти, ўша аканг Иван. Бу ҳам етмагандай, акажониси Митянинг қайлиғини ўзига оғдириб олмоқчи, чамаси, шу мақсадига ҳам етса ажабмас. Яна қандай де, буни Митянинг ўзининг розилиги билан қияпти, чунки Митеньканинг ўзи унга қайлиғини инъом этипти, тезроқ ундан кутулай деяпти, ҳаялламай Грушенькага бормоқчи. Яна у киши олийжаноб, яна у киши тамомила беғараз, бунисини кўр. Мана шу одамлар энг чатоқ одамлар ҳай! Мана шундан кейин ахир бунинг мағзини чақиб кўр-чи асти: қабиҳлигини ўзи билиб турибди, яна қабиҳликка муккасидан кетади! Энди у ёғини эшит: Митеньканинг йўлини энди қари чол отаси кесиб чиқяпти. Чол Грушенька деса аклини еб қўйяпти, унга қараса оғздан сўлагини оқади. Ахир шу битта аёлни деб авлиёнинг олдида жанжал чиқарди, Миусов уни йўлдан озган бузук махлуқ деганига ҳеч чидолмаяпти. Мушукдан ҳам баттар мов бўлган. Илгари бу хотин унинг қовоқхоналардаги бўлар-бўлмас юмушларини моянага бажариб юрарди, мана энди яхшироқ қараб тушуниб қолди, хуружга кирди, ҳар турли таклифлар қилади, кошкийди ҳалол бўлса. Ота-бола бу ўйинда роса жикқамушт бўлади-да. Грушенька эса на унисини ва на бунисини дейди, думини ликиллатиб дам унинг, дам бунинг жиғига тегади, қайси биридан кўпроқ фойда чиқаркин, деб мўлжаллайди, чолдан кўп пул ундириши мумкин бўлса ҳам, лекин унга уйланмайди-да, балки охирида жуҳудлашиб кетиб, кармонни қарс этиб ёпиб қўяди. Бу ҳолда Митеньканинг ўз ютуқ томони бор, унинг пул-мули йўқ, аммо уйланиши мумкин. Ҳа-да, уйланаман деса, иқтидорли! Дворян зотидан ҳамда полковникнинг қизи бўлмиш мислсиз гўзал, бой-бадавлат қайлиғи Катерина Ивановнадан юз ўгириб, савдогар чолнинг собиқ чўриси, бузук эррайим ва шаҳар оқсоқоли Самсоновнинг маъшуқаси Грушенькага уйланса не ажаб. Буларнинг ҳаммасидан ростдан ҳам, жиноий бир тўқнашув содир бўлиши мумкин. Аканг Иван худди мана шуни кутиб турибди, омади чопса ҳеч гап эмас. Жигаридан урган Катерина Ивановнани ҳам қўлга киритади ва боз устига унинг олтмиш минг сепига эга чиқади. У кичкина, шир яланғоч бир одам, орқаси ўчоқ бўлади, қорни ҳам оғримайди. Яна бир нарсани билиб қўй, бу билан Митяни ранжитиб қўймайди, балки то гўрга киргунча миннатдор бўлиб юради. Бир гап қулоғимга чалинди: Митенька ўтган ҳафта қовоқхонада лўли аёллар билан маст ишрат қилиб, ҳамманинг олдида мен ўз қайлиғим Катенькага муносиб эмасман, аммо унга укажоним Иван муносиб, деб бақир-чақир қилганмиш, Катерина Ивановнанинг ўзи эса Иван Федоровичдай мафтункор йигитни ҳеч қачон кўкрагидан итармайди, ахир у ҳозир ҳам икковлон орасида иккиланиб юрибди. Бу Иван ҳаммаларингизни нимаси билан ром қилиб ўзига оғдириб олди, нега ҳаммаларингиз унинг олдида ҳолвайтар бўлиб кетасиз? У эса ҳаммангизнинг устингиздан кулади: мен омади чопган йигитман, дейди, сизнинг ҳисобингиздан асал ялайман.

– Буларнинг ҳаммасини қаердан биласан? Нега ўзингни билағонликка соласан? – қовоғини уйиб шахд билан сўради Алеша.

– Нега энди сўраяпсан ва мен жавоб бермасимдан кўрқиб кетяпсан? Демак, мен тўғри айтганимни тан оласан.

- Сен Иванни яхши кўрмайсан. Иван пулга учадиган одам эмас.
- Кўйсанг-а? Катерина Ивановнанинг жамоли-чи? Бу ерда гап фақат пулда эмас, лекин барибир олтмиш минг ҳазилакам нарса эмас-да.
- Иван юқорироқ қарайди. Иван мингларингга учмайди. Иваннинг ўйлагани пул эмас, фароғат эмас. У балки азоб чекишни истайди.
- Буниси яна қандай туш? Эҳ сизлар... дворянлар!
- Эҳ, Миша, унинг юраги ғалаёнда. Ақли асоратда. Улуғ ва ҳали ечилмаган фикр-хаёли бор. У миллионларнинг бетига қарамайдиган, ўй-фикр қидирадиган одамлар сирасидан.
- Адабий ўғрилиқ бу, Алеша. Сен авлиё чолингнинг гапини қайтардинг. Эҳ, ахир Иван сизларга жумбоқ берди-да! – қаҳр билан қичқирди Ракитин. Унинг ҳатто туси ўзгариб кетди, лаблари қийшайиб қолди. – Жумбоғи ҳам аҳмоқона, ечиб ўтиришга ҳам ҳожат йўқ. Миянгни ишлат – тушунасан. Унинг мақоласи кулгили ва бемаъни. Боя эшитдинг-ку унинг аҳмоқона назариясини: “Жон мангу бўлмаса, яхшилик ҳам йўқ, бундан чиқди ҳамма нарса мумкин”. (Акажониси Митенька нима деб қичқиргани эсингдадир: “Эслаб қоламан!”) Аблахлар учун қулай назария... Мен сўқиняпман, бу тентаклик... аблахлар учун эмас, мактаб мактанчоқлари учун, “ечиб бўлмас фикр теранликлари” учун. Кеккаймачоқ, айлантириб келганингда бари битта: “Бир томондан, тан олмай иложи йўқ, бошқа ёқдан – англамай илож йўқ!” Унинг бутун назарияси аблахлик! Яхшилик учун яшашга инсоният ўзи куч топади, жоннинг мангулигига ишониши шарт эмас! Эркинлик, тенглик, биродарликка муҳаббатда топади...
- Ракитин қаттиқ қизишди, ҳеч ўзини тутолмайди. Аммо бирдан ниманидир эслагандай бўлиб тўхтади.
- Бас, етар, – унинг лаблари аввалгидан ҳам баттароқ қийшайди. – Нега куласан? Мени пасткаш деб ўйлаяпсанми?
- Йўқ, сени пасткаш деб ўйлашни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Сен ақллисан, аммо... кўй, кулганимни кўнглингга олма. Биламан, сен қизишиб кетишинг мумкин. Сенинг берилиб гапиришингга қараб, Катерина Ивановнага бефарқ эмаслигингни фаҳмладим, мен буни анчадан бери сезиб юраман, оғайни, шунинг учун ҳам акам Иванни ёқтирмайсан. Унга рашкинг келадими?
- Ойимқизнинг мол-давлатига ҳам рашким келар? Яна нималар дейсан?
- Бошқа гапим йўқ, сени хафа қилмоқчи эмасман.
- Сенинг сўзингга ишонаман, аммо акам Иваннинг туси қурсин! Ҳеч қайсиларинг тушунмайсизлар, Катерина Ивановнани орага қўшмаганда ҳам, уни севмаслик мумкин. Нега энди мен уни севишим керак экан ахир! Мени сўқишдан ҳам баъзан тортинмайди. Нега энди мен ҳам уни сўкмаслигим керак?
- Мен ҳеч қачон у сен ҳақингда яхши ёки ёмон сўз айтганлигини эшитмаганман, у сени гапирмайди.
- Э, мен эшитгимки, у уч кун бурун Катерина Ивановнаникида тоза пўстагимни қоқибди – камина қулингизга бефарқлиги шунчалар. Билмайман, ошна, шундан кейин ким кимга рашк қилади? Ўшанда шундай гапларни айтибдики, гўё мен яқин ўрталарда архимандрит лавозимини олишга рози бўлмасам ва сочимни қирқтирмасам, унда, албатта, Петербургга кетар эканман, қалин журналга ва албатта, унинг танқид бўлимига жойлашарканман, ўн йил ёзиб-чизиб, охири журнални ўз номимга ўтказиб

оларканман. Уни, албатта, либерал, даҳрий йўналишда, андак социалистик тус бериб, ҳатто социализм сайқалига бўяб чиқариб турарканман, лекин қулоғимни доим динг тутарканман, яъни сен е, мен е, қилиб, тентакларнинг кўзларини доим шамғалат қилиб кўярканман. Акангнинг тахминига кўра, мен хизматимнинг ниҳоясида социализм тусида бўлганим билан, бу менга обуна пулларини ҳисоб рақамига ўтказиб қўйишимга қулай пайт топиб, биронта жухудвачча бошчилигида уларни айлантиришимга ҳеч қачон тўсиқ бўлолмас экан, кейин Петербургда йирик бир иморат кўтариб, таҳририятни ҳам шу ерга жойлар эканман, бошқа қаватлар эса ижарачиларга бериларкан. Ҳатто бу бино қаерда қурилишини ҳам айтиб берибди: ҳозир Петербургда Нева дарёси устидан қуриш лойиҳалаштирилаётган Литейнаядан Виборгга ўтадиган Янги Тош кўприк олдида...

– Ох, Миша, ахир булар ҳаммаси рост чиқади, охирги сўзигача! – ўзини тутолмай қичқириб юборди бирдан Алеша қувноқ шўх қулимсираб.

– Энди сиз ҳам киноя қила бошладингизми, Алексей Федорович.

– Йўқ, йўқ, ҳазиллашдим, кечир. Бутунлай бошқа нарсани ўйлаётувдим. Лекин сўрасам бўладими, сенга шунча гапни ким айтиб берди, уларни кимдан ҳам эшитишинг мумкин. У сени гапирганда, шахсан Катерина Ивановнанинг олдида бўлмагансан-ку ахир!

– Мен бўлмаганман, аммо Дмитрий Федорович бўлган, ўз қулоғим билан шу Дмитрий Федоровичдан эшитганман, у шахсан ўзимга айтмаган, мен Грушеньканинг ётоғида ўтиргандим, Дмитрий Федорович кўшни хонада бўлгани учун ҳеч чиколмаётгандим, унинг гапларини беихтиёр эшитиб қолдим.

– Вой, эсимдан чиқибди, Грушенька сенга қариндош бўлади-ку, а?..

– Қариндош? Шу Грушенька менга қариндош бўларканми? – деб бирдан қичқириб юборди Ракитин қизариб-бўзариб, – Нима, эсингни еб қўйдингми? Миянг борми.

– Э, нима? Қариндош эмасми? Мен эшитган эдимки...

– Қаердан ҳам эшита қолибсан? Йўқ, сиз жаноб Карамазовлар ўзингизни қадимги оксуяклардан қилиб кўрсатасиз, ҳолбуки, отанг бошқаларнинг эшигида ювиндихўр эди, масҳарабозлик қилиб ушоғини терарди. Олайлик, мен кашишнинг боласиман, сиз оксуяклар олдида қарам битичалик ҳам эмасдирман, лекин мени бундай беадаб ҳазил-хузул қилиб ҳақорат қилманг, ҳа. Менинг ҳам ўз ор-номусим бор, Алексей Федорович. Мен суюқоёқ Грушенькага қариндош бўлолмайман, тушунишингизни сўрайман!

Ракитиннинг қаттиқ жаҳли чиқди.

– Худо ҳақи, мени кечир, ақлимга ҳеч сиғдирилмаяпман, нега у суюқоёқ бўларкан? Наҳотки, у... шунақа? – бирдан қизариб кетди Алеша. – Яна бир қарра айтай, сенга қариндош деб эшитгандим. Унинг олдида тез-тез бориб турасан, ўзинг менга айтгансан, у билан ишқий алоқаларим йўқ деб... Ҳеч ҳам хаёлимга келтирмаган эканман, ундан бу қадар ғижинишингни! Наҳот, у бунга сазовор бўлса?

– Унинг олдида бориб турсам, бунинг ўзига яраша сабаблари бордир, бўлди, бас қил буни. Қариндошлигига келсак, қараб тур ҳали, акагинанг ёки ҳатто чол отанг уни менга эмас, айна сенга қариндош қилиб қўяди. Мана, етиб ҳам келдик. Яхшиси, тезроқ ошхонага югур. Вой! Нима гап, нима бўляпти? Кечикишганми? Э, шунча тез овқатланиб бўлишибдими? Ёки бу ерда ҳам яна Карамазовлар хунар кўрсатишдимикин? Шунга ўхшайди.

Э, ана, чол отанг, унинг орқасидан Иван эргашиб келяпти. Улар игумен ота хузуридан чиқишяпти. Ана, қара, ота Исидор остонада туриб улар орқасидан нимадир деб қичқиряпти. Отанг ҳам бақириб, қўлларини силкитяпти, жанжал бўляпти, шекилли. Эй-ҳа, анави Миусов коляскада кетяпти, қара. Ана, помещчик Максимов ҳам югурияпти – э, кип-қизил жанжал-ку, бундан чиқди зиёфат бўлмапти-да! Игумен отани калтаклашмаганмикин ишқилиб? Ёки уларнинг ўзини дўппослашдимикин? Зўр бўларди-я!..

Ракитиннинг дийдиёси бекор эмасди. Ҳақиқатан, кутилмаган, кулок эшитмаган жанжал рўй берганди. Ҳаммаси “илҳом шабадаси” да ўт олганди.

VIII

ЖАНЖАЛ

Миусов билан Иван Федорович игумен ота хузурига кириб боришаётганда, самимий, андишали ва хушмуомала одам сифатида Петр Александровичда тезда бир ўзига хос ўзгариш содир бўлди, у шахдидан тушди, жаҳлдорлигидан хижолат чекди. У ўзича шундай ҳис қилдики, ярамас Федор Павловични нафсиламрга шунчалар ҳам ҳурмат қилмасдики, инчунин бузрук ота қошида ўз совуққонлигини қўлдан чиқармаслиги, ўзини йўқотиб қўймаслиги керак эди, ҳолбуки, аксинча бўлди. “Ҳар қалай бу ерда роҳибларда ҳеч қандай айб йўқ, – деган фикрга келди у игумен ота бўсағасида, – агарда манави ердагилар ҳам инсофли одамлар бўлса (манов игумен ота Николай ҳам, афтидан, дворянлардан чоғи), унда нима учун улар билан илтифотли, одоб-икром доирасида яхши муомала қилмайлик?.. Улар билан тортишиб ўтирмайман, сизники маъкул деб тураман, тавозе, назокат билан ўзимга тортаман-да, шу... шу... анов масалчи Эзоп, Пьеро масхарабоз, лўттибознинг тенги эмаслигимни уларга исботлаб бераман, мен ҳам сизларга ўхшаб билмай доғда қолдим дейман...”

Ўрмон кесиш ва балиқ овлашдаги (булар ўзи қаерда – унинг ўзи беҳабар эди) низоли масалаларда у тўла-тўқис роҳибларга ён босадиган бўлди, шу бугуноқ у бутунлай буни ҳал қилади, боз устига бу унга қимматга ҳам тушмайди ва монастирга даъволаридан буткул воз кечади.

Улар игумен отанинг емакхонасига қадам ранжида қилишганда, унинг бу яхши ниятлари бари янада мустаҳкамланди. Дарвоқе, игумен отанинг махсус емакхонаси ҳам йўқ экан, нега деганда, уй ичкарасида бор-йўғи ҳақиқий маънодаги иккита хона бўлиб, булар бузрук отанинг ички хоналарига қараганда анча кенг, қулай ҳамда васе эди. Хоналарда мебел, жиҳоз, ашёлар ҳам кўп эмасди: мебеллар йигирманчи йиллардаги эски услубда қизил оғочдан ясалган, чарм қопланганди, ҳатто поллар ҳам бўялмаганди, айни чоқда ҳаммаёқ чиннидай тоза ярқирарди, дераза токчаларида кўп асл гуллар ўсиб ётарди, аммо ушбу дамда бу ердаги энг ҳашамдор нарса стол бўлиб, у анча дид билан безатилганди ва ҳамма нарсада меъёр сақланганди: дастурхон тоза, идиш-оёқ ярақлар, уч хил нон қизартириб пиширилган, икки шиша май, икки шиша монастирнинг ажойиб асали ва атрофларда ҳам шухрати тарқалган катта шиша кўзада монастирнинг кваси. Арак кўринмасди. Кейинроқ Ракитин шундоқ ҳикоя қилиб юрарди: овқат беш турли таомдан тайёрланганди: бакра-балиқ шўрваси ва балиқ гуммаси; кей-

ин қайнатилган балиқ – у жуда бошлаб, антиқа қилиб пиширилганди; ундан сўнг қизил балиқ гўштидан котлетлар, музқаймоқ ва мева шарбатлари ва ниҳоят, бланманжега¹ ўхшаш кисел. Буларнинг ҳаммасини Ракитин сабри чидамай игумен ота ошхонасига бурнини тиқиб билиб олганди, у гоҳо бу ошхонага ҳам кириб-чиқиб юрарди. Унинг ҳамма ерда таниш-билишлари бор бўлиб, ҳамма ердан гап ташир, гапчи топарди. Юраги ва ичи қора эди. У ўзининг анча-мунча қобилиятли эканлигини тушунар, аммо ўзига хийлагина баланд баҳо бериб, кеккаярди. Афтидан, у ўзининг қандайдир арбоб бўлишини билар, Алеша уни ўзига жуда яқин олар, лекин дўсти Ракитин виждонсиз эканлиги ва буни мутлақо англамаслигидан қийналарди, боз устига албатта, Ракитин бировнинг столдан пул ўғирлашни хаёлига ҳам балки келтирмасди ва ўзини ўз назарида дунёдаги энг виждонли одам деб ҳисобларди. Бу ерда Алешагина эмас, бошқа ҳеч ким ҳам ҳеч нарса килолмасди.

Ракитин майдароқ одам бўлгани учун зиёфатга таклиф қилинмаганди, аммо ота Иосиф, ота Паисий ва улар билан бирга яна бир роҳиб қақирилган эди. Петр Александрович, Калганов ва Иван Федорович кириб келишганда, улар ота игумен емакхонасида кутиб туришарди. Помешчик Максимов ҳам шу ерда эди. Ота игумен меҳмонларни кутиб олиш учун олдинга хонанинг ўртасига чикди. Бу қора сочларига оқ оралаган, башараси узунчок, тумтайган ва жиддий, бўйи баланддан келган, қотма, аммо ҳали куч-қувватдан кетмаган чол эди. У меҳмонларга индамай таъзим бажо қилди, аммо улар дуо олиш учун унга яқин бордилар. Миусов ҳатто ўпиш учун чўзилди, бироқ игумен дарҳол кўлини тортиб олди ва дастбўслик амалга ошмай қолди. Иван Федорович билан Калганов эса одми халқ йўсинида фотиҳа олиб, игумен отанинг кўлларига юзларини босиш билан кифояландилар.

– Олий ҳазратлари, сизнинг олдингизда қаттиқ узр-маъзурлидирмиз, – деб гапини бошлади Петр Александрович илтифот билан илжайганча хурмат-эътибор оҳангида, – узримиз шуки, сиз томонингиздан бу ерга таклиф этилган ҳамроҳимиз Федор Павлович биз билан бирга келолмади, у бир сабабга кўра зиёфатда қатнашолмаслигини билдирди. Муҳтарам зот ҳазрат Зосима қошида у ўғли билан бахтсиз низо боис ёмон қизишиб кетиб, бир қанча ортиқча ботил сўзларни айтиб юборди... одоб-тавозедан ташқари сўзлар... сиз олий ҳазратларига улар (у роҳибларга бир-бир қаради) маълум бўлса керак. Шунинг учун ўзини айбдор ҳис қилиб, чин юракдан тавба-тазарруга берилиб, уялиб қолди ва юзим шувут деб, мен билан ўғли Иван Федоровичдан самимий узр-маъзураларини етказишни сўради, пушаймонман, тавбамга таяндим, деди... Қисқаси, гуноҳимни ювман, пул бўлса пулим, жон бўлса, жоним қурбон дейди. Энди мени қандок бўлмасин, ҳазратимиз гуноҳимдан ўтсинлар деб ўтиняпти...

Миусов жим бўлди. Нутқининг охириги сўзларини айтarkan, у ўз-ўзидан ғоятда мамнун эди, яқингинада юрагини эгаллаб олган тажангликдан асар ҳам қолмади ҳисоб. У яна инсониятни самимий сева бошлади. Игумен ота унинг сўзларини жиддият билан тинглаб, бироз бошини эгди ва жавоб ўрнида шундай деди:

– Келолмай қолганларидан жону дилдан таассуфдамен. Эҳтимолки, дастурхонимиз устида бизни севиб қолурди. Инчунин, биз ҳам ушмундок. Жаноблар, қани, марҳамат қилсунлар, дастурхонга.

¹ Бланманже – қаймоқ ва бодом сутидан тайёрланадиган бирилдоқ, елимшак.

У санам қошида турди ва овозини кўтариб дуо ўқий бошлади. Ҳаммалари эъзоз-икром билан бошларини қуйи солдилар, помешчик Максимов эса қафтларини ковуштириб олдинга чўзиб алоҳида эзгулик нишонаси ўлароқ илгарироққа чикди.

Худди мана шунда Федор Павлович ўзининг охирги ҳунарини кўрсатди. Айтиш керакки, у ҳақиқатан кетмоқчи бўлди, ҳақиқатан, бузрук хонасидаги шармандали қилиғидан кейин яна игумен отанинг зиёфатига худди ҳеч нарса бўлмагандай бораверишнинг иложи сира ҳам йўқлигини билди. Бу ўз-ўзидан жуда ҳам уялганидан ёки ўзини ҳаддан зиёд айблаганидан эмасди, балки ҳатто бунинг аксинчаси эди, лекин ҳар ҳолда зиёфатда қатнашиш уят эканлигини ҳис қиларди. Унинг шалдир-шулдир аравасини кўноқхона эшиги рўпарасига эндигина тўғрилашган эди ҳамки, у аравага чиқа туриб, бирдан тўхтаб қолди. Бирдан эсига бузрук ота олдида айтган сўзлари тушди: “Менга доим шундай туюладики, бирон жойга кириб борганимда, ҳаммадан ҳам ўзимни тубанроқ сезаман, ҳамма мени масхарабоз деб ўйлаётгандек бўлади, шундай экан, кел, ростдан ҳам мен бир масхарабоз бўлиб берай, чунки сизлар ҳаммангиз битта қолмай мендан кўра аҳмоқроқ ва тубанроқсизлар”. У ўзининг барча пасткашликлари учун бошқалардан ўч олмоқчи бўлди. У қачонлардир илгари пайтларда ўзидан шундай бир гапни сўраганларини шу тобда бирдан эслади: “Нега сиз фалончини мунчалар ёмон кўрасиз?” У орсизлик билан бетини қаттиқ қилиб, шундай жавоб берганди: “Бунинг сабаби бор, рост, у менга ҳеч ёмонлик қилмаган, аммо мен унга пасткашларча бир ёмонлик қилганман, шу ифлосликни қилишим биланоқ уни ҳаддан ташқари ёмон кўриб қолганман”. У мана шунга эслаб бир дақиқа ўйга ботиб, секин заҳарханда қилиб қўйди: кўзи йилтираб, лаблари титради. “Бошладингми, охирига етказ” – бир қарорга келди у. Ушбу дамда унинг кўнглида оруланган хаёлларини шундай ифодалаш мумкин эди: “Энди ўзингни ҳеч нарса билан оқлолмайсан, шундай бўлгач, бор уятни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, ҳаммасига тупураман: ҳеч қайсингдан уялиб ўтирмайман, бас!” У аравакашга кутиб туришни айтди, ўзи тез-тез одим отиб монастирга, игумен ота олдига қараб кетди. У нима қилмоқчи эканлигини ҳали яхши билмасди, аммо ўзини тутолмаётганини яхши биларди – сал туртки бўлса бас, бир зум ичида қандайдир аблаҳликнинг энг охирги нуқтасигача боради – ҳа, қандайдир бир жиноят ёки суд жазо тайинлайдиган қилғулик эмас, фақат аблаҳликнинг, холос. Бу масалада у доим ўзини тиярди, ҳатто баъзи бир ҳолларда ўзи ўзига қойил қоларди бу борада. У игумен ота емакхонасига айна дуо-фотиҳа тугаб, барчалари дастурхонга ўтираётган чоғларида кириб борди. У бўсағада тўхтаб, ичкаридагиларга нигоҳ югуртирди ва уларнинг кўзларига бир-бир дадил қараб, сурбетларча ҳоҳолаб кулди.

– Мени кетди деб ўйладингизми, кетганим йўқ, мана мен! – деб қичқирди у бутун хонани бошига кўтариб.

Ҳамма бир зум унга индамай бақрайиб қолди, ҳозир қандайдир жуда хунук, бемаъни, аммо тайин жанжал чиқишини ҳамма бирдан ҳис қилди. Петр Александровичнинг хушчақчақ кайфиятидан бирдан асар ҳам қолмади, у дарҳол қутуриб кетгандай дарғазаб бўлди. Унинг кўнглига оралаган ором ва осойиш дарҳол сўнди, аввалги безовталиқ ва ғазаб қайтди, бош кўтарди.

– Йўқ, мен бунга чидолмайман! – қичқирди у, – ҳеч, ҳеч... ҳеч чидолмайман!

Унинг миясига қон урди, ҳатто тили қалдираб қолди, бунга қараб ўтирадиган пайт эмасди, у шляпасига ёпишди.

– Нимага чидолмас экан у? – кичқирди Федор Павлович, – “ҳеч иложи йўқ, ҳеч қандай иложи йўқ”ми? Ҳазратим, мен кирсам бўладими, йўқми? Меҳмонни қабул қиласизми?

– Марҳамат қилсинлар, бажонидил, – жавоб қилди ота игумен. – Жаноблар! Изн берингизким, – қўшимча қилди у бирдан, – сиздан чин юракдан сўрайменким, жанжалларингизни қўйинг, меҳру муҳаббат ва қариндош-уруғчилик битишувчилигида, худовандга ёлвориб илтижолар қилайлик, дастурхон устида муросою мадора дегандек...

– Йўқ, йўқ, иложи йўқ, – кичқирди худди хуши ўзида эмасдай Петр Александрович.

– Агар Петр Александровичнинг иложи йўқ бўлса, унда менинг ҳам иложим йўқ, мен ҳам қолмайман. Шунинг учун келдим. Мен энди ҳамма ерда Петр Александрович билан бирга бўламан: кетсангиз, Петр Александрович, мен ҳам кетаман, қолсангиз – мен ҳам қоламан. Қариндош-уруғчилик деб, сиз унинг ёмон жиғига тегдингиз, ҳазрат игумен, у менга қариндошлигини тан олмайди! Шундайми, фон Зон? Мана, фон Зон ҳам шу ерда. Салом, фон Зон.

– Сиз... менга айтяпсизми? – ғўлдиради лол қолган помещчик Максимов.

– Албатта, сенга, – кичқирди Федор Павлович. – Бўлмаса, кимга? Ахир ҳазрат игумен эмас-ку фон Зон!

– Ахир мен ҳам фон Зон эмасман, мен Максимовман.

– Йўқ, сен фон Зон. Ҳазрат отам, сиз биласизми, фон Зон кимлигини? Шундай бир жиноят иши кўрилган эди: уни алтофхонада ўлдиришган – сизларда фоҳишахонани шундай дейишади, шекилли, – ўлдиришган, талашган, ёши улуғлигига карамай яшикка жойлаб, қопқоғини маҳкамлаб Петербургдан Масковга юк вагонда рақам қўйиб жўнатиб юборишган. Яшикка михлашаётганда шалоқ раққосалар алёр айтиб, тор чалиб кузатиб қўйишган. Манави худди ўша фон Зон бўлади. У ўлгандан кейин тирилган, шундайми, фон Зон?

– Бу нима гап ўзи? Қандай бу? – роҳиблар ғовур-ғувур қилишди.

– Кетдик! – кичқирди Петр Александрович Калгановга.

–Йўғ-ей, қани, қани, – чинқириб гапни бўлди Федор Павлович хона ичига яна бир қадам ташларкан, – қани рухсат этинг, мен ҳам тугатиб қўяй. Боя бузрук ота хужрасида мени ташлаб кетишди, мен ўзим беҳурматлик қилган эмишман, танга балиқлар деб қичқирганмишман. Менинг қариндошим Петр Александрович Миусов нутқда plus de noblesse que de sincerite¹ бўлишини яхши кўради, мен эса бунинг аксича plus desincerite que denoblesse² бўлишини яхши кўраман, тупурдим мен ўшанга – noblesse³ эмиш! Шундоқми, фон Зон? Ҳазрат ота игумен, изн беринг, мен масхарабоз, ўзимни масхарабозликка солсам ҳам, аммо мен номусли йигитман ва гапимни айтишни истаيمان. Шундо-оқ, мен номусли йигитман, Петр Александрович эса иззатталаблик, манмансирашга гирифтор, бошқа гап йўқ. Ўзим ҳам боя бу ерга балки кўрай ва гапимни айтай деб келганман. Бу ерда кичик ўғлим Алексей риёзат чекиб юрибди, мен отаман, унинг тақдири учун қайғуришим керак, қайғураман. Ҳамма гапларни эшитдим, ўзимни бу

¹ Самимиятдан кўра олийжаноблик кўпроқ бўлсин (франц.).

² Олийжанобликдан кўра самимият кўпроқ бўлсин (франц.).

³ Олийжаноблик! (франц.).

алфозда танитдим, аста у ёқ-бу ёққа назар солдим, мана энди навбат келди, томошанинг охирги саҳнасини ҳам кўрсатай. Бизда ўзи қандай? Бизда йиқилган нарса йиқилганча ётаверади. Бир қуладими, азал-абад қулайди. Бошқача бўлмайдами! Мен ўрнимдан турсам дейман. Ҳазрат оталарим, мен сизлардан норозиман! Иқрор буюк бир асрордир, уни ҳаддан ортиқ азиз кўраман ва бошимни таъзимга букаман, анави хужрада эса ҳамма тиз чўккани ва ҳамма олдида овоз чиқариб иқрор айтганини кўрдим. Ахир овоз чиқариб иқрор қилиш мумкинми? Ҳазрат авлиё оталар иқрор кулоққа холи айтилишига фатво берганлар, фақат ана шунда сизнинг иқрорингиз асрор каби англанади ва бу қадимдан бери шундай бўлиб келган. Акс ҳолда мен қандай қилиб ҳамманинг олдида, мисол учун, ундай бўлдим, бундай бўлдим деб очиқ айтай, ундоқ эди, бундоқ эди, тушунаёпсизми? Баъзан ҳатто айтиш ҳам уят. Ахир бу қип-қизил жанжал-ку! Йўқ, ҳазрат оталар, сизлар билан бундайда масхарабозлик қилиб куфрга кетиш ҳам ҳеч гап эмас... Мен вақтим бўлиши ҳамонок синодга¹ ёзаман, ўғлим Алексейни эса бу ердан олиб кетаман...

Бунда нотабене². Федор Павлович қаерда жом чалинишини эшитган. Бир пайтлар ҳатто архиерей кулоғига ҳам бориб етган ёмон ғийбатлар кўзгалган эди (фақат биздаги эмас, бошқа монастирлардаги валий оталар борасида), уларда ҳатто игумен лавозимига қараганда валий оталарга кўпроқ иззат-ҳурмат кўрсатиларди, бовужуд, валий оталар иқрорда сир-асрор сақланиши лозимлигига риоя қилмайдилар ва ҳоказо ва ҳоказолар. Куракда турмайдиган бундай айблар вақт ўтиши билан ўз-ўзидан барҳам топди, бизда ҳам, бошқа ёқларда ҳам шундай бўлди. Аммо аҳмоқ шайтон Федор Павловични бутун асаб шопшалоплари билан бирга қўшиб қўлтиғидан кўтарганча тобора узок номаълум олисларга – тубсиз жарларга учириб борар, унинг кулоғига боягига ўхшаш бемаънидан бемаъни айбловларни шипшиб айтар, ҳолбуки, Федор Павловичнинг ўзи бу нарсаларни таги тушунмасди. Ҳатто тузук-қуруқ маънили қилиб айтиб беролмасди, бунинг устига бу ерда ҳеч ким бузрук ота хужрасидаги каби тиз чўкиб тургани ва ҳаммага эшиттириб иқрори дил айтаётгани йўқ эди. Шу боисдан шундан бошқа нарсани ўз кўзи билан кўрмаган Федор Павлович эсида узук-юлук, чала-ярим қолган эски ғийбатлар ва мишмишлардан олиб сўйларди. Бироқ у тентаклик қилиб қўйганини, куракда турмайдиган беҳуда гап айтганини сезиб, дарҳол, шу заҳоти эшитиб турган кишиларга ва айникса, ўзига ўзи беҳуда гап қилмаганлигини уқтирмақчи бўлди. У ҳозир оғзидан чиқадиган ҳар бир сўз аввалги бемаъни бекорчи гапларига яна бемаънилик ва аҳмоқлик бўлиб қўшилишини билар, аммо энди ўзини бундан асло тиёлмас ва тоғдан қулагандек думалаб борарди.

– Қандай пасткашлик! – қичқариб юборди Петр Александрович.

– Узр айлағайсиз, – деди бирдан игумен. – Кўҳна замонларда айтилган экан: “Аллаким мени тилга олиб кўп чайнади, кўп уятсиз сўзлар айтди. Ҳаммасини эшитиб, ўз-ўзимга дедим: ушбу Масиходан менга юборилган даво-дармондир, менинг иззатталаб дилимнинг шифосидир”. Бизнинг қимматли меҳмонимиз, шунинг учун сизга бошимизни эгиб раҳмат айтамыз!

Шундай деб, у Федор Павловичга букилиб таъзим қилди.

¹ Синод – диний жамланиш. Россияда православ черковининг юқори идораси. 1721 й. ташкил топган.

² Нотабене – хат охирида баъзан қўлланувчи изоҳ. NB – белгиси қўйилади. “Боқий” маъносида.

– Те-те-те! Бу ўлардай риекорлик ва даққионусдан қолган гаплар! Эски гаплар ва эски қилиқлар! Эски ёлғон ва эски куллуқчилик! Биламиз биз бу куллуқларни! “Дудоғидан бўса ол, кўксига ханжар сол!” – Шиллернинг “Қароқчилари”да бўлганидек¹. Ҳазрат оталар, мен сохталикни ёқтирмайман, мен ҳақиқатни хоҳлайман! Аммо ҳақ танга балиқлардамас, мен буни баён этиб ўттим! Роҳиб оталар, нега рўза тутасиз? Нима учун бунга самолардан мукофот атия кутасиз? Мукофот атия бўлсайди, мен ҳам рўза тутардим! Йўк, авлиё роҳиб, сен ҳаётда яхшиликлар қил, жамиятга фойда келтир, тайёр текин нон учун монастирда камалиб ўтирма, самолардан мукофот тама қилма – мана буларни адо этиш мушкулроқ. Мен ҳам, ота игумен, силлик қилиб айтоламан. Нималар кўйилган бу дастурхонга? – у стол ёнига борди. – Факторидан эски портвейн, биродар Елисеевлардан ичимлик асал, вой, оталарим-ей, танга балиқларга ўхшамайди-ку. Ийе, оталаримиз шиша ҳам кўйишибди-ку, хи-хи-хи! Ким ҳаммасини бу ерга келтирди? Бу меҳнаткаш рус мужиги, қўли қадоқ бўлиб топган тангасини бу ерга олиб келади, бола-чақасининг ризқини қияди, давлат эҳтиёжларидан орттиради! Ахир, сиз авлиё оталар, халқнинг қонини сўрасиз!

– Жуда тубан кеттингиз, барака топкур, – деб қўйди Иосиф ота. Паисий ота миқ этиб оғиз ҳам очмасди. Миусов хонадан югуриб чиқиб кетди, унинг ортидан Калганов эргашди.

– Хўш, оталарим, мен ҳам Петр Александровичдан қолмай! Бошқа бу ерга келмайман, тиз чўкиб ялинсангиз ҳам келмайман. Минг рублни сизга жўнатдим, сиз яна кўзингизни лўк қиласиз, ҳа-ҳа-ҳа! Йўк, бошқа бермайман. Ўтган увол ёшлигим, барча бошдан кечирган хўрликларим учун қасдимни оламан! – У ясама бир ҳиссиёт билан столга муштини уриб тақиллатди. – Менинг ҳаётимда бу монастирнинг ўрни катта! Уни деб қанчадан-қанча аччиқ кўз ёшлар тўкканман! Сиз менинг жилли хотинимни менга қарши қайрагансиз. Мени жоменинг етти йиғинида қарғагансиз, оламга ёмонотлиқ қилиб ёйгансиз! Бас, энди етар, оталар, энди эркинлик замони, кемалар ва темир йўллар асри. Мендан энди на минг, на юз танга, энди ҳеч вақо ололмайсиз!

Тағин нотабене. Бизнинг монастиримиз унинг ҳаётида ҳеч қачон ва ҳеч қандай ўринга эга бўлган эмас ва у туфайли ҳеч қанақа аччиқ кўз ёшларини тўккан эмас. Аммо у ўзининг ясама кўз ёшларига шунчалар мафтун бўлиб қолдики, бир дақиқа бунга ҳатто ғирт ишонаёзди; ҳатто ўзига раҳми келиб кетиб кўзига ёш олди, бироқ шу ондаёқ шотини ортга буриб, келган жойига кетиши кераклигини сизди. Игумен унинг қабиҳ ёлғонларини эшитиб бошини қуйи солди ва яна вазмин салмоқдор деди:

– Қадимдан қолмиш гап экан: “Сенга беихтиёр тикилган беор кўз мужиби камоли хотир бўлмагай, сени таҳқирлаган беандиша бирлан тенг бўлмагайсан”. Биз ҳам шундай қилдук.

– Ти-ти-ти, бадандиша эмиш! Дандон синдирасизлар! Малол келмасин, оталар, мен кетдим. Ўғлим Алексейни менга ато қилинган оталик ҳаққи-хурмати, уйга олиб кетаман бутунлай! Иван Федорович, иззат-икромли менинг ўғлим, сизга буюраман, менинг ортимдан қадам ранжида қилгайсиз! Фон Зон, сен бу ерда қолиб нима қиласан! Ҳозироқ мен билан шаҳарга юр. Хурсанд бўласан. Ораси яқин, бор-йўғи бир чақиримча. Ёвғон ўрнига ширбиринчли чўчка боласи гўшти билан меҳмон қиламан, овқатланамиз,

¹ Ф.Шиллернинг “Қароқчилар” трагедиясидан иқтибос, қаҳрамон Карл Моор сўзи.

коньяк ҳам қуяман, ликер ҳам қўяман, мамурча ҳам бор... Ҳей, фон Зон, бахтингни қўлдан берма.

У кичқира-кичқира, қўлларини ҳар томонга силкитиб ташқарига чикди. Ракитин уни худди мана шу сонияда кўрган ва Алешага кўрсатганди.

– Алексей! – деб узокдан чақирди отаси унга кўзи тушиб, – шу бугундан қолмай уйга кўчиб ўт, тўшак-ёстикларингни ҳам йиғиштир, бу ерда изинг ҳам қолмасин.

Алеша аҳволни сўзсиз кузатиб қоққан қозикдай тек қотди. Бу орада Федор Павлович коляскага чиқиб ўтирди, унинг орқасидан ҳатто хайрлашиб қўйиш учун Алешага ўгирилиб қарамасдан, индамай, тумтайиб Иван Федорович ҳам чиқа бошлади. Лекин шу аснода яна бир майнабозчиликка ўхшаган таажжубланарли воқеа рўй берди. Бирдан коляска зинаси олдида помешчик Максимов пайдо бўлди. У кечикмаслик учун ҳарсиллаб етиб келди. Ракитин билан Алеша унинг югуриб келаётганини кўришди. У шунчалар шошқалоклик билан ҳаракат қилардики, апил-тапил оёғини ҳали Иван Федоровичнинг чап оёғи турган зинага қўйди ва араванинг тепасини ушлаб ичкарига киришга урина бошлади.

– Мен ҳам, мен ҳам сиз билан бораман! – деб кичқирар, сакрар, тинмай ҳоҳолаб қувноқ кулар, юзи роҳатдан яшнар, ҳамма нарсага тайёр эди, – мени ҳам ола кетинглар!

– Ана айтмовдимми, – шодон қичқирди Федор Павлович, – бу фон Зон деб! Ҳақиқий янгидан тирилиб келган фон Зон! У ердан қандай қочиб чиқдинг, фонзонча нима қилиб қўйдинг, зиёфатни ташлаб кетишга қандай кўзинг қийди? Вой хумбош-ей! Мен каллаварам, сен қовокбошга хайрон қоламан! Тез чиқ, сакра, сакра! Ўтказиб юбор уни, Ваня, бир шўхлик қилайлик. Бу ерга оёқ остига бўлсаям сиғиб кетади. Сиғасанми, фон Зон? Ёки уни извошчи олдига ўриндикқа чиқарсакмикин?.. Сакра ўриндикқа, фон Зон!..

Аммо ўз ўрнига чиқиб жойлашган Иван Федорович индамай бор кучи билан бирдан Максимовнинг кўкрагига тепди, у икки қадам нарига учиб тушди. Аммо тасодифан йиқилмай қолди.

– Ҳайда! – қаҳрланиб қичқирди Иван Федорович извошчига.

– Нима қилдинг? Нега ундай қилдинг? Нима қилганинг бу? – норози бўлиб деди Федор Павлович, аммо извош йўлга тушган эди. Иван Федорович жавоб бермади.

– Шунақа ҳам бўладими! – Федор Павлович икки дақиқача жим тургач ўғлига қиё назар ташлаб гапирди.

– Сен ўзинг бу монастирни ўйлаб топдинг, ўзинг ҳаммани кўндирдинг, ўзинг маъқулладинг, энди нимага жаҳл қиласан?

– Бехуда гапни чўзаверманг, жуда бўлмаса энди бироз дамингизни олинг, – аччиқ билан кесди Иван Федорович.

Федор Павлович яна икки дақиқа жим борди.

– Ҳозир коньяк кетарди-да, – деб қўйди у сўлиш олиб. Аммо Иван Федорович жавоб бермади.

– Уйга борайлик, томоғингни хўллайсан.

Иван Федорович ҳамон индамасди.

Федор Павлович яна икки дақиқалар сабр қилди.

– Барибир мен Алешкани монастирдан чиқариб оламан, бу сизга жуда ёқмаслигига ҳам қараб ўтирмайман, мухтарам Карл фон Моор.

Иван Федорович ижирғаниб елкасини учирди ва бошини буриб йўлни томоша қила бошлади. Шундан сўнг то уйга етиб боргунча оғиз очишмади.

Учинчи китоб

ЛАЗЗАТПАРАСТЛАР

I

ХИЗМАТКОРХОНА

Федор Павлович Карамазовнинг кўрғони шаҳар марказида бўлмаса ҳам, жуда чеккада ҳам эмасди. У анчагина эски, аммо ташқаридан кўркем кўринарди: бир қаватли, болохонали, кулранг бўёққа бўялган, томининг тунукаси кизил эди. У ғоятда пишиқ қилиб қурилган, яна узок замонларга яради, ичкараси жуда кенг ва шинам эди, қазноқча, омборча, яширин хужрача ва алламбало пиллапоялари бисёр эди. Каламушлар ҳам йўқ эмасди, аммо Федор Павлович уларга эътибор бермасди: “Кечалари ёлғиз қолганингда зерикмайсан”, дерди. У эса, ҳақиқатан, хизматкорларни кечаси ҳовлидаги катта қўшимча уйга жўнатар, уйда эса тун бўйи ўзи ёлғиз қоларди. Ҳовлидаги уй катта, кенг ва мустаҳкам эди; Федор Павлович ошхонани ҳам у ерга жойлаштирганди, аммо ошхона асосий уйда ҳам бор эди, бироқ у ошхона хидини ёқтирмас, шунинг учун таомларни қишин-ёзин ҳовлидан ташиб келтиришарди. Умуман, уй жуда катта хонадонга мўлжаллаб қурилган: уй эгалари-ю хизматкорлар бундан тўрт-беш баробар кўпроқ жойлашишлари мумкин эди. Аммо бизнинг ҳикоямиз вақтида уйда фақат Федор Павлович билан Иван Федоровичгина туришар, ҳовлидаги қаролхонада эса бор-йўғи учта хизматкор истиқомат қиларди: булар қария Григорий, унинг хотини Марфа кампир ва ёш йигитча қарол Смердяков эди. Биз ушбу хизматкорлар тўғрисида батафсилроқ ҳикоя қилиб ўтсак деймиз. Қария Григорий Васильевич Кутузовни биз аввалроқ бир мунча сўйлаб ўтгандик. Бу қатъиятли, пухта одам эди, кўзлаган манзилига ҳеч оғишмай тўғри борарди, мана шу мазгил қандайдир сабаб-асбобларга кўра (уларнинг, кўпинча, мантиқи бўлмаслиги ҳам мумкин эди) метиндай мустаҳкам бирон ҳақиқатни англагач, у сира йўлдан четга чиқмай одимларди. Умуман олганда, у ҳалол ва садоқатли одам эди. Унинг хотини Марфа Игнатъевна бир умр эрининг чизган чизиғидан асло чиқмаган бўлса-да, гоҳо ўзининг айтганидан ҳам қолмас, эрини ҳоли-жонига қўймасди, мисол учун деҳқонлар эркинликка чиқарилгандан кейин эрини Масковга кетиш ва у ерда ўзларига яраша савдо-сотик билан шуғулланишга кўп қистади (уларнинг бунга етадиган маблағлари ҳам йўқ эмасди), аммо Григорий бу масалани кўндалангига ҳал қилди: хотиннинг ақли қисқа, “ёлғончилик хотинларнинг қон-қонига сингиб кетган”, илгариги хўжайинлари қандай одам бўлганидан қатъий назар, уни энди ташлаб кетиш яхши эмас, “чунки биз унинг олдида қарздормиз”.

– Сен қарздорлик борлигини тушунасанми? – деб сўради у Марфа Игнатъевнадан.

– Қарздорликни тушунаман, Григорий Васильевич, бизнинг бу ерда қолишимизнинг нимаси қарздорлик, ана шуни тушунолмаёпман, – қатъият билан деди Марфа Игнатъевна.

– Майли, тушунма, аммо гап шундоқ. Оғзингни юм.

Шундоқ бўлди: улар қолишди, Федор Павлович эса уларга мояна тайинлади, унча кўп эмас, аммо доим тўлаб туради. Бунинг устига Григорий ҳеч шак-шубҳасиз хўжага гапи ўтишини биларди. У бунинг ҳис қилиб турар ва бу адолатдан эди: қайсар ва айёр масхарабоз Федор Павлович “ҳаётнинг айрим масалаларида” ғоятда қаттиқ, пухта феъл-атвор касб этган бўлса, “ҳаётнинг бошқа айрим масалаларида” табиатан ғоятда бўштоблик қилар ва бундан ўзи ҳам кўп хайрон қоларди. Унинг ўзи буларнинг қандайлигини билар ва жуда кўп нарсалардан кўрқарди. Ҳаётнинг баъзи ҳолларида қулоқни динг қилиб, сергак турмоқ даркор бўларди ва бунда ёнингда содиқ одам бўлмаса, иш оғирлашарди, Григорий эса ўта садоқатли киши эди. Ҳатто шундай вақтлар бўлган эдики, Федор Павлович ўз ҳаёт йўли давомида зарба ейтиши, оғир зарба ейтиши мумкин эди, шундай чоғларда доим уни Григорий кутқарар ва ҳар сафар сўнг панд-насихат қилишни ёдидан чиқармасди. Аммо зарбалар қандоқ бўлмасин, Федор Павловични кўрқитолмасди, лекин олий даражадаги ғоят нозик ва чигал ҳоллар ҳам юз бериб қолардики, уларни ечиш учун яқин ва бағоят садоқатли одамга эҳтиёж бениҳоя катта бўларди, у шундай эҳтиёжни ўз жонида баъзан жуда қаттиқ ва оғирлиқ билан тарзда ҳис қиларди. Булар қарийб жуда оғир ҳоллар эди: ҳаддан ташқари бузуқ ва худди ичи заҳар-заққум билан тўла газанда ҳашарот каби ўз лаззатпарастлигида аксаран ўта шафқатсиз Федор Павлович гоҳо маст-аласт чоғларида бирдан руҳоний кўрқув ва маънавий ларзага тушар, бу унинг юрагида қандайдир жисмоний бир тарзда акс-садо топарди. “Шундай ҳолларда жоним ҳикилдоғимга келиб типирчилаб тургандай сезилади”, – дерди у баъзан. Мана шундай дамларда у ёнида, яқин бир жойда, ўз гўшасида бўлмаса ҳам, лоақал ҳовлидаги қаролхонада ўзига сира ўхшамаган, бузилмаган, толмас, қатъиятли, содиқ бир кимса бўлишини хоҳларди, бу кимса гарчи барча фахшу разолатни ва барча сир-синоатини кўриб турган, билиб турган эса-да, садоқати боис бунга индамай йўл қўйиб берса, қаршилик кўрсатмаса ва яна энг асосийси – на бугун ва на эртан таъна, дўқ-пўписа қилиб уришмаса, дашном бермаса, пайти келса, уни ўз ҳимоясига олса, – аммо кимдан? Қўрқинчли, хатарли, нотаниш аллакимдан. Ҳамма гап, албатта, шундай эски ва мутлақ дўстона *бошқа бир* одам, бошқа бир махрами содиқ бўлиши зарурлигида эди, токи оғир, ишқал бир дамда уни чақирди, ўз ёнига чорлаш мумкин бўлсин, унинг чехрасига боқиш, ҳатто ҳеч нарсага алоқаси бўлмаган шунчаки икки оғиз сўзлашиш имкони бўлсин ва агарда шунда унинг аччиғи чиқмаса, қандайдир юрагинг ҳам енгил тортади ва мабодо аччиғи чиқса, ундан у ёғи маъюс ва аламли кечади. Шундай пайтлар ҳам бўлардики (аммо камдан-кам), Федор Павлович ҳатто тун кечалар ҳовлидаги уйга Григорийни уйғотиш учун борар, бирпас олдимга кел, дерди. Григорий келар, Федор Павлович ҳеч нарсага арзимайдиган нарсалар ҳақида гаплашар ва кўп ўтмай энди кетавер деб, гоҳо ҳазил-хузуллар қилиб, кулдириб жўнатиб юборарди. Кейин тупугини тупуриб, тўшакка чўзилар ва она курсоғида ётгандай сокин уйқуга чўмарди. Алеша келганидан сўнг ҳам Федор Павловичнинг бошидан шунга ўхшаш бир нарса ўтди. Алеша “яшаб ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб, уни заррача айбламай”, “юрагини ўқдай тешиб ўтди”. Бу ҳам оз, Алеша яна ўзи билан бирга ҳеч кўрилмаган бир нарса ола келди: у қари отадан нафратланишни хаёлига ҳам келтирмади, уни айбламади – аксинча, унга табиий фарзанд-

лик мехри-муҳаббати билан қаради, самимиятини бағишлади. Аммо ота бунга сазовормиди, бу бошқа масала, шу чокқача фақат “булғанч ва ифлос” нарсаларга муккасидан кетган қари суюкоёк ва сўққабош чол учун бу худди кутилмаган тортиқдай бўлди. Алеша пайдо бўлгач, у ўзига-ўзи шу пайтгача тушунишни истамаган қандайдир нарсаларни тушунгандай бўлдим, деб тан олди.

Мен ҳикоямнинг аввалларида Григорий Федор Павловичнинг биринчи хотини Аделаида Ивановнани, тўнғич ўғли Дмитрий Федоровичнинг онасини ёмон кўрганлиги ҳақида ёзиб ўтгандим ва аксинча, унинг иккинчи хотини савдойи Софья Ивановнани қанчалар ҳимоя қилганлиги, ёмонлаганлар, хўрлаганларга қарши чиққанлигини эслаган эдим. Унда шўрлик аёлга нисбатан уйғонган раҳм-шафқат, мурувват муқаддас бир нарсага айланганди, ҳатто орадан йигирма йил ўтиб ҳам, у ўша муштипар аёл ҳақида ножўя сўз айтишларини кўтаролмас, бунга асло йўл қўймас ва дарҳол ғийбатчининг ёмон оғзига шартта урарди. Ташқи томондан қараганда, Григорий совуқ ва жиддий, камгап, вазмин ва салмоқдор гап айтадиган кимса эди. Худди шунингдек, бир қарашда тушуниб, англаб бўлмасди: у ўзининг тил-забонсиз, итоаткор хотинини севармиди, севмасмиди, ҳолбуки, у хотинини чиндан севар, хотини ҳам буни биларди. Мана шу Марфа Игнатъевна аҳмоқ эмасди, балки эрига қараганда ақллироқ, ҳар қалай турмуш икир-чикирларида эридан кўра мулоҳазалироқ эди, шундай бўлишига қарамай, унга тўла итоат этар, гап қайтармас, турмуш қуришгандан бери буни тарк этмаган, эрини ўзидан баланд кўриб, ҳурмат-иззатини жойига кўярди. Шуниси ҳам яна ажойибки, улар бир умр энг зарур кундалик нарсалар ҳақида бир-бирларига гап қотмасалар, қолган пайтларда жуда оз сўзлашардилар. Улуғвор ва серсавлат Григорий барча иш-ташвишларини доим ўзи ҳал қилар, шу боис эри ҳеч маслаҳатга муҳтож эмаслигини Марфа Игнатъевна аллақачонлар тугал англаб етганди. У худа-бехуда гапиравермаслигини эри кадрлашини, уни ақлли хотин деб ўйлашини сезарди. Эри уни ҳеч қачон калтакламаганди, фақат бир марта андак хушини ўзига келтирганди, холос. Аделаида Ивановна билан Федор Павлович никоҳларининг биринчи йили эди, бир куни ҳали эркинликка чиқмасларидан илгари, қишлоқдаги барча хотин-халаж, қиз-жувонлар хўжайиннинг ҳовлисига ўйин-кулги, рақс тушиш учун таклиф қилиндилар. Ўйин энди бошланганда, у пайтлар ёшгина жувон бўлган Марфа Игнатъевна кўшиқчилар хори олдига сакраб чиқди-да, “русча” рақсни алоҳида, бошқаларга ўхшамаган йўсинда бошлаб юборди, бу ўйинни у бой-бадавлат Миусовларнинг уй театрида ҳали чўри бўлиб юрган кезларида ўрганиб олган эди, уларни бу рақсга Масковдан чақирилган рақс устаси ўргатганди. Григорий хотинининг қандай шох ташлаб ўйнаганини кўрди ва бир соатдан сўнг уйда унинг сочларидан тутиб у ёқдан-бу ёққа бирпас судраб адаб берди. Шу билан калтаклаб жазолаш бир умр барҳам топди ва бошқа ҳеч қачон такрорланмади, Марфа Игнатъевнанинги ўзи ҳам бошқа ҳеч қачон рақс тушмасликка онт ичди.

Худо уларни боладан қисди, бир бола кўрдилар, у ҳам ўлди. Григорий эса, афтидан, болаларни яхши кўрар, буни яшириб ўтирмас, айтишга тортинмасди. Аделаида Ивановна уйдан қочиб кетганда, уч яшар Дмитрий Федоровични у ўз қўли, қарамоғига олди ва бир йил давомида ўзи боқди, ўзи сочларини тароқ билан тарар, ҳатто ўзи тосга солиб чўмилтирарди. Кейин у Иван Федорович билан Алешага ҳам қаради ва ҳатто тарсаки еди,

аммо мен буларни олдинроқда ҳикоя қилиб ўтгандим. Марфа Игнатъевна хомиладор бўлган кезларда у ўз болам бўлади деб умидвор, хурсанд юрди. Чақалоқ туғилгач, унинг юраги қайғу-алам ва даҳшатга чулғанди. Гап шундаки, гўдак олти бармоқ билан туғилди. Буни кўриб Григорий шу қадар қайғуга ботдики, болани то чўқинтиришгунча миқ этиб оғиз очмади, у гапирмаслик учун атай боққа чиқиб кетарди. Баҳор келди, у уч кун боғда томорқада жўяк ағдарди. Учинчи кун болани чўқинтириш керак эди; Григорий бу вақтга келиб нималарнидир фикрлади. Рухонийлар, меҳмонлар ва ниҳоят, тутинган ота сифатида шахсан Федор Павлович йиғилишган хонага кириб келган Григорий: “болани умуман чўқинтирмаслик керак эди”, дея оҳистагина қилиб айтди, сўзларни тишлари орасидан чиқаргандай базўр талаффуз қилди, рухонийга бақадай бақрайиб қараб турди.

– Нега ундай? – қувноқлик билан ўсмоқчилади рухоний.

– Негаки... аждар... – тўнғиллади Григорий.

– Нима учун аждар, қандай аждар?

Григорий бироз вақт жим қолди.

– Табиат аралаш-қуралаш бўлиб кетди... – деб жуда ноаниқ қилиб тўнғиллади у, аммо буни орага бошқа гап сиғмайдигандай қатъият билан айтди.

Ҳамма кулишди, албатта, шўрликкина болакайни чўқинтиришди. Григорий жом олдида сидқидилдан дуо-фотиҳа ўқиди, аммо чақалоқ ҳақидаги фикрини ўзгартирмади. Ҳеч нарсага аралашмади, фақат бечора ожиз гўдак икки ҳафта яшаган бўлса, унга бир маротаба ҳам қарамади, ҳатто кўз қирини ташламади, кўп вақтини уйдан ташқарида кўчада ўтказадиган бўлди. Бироқ гўдак икки ҳафтадан сўнг еликиш касалига учраб жони узилгач, ўзи тобутга жойлаб, унга узок ўртаниб тикилди, кичкинагина қабр қазиб тобутни қўйганларида, ёнида тиз чўқди-да, бошини тупроққа қўйиб юкунди. Ўшандан бери узок йиллар у бирон маротаба ҳам ўз боласини эста олмади, Марфа Игнатъевна ҳам унинг олдида гўдагини тилга олмади, воқеан бирон кимса билан “болакай” ҳақида гаплашишга тўғри келиб қолса, яқин-атрофида Григорий Васильевичнинг қораси кўринмаса ҳам, шивирлаб сўйларди. Марфа Игнатъевнанинг гапига қараганда, у ўша қабр бошига борган кундан бу ёғида “художўй” бўлиб қолди, кўпинча, ёлғиз ўзи ҳар сафар катта думалоқ кўзли кумуш кўзойнагини тақиб Четьи-Миней битикчаларини ўқирди. Катта рўзадан бошқа пайтларда камдан-кам овоз чиқариб мутолаа қиларди. “Айюб китоби”ни яхши кўрар¹, қайлардандир “бизнинг худо ярлақагур отамиз Исҳоқ Сириннинг” калималари, ҳақойику дақойиқларини топиб келиб, узок йиллар уларни бошини кўтармай ўқиди, лекин ундан ҳеч вақони тушунмади, аммо худди мана шунинг учун ҳам, эҳтимол, ушбу битикни ҳаммадан ортиқ кадрлар ва севарди. Энг охириги йиллари “хлистовчилик”ка қизиқиб қолиб, диққат билан унга эътибор қарата бошлади, кўшниларда бу борада бир воқеа юз берди-ю, у қаттиқ мутаассир бўлди, аммо янги ақидани қабул қилиб ўтирмади. Қироатгўйлиги “художўйлик” энди унинг афту башарасини янада салобатли кўрсатарди.

Балки у нариги дунё билан боғлиқ нарсаларга ишонарди. Буни қарангки, худди атай қилгандай унинг олти бармоқли боласининг туғилиши ва

¹ Библия таркибидаги китоблардан бири бўлиб, Ф.Достоевский уни болагидан қаттиқ яхши кўрган. У 1875 йилги хатларида аёлига ёзади: “Айюб китобини ўқияпман, у менда қаттиқ шавқ уйғотди. Мутолаадан тўхтаб, йиғламоқдан бери бўлиб бир соатча хонамда айланиб юрдим... Бу китоб, Аня, жуда ғалати – эсимни таниб-танимаган пайтларимда юрагимни шикаста қилган”.

жон бериши бошқа бир жуда ғалати, кутилмаган, ақл бовар қилмайдиган ходисот билан тўғри келиб қолдики, бу қалбида ўзи кейинчалик айтмоқчи, “тамға”дай мухрланди. Воқеан, олти бармоқли гўдакни қабрга қўйган кунлари Марфа Игнатъевна тунда уйғониб кетиб, худди янги туғилган чакалоқнинг йиғисини эшитгандай бўлди. У кўрқиб кетиб эрини уйғотди. Эри бирпас қулоқ солиб турди-да, кимдир инграпти, “аёл киши бўлса керак”, деди. У ўрнидан турди, энгил-бошини кийди, майнинг илиққина кечаси эди. Бўсағага чикқач, у инграган товуш боғдан келаётганини аниқ эшитди. Аммо кечаси ҳовли томондан қулфлаб қўйиларди, шу битта эшикдан бошқа унга кирадиган жой йўқ эди, чунки бутун боғ атрофи мустаҳкам ва баланд девор билан ўралганди. Григорий уйга қайтиб келди-да фонусни ёқди, боғнинг калитини олди-да, хотинининг кўрқиб ҳикиллаши, “бола йиғисини эшитяпман, бу менинг боламнинг овозига ўхшайди, у мени чақиряпти”, деб нола қилишига қарамай, индамай боғга чиқиб кетди. Шунда у инграган овоз ўзларининг мўрчаларидан чиқаётганлигига амин бўлди, мўрча боғда жойлашган қопи яқинида эди. Ҳақиқатан, хотин киши инграрди. У мўрча эшигини очиб, аҳволни кўриб шамдай қотди: бутун шаҳар яхши танийдиган, кўчаларда доим дайдиб юрадиган Лизавета Ажива деган савдойи қиз уларнинг мўрчасига кириб олиб ҳозиргина бола тукқанди. Чакалоқ унинг ёнида ётар, ўзи эса чакалоқ ёнида ўлим ҳолатида эди. У ҳеч нарса деб гапирмас, аслида, ўзи гапиришни ҳам билмасди. Аммо буларнинг ҳаммасини алоҳида баён қилиб ўтмоқ лозим.

II

ЛИЗАВЕТА АЖИВА

Бу ерда Григорийни қаттиқ ларзага солган алоҳида ҳол-аҳвол мавжуд эди, ҳозир унинг кўз ўнгида анчадан бери ўрмалаб юрган хунук ва жирканч гумон тўла-тўқис тасдиғини топгандай бўлди. Мана шу Лизавета Ажива паст бўйликкина бир қиз эди, бизнинг шаҳримизнинг художўй кампирлари уни вафотидан сўнг “бўйи бир қарич қиз” деб эркалагандай бўлиб эслаб юришарди. Йигирмага кирган бу қизнинг юзи соғлом, ойтовокдай ва кип-кизил, аҳмоқона кўринар, кўз қарашлари эса қотиб қолган ва ёқимсиз, аммо ювош эди. У бир умр, ёзда ҳам, қишда ҳам оёқ яланг ва битта бўз кўйлақда юрарди. Фавқулудда қуюқ, худди кўзичоқники каби жангал бўлиб кетган қора сочлари унинг бошида қандайдир улкан қалпоқдек ўрнашганди, боз устига улар доим лой-тупроққа қоришган, япроқми, хас-хашақларми ёпишиб ётар, чунки у доим лой-ифлос ерда ухларди. Отаси касалманд, уйсиз-жойсиз, бор буд-шудидан айрилган шаҳарлик киши бўлиб, оти Илья эди, у сурункасига ичар, кўп йиллардан бери шаҳримиздаги давлатманд хонадонлардан бирида, чамаси, хизматкорлик қиларди. Лизаветанинг онаси анча йиллар илгари қазо қилганди. Лизавета уйга келган маҳалларда доим инқиллаб юрадиган бераҳм отаси Илья уни шафқатсизларча калтакларди. Аммо қизгина уйга камдан-кам пайтларда келмаса, қолган вақтларда худдонинг бир телбасаро бандаси каби шаҳарнинг истаган жойида паноҳ тутарди. Ильянинг хўжайинлари, Ильянинг ўзи, жуда кўп шаҳарлик раҳмдил кишилар, аксар савдогарлар ва бегойимлар яланг қават кўйлақда

юрмасин деб, бот-бот уни тузукроқ кийинтириб қўймоқчи бўлишар, қишда устига қўзипўстин, оёғига этикча беришар, бироқ у буларни қаршилиқ қилмай, индамай киярди-да, сўнг қайларгадир бориб, кўпроқ жоме черковининг ташқи айвонида ўзига иона қилинган бу барча – рўмоллар борми, этак қўйлақлар борми, пўстинча-ю этикчаларми – барини ечиб шу ерда қолдирар ва яна олдингидек оёқ яланг, ёлғиз бўз қўйлақда кетарди. Воқеан, музофотимизнинг янги губернатори шаҳримизга қадам ранжида қилиб қолди, баногоҳ Лизаветани кўриб қолиб, шунда жуда қаттиқ оғринди, гарчи бу бир “савдони киз” эканлигини ўзи кўриб тушунган ва атрофдагилар ҳам тушунтиришган эса-да, барибир қўйлақчан дайдиб юрган “ёш киз бола” тартиб-қоида, одобу тарбияга тўғри келмайди деб, мутасаддиларни огоҳлантириб кетди. Бошқа такрорланмасин, деди. Аммо губернатор жўнаб кетди ва Лизаветани ўз ҳолига қўйдилар. Ниҳоят, отаси қазо қилди, энди у шаҳримиздаги барча художўй кишиларга етимча тариқасида янада суюклироқ бўлиб қолди. Ҳақиқатан ҳам, уни ҳамма яхши кўрар, ҳатто ўғил болалар ҳам унга тегажоғлик қилишмас, сочлари, этакларидан тортқилашмасди, ҳолбуки, айниқса, мактабдаги ўғил болалар учига чиққан шўх ва шум. Лизавета нотаниш уйларга ҳам кириб бораверар, ҳеч ким уни ҳайдамас, аксинча, бари унга меҳрибонлик қилар ва танга-чақа тутқазарди. Унга танга-чақа садақа қилишса, йўқ демай олар ва шу ондаёқ дарҳол черков ва қамоқхона эшиги тагига қўйилган идишга ташлаб кетарди. Унга бозорда тешиқ кулча ё ширин нон беришса, кулча билан нонни биринчи дуч келган болақайнинг қўлига тутқазар ёки қайсидир бизнинг энг бой-бадавлат хоним ойимизни тўхтатиб унга инъом этарди, хоним ойим хурсанд бўлиб бажонидил қабул қиларди. Лизаветанинг ўзи бир бурда қора нон билан сув ичарди. Ё баъзан бой бир дўконга кириб ўтирар, ён-верисида қимматбаҳо товарлар, пул-мул ётар, дўкончилар ҳеч қачон ундан ҳайиқишмас, унинг олдига минг-мингларни қўйиб кетсалар ҳам бир тийинига тегмаслигини билишарди. У черков ичига кам кирарди. Черков айвонларида ёки кимларнингдир томорқалари четанларидан ошиб ўтиб шу ерларда ётиб ухларди (ҳали ҳозиргача ҳам бизда деворлардан кўра четанлар кўпроқ). Марҳум отаси хизматкорлик қилган уйга у, тахминан, ҳафтада бир маротаба борар, қиш чоғлари эса ҳар куни фақат кечаси келар ва даҳлиз ё сомонхонада қўним топарди. Унинг бундай яшашга чидаётганига ҳайрон қолишарди, аммо у шунга одатланиб қолганди; у бўйи паст бўлса ҳам, ўзи ғоятда бақувват эди. Бизда баъзи бир давлатмандлар қизгина буларнинг барини орият учун қилади дейишарди, аммо бунга ишониш қийин эди: қизгина бир оғиз сўз сўйлашни ҳам билмасди, тилини айлан-тириб қандайдир ҳимранарди, холос, – бунда қандай орият бўлсин. Воқеан, бир куни (бунга анча вақт бўлди), сентябрнинг нурафшон илиқ кечаси эди, осмонда тўлин ой порларди, вақт ҳам алламаҳал, шаҳримизнинг ўйин-кулги, базм қилиб, клубдан чиққан беш-олти азаматлари орқа кўчалардан уйларига қайтишарди. Тор кўчанинг икки томонида четанлар чўзилиб борган, улар ортида шу атрофдаги уйларнинг томорқалари уланиб кетарди; тор кўча бизда баъзан сой деб юритиладиган узун ва сассиқ ҳавза кўприкчалар орқали олиб чиқарди. Четан ичида қариқиз ва қичитқи деган ўт-ўланлар орасида бизнинг азаматларимиз ухлаб ётган Лизаветани кўриб қолишди. Ўйин-мазах талабгорлари қизгина устидан ҳоҳолаб қулишиб, беҳаёларча майнабозчилик қила бошладилар. Бир ёш бойваччанинг маст

калласига ақл бовар қилмайдиган бир савол ғужғон ўйнаб келиб қолди: “Шу махлуқни хотин ўрнида кўрадиган бирон бир эркак топилармикин, мана ҳозир айна шу тобда ва ҳоказо”. Ҳаммалари такаббуруна ижирғаниб, топилмайди дейишди. Аммо мана шу тўда ичида Федор Павлович ҳам бор экан, у дарров олдинга сакраб чиқиб, албатта, аёл ўрнида кўриш мумкин деди, ҳатто жуда шавқни келтирадиган жойи ҳам йўқ эмас ва ҳоказо деди. Рост, ўша вақтларда у бизда ўзини жуда ясама бир тарзда бўлса ҳам, мас-харабоз деб ном қозонишга ҳозирлар, ликиллаб жаноблар олдида кизикчилик қилар, уларни кулдиарди, бунда гўё ўзини уларга тенг қилиб кўрсатса ҳам, аммо аслида тугал ҳамоқатга ботарди. Ўшанда у Петербургдан биринчи хотини Аделаида Ивановнанинг қазо қилгани ҳақида хабар олган кунлар эди. У шляпасига мотам маъносида қора белги тақиб, шаҳарда ичиб, бузуқлик қилиб, шунчалар ҳам шармандаси чиқардики, ҳатто бузуқларнинг бузуқи деб ном қозонганлар ҳам унга қараб туриб кўнгиллари озарди. Маст тўда кутилмаган гапга ҳоҳолаб кулди; тўда ичидан аллаким ҳатто Федор Павловичга кутку солиб уни гижгижлай бошлади, аммо бошқалари аввалгидан ҳам ортиқроқ кутуриб атрофга тупура кетишди, ҳазил-мазах авжига чиқди ва ниҳоят, ҳаммалари ўз йўлларига равона бўлишди. Кейинчалик Федор Павлович қасам ичиб, мен ҳам ҳамма билан кетганман деб ишонтиришга уриниб юрди, балки шундай бўлгандир ҳам, лекин бунинг аниғини ҳеч ким билмайди ва ҳеч қачон билган эмас, аммо беш ёки олти ойдан кейин шаҳарда ҳамма чин дилдан қаттиқ норози бўлиб Лизаветанинг ҳомиладорлиги ҳақда гапира бошлади: кимнинг гуноҳи, ким хафа қилди? – деб бир-бирларидан сўраб-суриштиришарди. Мана шунда бутун шаҳарга бирдан ғалати миш-миш тарқалди: қизгинани ўша Федор Павлович хафа қилиб қўйибди. Бу миш-миш қаердан чиқди? Анов кечаси ўйин-кулги, шўхлик қилиб юрган жаноблардан ҳозир шаҳарда фақат бир кишигина қолган, у ҳам бўлса ёши улуғ статс маслаҳатчи, оиламанд, қизлари вояга етган ҳурматли зот эдики, мабодо бирон нарсани билган тақдирда ҳам, гап тарқатиб юрадиган одам эмасди; ўша тўданинг бошқа бешга яқин аъзоси ҳозир турли ёқларга тарқалиб кетганди. Аммо миш-миш босилмас ва тўғридан-тўғри Федор Павловични кўрсатар, кўрсатишда давом этарди, албатта, бу кас бўйнига олмас ва оладиган ҳам эмасди: аҳли тужжор ва шаҳарликларнинг гап-сўзларига жавоб ҳам қайтариб ўтирмас, бўйнига сув юқтирмасди. Ўша чоғларда у жуда кеккайиб юрар ва фақат ўзига мансуб тўдадаги амалдорлар, киборлар билан тиллашар, уларнинг димокларини шўхликлари билан чоғ қиларди. Мана шу вақтларда Григорий ўз хўжасини жон-жаҳди билан ҳимоя қилар, унинг ёнини олиш билан чекланиб қолмасдан, барча гап-сўзларга қаттиқ қарши чиқар, кўплар билан тортишар, сўкишар ва кўпларнинг фикрларини ўзгартиришга муваффақ бўларди. “Қизнинг ўзи паст, ўзи айбдор”, деб ишонч билан айтарди, қизни “Карп бурама мих” хафа қилган бўлиши мумкин деб, фикрнинг нишабини бу томонга бурарди (музофот қамокхонасидан ўша пайтлар кочиби келиб бизнинг шаҳарда яшириниб юрган кўрқинчли бир касни шундай “Карп бурама мих” деб аташарди). Бу тахмин ҳақиқатга ўхшаб кўринар, ўша куз кириб келаётган чоғларда тунлар у шаҳарда дайдиб юрар ва уч кишини тунаб улгурганди, Карп деса шуни эслашарди, ҳа, айнан эслашарди. Лекин ушбу рўй бериб ўтган воқеалар, бири кетидан иккинчиси чиқаётган турлитуман паст-баланд гаплар одамларнинг шўрлик савдойи қизга бўлган

муруватини қайтара олмади, аксинча, уни аввалгидан ҳам ортиқроқ кўриқлаб, асраб, муҳофаза қила бошладилар. Кондратьева деган бадавлат савдогар бева аёл апрель ойининг оёқларида Лизаветани ўз уйига олиб кириб, то кўзи ёригунча унга қараб туришга қарор қилди. Қизгинани ҳар томондан кўриқлашди, лекин қанча кўрғашмасин, шундай бўлиб чиқдики, Лизавета энг охирги кун кечкурун Кондратьеванинг уйидан кутилмаганда яшириниб, ҳеч кимга билдирмай чиқиб кетди ва Федор Павловичнинг боғига бориб қолди. У ўзининг шу аҳволида баланд ва мустаҳкам девордан қандай ошиб ўтгани ҳаммага жумбоқ бўлиб қолди. Баъзилар уни “ошириб” ўтишган деса, бошқалари “оширилган” дейишарди. Афтидан, ҳаммаси бироз чалкаш бўлса ҳам, аммо табиий рўй берган, шекилли, боғларнинг четанларидан бемалол ошиб, бегона томорқаларда санғиб юришга ўрганган, у ерларда кечаси ухлаб қоладиган Лизавета нима қилиб бўлмасин, Федор Павловичнинг деворидан сакраб ўтиб, ўзига лат етказиб, боққа тушган, унинг вазиятида бунинг қандай бўлганини тасаввур қилиш мушкул. Григорий югургилаб Марфа Игнатъевнага борди, уни Лизаветага ёрдам бериш учун жўнатди, ўзи эса шу яқин орада турадиган шаҳарлик доя кампирниқига қараб чопди. Чақалоқни сақлаб қолишди, Лизаветанинг эса тонгга яқин жони узилди. Григорий чақалоқни қўлида кўтариб уйга олиб келди, хотинини курсига ўтказиб, чақалоқни унинг тиззасига қўйди: “Худонинг етимчаси – ҳаммага барабар, сен билан менга қолса, айниқса. Уни ўлган боламиз бизга юборди, шайтон тупурган, такво ялаган. Кўкрагингни бер, боқ ва бошқа йиғлама”. Марфа Игнатъевна шундай болани боқиб олди. Чўқинтиришиб, Павел деган ном беришди, отасининг исми шарифига келганда ҳамма уни шундоқ Федорович деб атайверди. Федор Павлович ҳеч нарсага қаршилиқ қилмас, ҳатто буларни бари унга қизиқ бўлиб кўринарди, аммо ўламан саттор деб, асло бўйнига олмасди. У болага ўз хонадонидан жой берганини шаҳар маъқуллади. Кейинроқ Федор Павлович болага фамилия ҳам топди, уни Смердяков деди. Онасининг лақабига мос келтирди. Мана шу Смердяков Федор Павловичнинг иккинчи хизматкорига айланди, бизнинг воқеамиз ибтидосида у ҳовлидаги хизматкорхонада Григорий чол ва Марфа кампир билан бирга яшарди. Хонадонга ошпазлик қиларди. Унга ҳам алоҳида тўхталиш ниятим бор, лекин ўқувчимнинг диққатини узоқ вақт оддий хизматкор билан банд қилмасам девдим, шунинг учун ҳикоямга ўтаман, қиссамиз давомида ўз-ўзидан Смердяковга ҳам қандайдир жой топилиб қолар, деб умид боғлайман.

III

ҚАЙНОҚ ҚАЛЬ ИЗҲОРИ. ШЕЪРИЙ ЙЎЛДА

Отасининг монастирдан кетаётиб, извошдан бақириб айтган буйруғини эшитиб, Алеша бир қанча вақт ҳайрон қаққайиб туриб қолди. Унинг бу туришини қоққан қозикдек деб бўлмасди, у бунақа турмасди. Аксинча, у қанча ташвишланаётган бўлмасин, дарҳол игумен ошхонасига ўтиб, тепада отаси нима хунар кўрсатганини билиб олди. Кейин ўзини қийнаётган жумбоқни қандайдир йўл-йўлакай ечарман деган ниятда шаҳар томонга жўнади. Олдиндан айтиб қўяй: у отасининг бақир-чақирлари, “ёстик-

тўшагингни олиб уйга бор” деб амру фармон қилишларидан тирноқча ҳам кўркмасди. У, атай ҳаммага намойишкорона эшиттириб қилинган буйруқ ўзини бир чиройли “кўрсатиб” кўйиш учун адо этилганини жуда яхши тушунарди. Бу яқинда шаҳарчада бир кас ўзининг туғилган кунида меҳмонлар чақириб, кейин менга нега бошқа ароқ қуйишмаяпти, деб ғавготўполон чиқариб, бирданига уйдаги барча чинни идиш-оёқларни синдириб, ўзи ва хотинининг кийим-кечакларини тариллатиб йиртиб, жиҳозларни қарсиллатиб бузиб, дераза-ойналарни чил-парчин қилиб ўзини “кўз-кўзлагани”га ўхшарди, унинг отаси ҳам шунақа ҳолга тушганди. Албатта, эртасига “таралла-ялло” қилган кас хушёр тортиб ўзига келиб, синдирилган идиш-товокларга ачинди. Алеша, отаси эртага, ҳатто мана шу бугуноқ яна монастирга қайтариб юборишини биларди. Ишончи комил эдики, кимга қандок бўлмасин, уни ҳеч қачон хафа қилмасди. Ҳатто бу дунёда ҳеч кимса ҳеч қачон уни хафа қилмаслиги, хафа қилишни истамаслиги ва бундан ҳам ортиқ хафа қилолмаслигини Алеша биларди. Бу назарида, азал-абад исботланиб бўлган, ортиқча гапириб ўтиришга ҳожат қолмаган ҳақиқат эди, шу маънода у ҳеч иккиланмасдан олдинга қараб бораверарди.

Аммо ушбу дамларда унда бутунлай бошқача қабилдаги, қандайдир бошқа бир кўркув ичини тимдаларди, бунинг нималигини ўзи ҳам билолмас ва шунинг учун баттар қийналарди, бу айни хотин кишидан, баайни Катерина Ивановнадан кўркиш эди, бу аёл Хохлакова хонимдан бериб юборган анави мактубчасида унинг олдига боришни нимагадир ялиниб-ёлвориб сўраган эди. Бу талаб ва бормасликнинг сира иложи йўклиги Алешанинг юрагига қандайдир азобгир бир туйғу олиб кирди ва бу туйғу кейин монастирда ва мана энди игумен ота ҳузурида ва ҳоказо, ва ҳоказо рўй берган воқеалару ҳангамаларга қарамасдан эрталабдан тортиб, то ҳозиргача қанча давом этса, ана шунча ва балки бешбаттарроқ уни ўртар, жонини оғритарди. У Катерина Ивановна ўзи билан нима ҳақда гаплашмоқчи эканлиги ва ўзи унга нима деб жавоб бериши кераклигини билмаганлигидан кўркаётгани йўқ эди. Умуман, у хотин киши бўлгани учун кўркаётгани йўқ: рост, у хотин-қизларни унча яхши билмасди, аммо ҳар қалай у гўдаклик чоғларидан буён бир умр то монастирдаги ҳаётигача аёллар қуршовида яшади. У фақат мана шу аёл, айнан шу Катерина Ивановнанинг ўзидан кўркаётганди. Ундан уни биринчи марта кўрган пайтларидан бери кўрқарди. Уни эса бир ё икки бора ва ёки уч марта кўрган, ҳатто бир гал тасодифан икки оғиз гаплашган ҳам эди. У чиройли, мағрур ва ҳукмпармо киз каби тасавурида муҳрланиб қолганди. Лекин унинг гўзаллиги эмас, бошқа бир нарса Алешани ўртамоқдайди. Ундаги кўркувнинг айнан мана шундай тушунтириб бўлмаслиги кўркувнинг ўзини янада кучайтирмоқда эди. Бу қизнинг ният-мақсадлари ғоятда олийжаноб эди, Алеша буни биларди; у ўзининг олдида айбдор бўлган биродар Дмитрийни қутқармоқчи ва буни ёлғиз ҳиммат-мурувват туфайли адо этмоқчи эди. Алеша унинг мана шу барча гўзал ҳамда эзгу туйғуларини англаган ва уларнинг адолатли эканлигига тан берган ҳолда, шунга қарамасдан, унинг уйига яқинлашган сари худди совуқда қолгандай елкаси муздай жимирлашарди.

У, бу киз билан жуда яқин бўлган биродари Иван Федоровични уникида учратиб қолмаслигини фаҳмлади: биродари Иван ҳозир отаси билан бўлса керак. Дмитрий ҳам у ерда бўлмас, у буни ҳам сезарди. Хуллас, ўзлари ёлғиз гаплашиб олишади. Ушбу асрорий гап олдидан Алеша акаси Дмитрийни

жуда кўргиси, уйига бирров кириб ўтгиси келарди. Хатни кўрсатмаган тақдирда ҳам, икки оғиз гаплашиб олиши мумкин эди. Аммо биродар Дмитрийнинг уйи узоқ ва эҳтимол, ҳозир уйда эмасдир. У бир дақиқа тек қотиб турди-да, сўнг ниҳоят бир қарорга келди. У одатдагидек тез чўқиниб олди-ю, шу заҳоти нимагадир табассум қилиб, кўрқинчли ойимқиз ёққа дадил қадам ташлади.

Қизнинг уйини у биларди. Мабодо катта кўчага чиқиб, ундан майдон орқали ва ҳоказо ўтилса, унда йўл анча узаярди. Бизнинг унча катта бўлмаган шаҳарчамиз жуда тарқоқ ёйилиб кетган, масофалар ҳам бир-биридан анча олисда. Бунинг устига уни отаси кутмоқда, балки ўз буйруғини ҳали ёдидан чиқармагандир, тажанглиги тутиши мумкин, шу боис у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам улгуриш учун жадал шошилмоқ керак. Шуларни мулоҳаза қиларкан, у йўлни қисқартириш пайига тушди, ўзи беш қўлдай яхши биладиган орқа йўллардан боришга қарор қилди. Лекин орқа томонда йўллар оз, кимсасиз деворлар ёқалаб, баъзан ҳатто ўзгаларнинг четанлари, ҳовли жойлари орқали борилади, воқеан, бу ерларда ҳар ким уни танир, ҳаммалари у билан саломлашардилар. Шу тариқа у Катта кўчага икки баравар яқиндан чиқарди. Шу орада у бир жойда ота уйининг жуда яқинидан ўтди, бу отасининг боғига яқин қўшни боғ бўлиб, у қийшайиб қолган тўрт деразали жуда эски чоғроқ бир уйга тегишли эди. Боғ ва уйнинг эгаси шаҳарлик бир кампир эканлигини Алеша биларди, бу оёқсиз кампир ўз қизи билан бирга яшар, қизи пойтахтда маданиятли бир ходима эди, яқин вақтларгача ҳам доимо генераллар истиқомат қиладиган жойларда бўларди, мана бир йилча бўлиб қолди, келиб касал онасига қарар, нукул ҳашамдор кўйлак либосларда таракқос юрарди. Шу кампир ва қизи нима бўлди-ю жуда оғир йўқчиликка тушиб қолишди-да, қўшничилик томонидан Федор Павловичнинг ошхонасига ҳар куни нон билан суюқ ош ичгани кирадиган бўлишди. Марфа Игнатъевна уларга бажонидил овқат сузарди. Кампирнинг қизи ошхонага келса ҳам, ҳашаматли кўйлақларининг биронтасини сотмади, либосларидан бирининг думи бениҳоя узун эди. Бу охирги ҳол ҳақида Алеша тасодифан ошнаси, шаҳарчадаги барча гаплардан хабардор Ракитиндан эшитди, кейин бу нарса мутлақо эсидан чиқиб кетди. Бирок ҳозир қўшнисининг боғи ёдидан ўтаркан, у бирдан шу думли кўйлакни эслади, эгилган, ўйга ботган бошини кўтарди ва... ҳеч қутилмаган кимсага дуч келди.

Четан орқасидаги қўшни боғда оёқларини ниманингдир устига қўйиб, кўкрагини ташқарига осилтириб акаси Дмитрий Федорович турар, бор кучи билан имо-ишоралар қилиб уни чақирар, чамаси, овозини баланд кўтариш, ҳатто оғзидан сўз чиқаришга, эшитиб қолишмасин деб, чўчирди. Алеша дарров четанга югуриб борди.

– Яхшиям, ўзинг қараб қолдинг, сал қолди сени қичқариб чақиримизга, – шошиб-пишиб, қувониб шивирлади унга Дмитрий Федорович. – Бу ёққа ўт! Тез бўл! Оҳ, қандай яхши бўлди келганинг. Ҳозиргина сени ўйлаб турган эдим...

Алешанинг ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетган, фақат четандан қандай ўтаман деб ҳайрон эди. Аммо Митя паҳлавонларча қўллари билан унинг икки тирсагидан тутди-да, четандан сакраб ўтишига кўмаклашди. Чопонининг этагини йиғиштириб, Алеша ялангоёқ шаҳар боласидай четандан ошиб ўтди.

– Э, ана ўйнаб кол, юр! – ўзида йўқ шодланиб шипшиди Митя.

– Қаёққа, – шивирлади Алеша ҳам ўзларидан бошқа ҳеч ким бўлмаган кимсасиз боққа олазарак аланглаб. Боғ чоғроққина, аммо боғ эгаларининг уйлари бу ердан ҳар қалай эллик қадамча нарироқда эди. – Бу ерда зоғ ҳам йўқ-ку, нимага шивирлайсан?

– Нега шивирлайманми? Ох, куриб кетсин, – бирдан овозининг борича кичкирди Дмитрий Федорович, – ҳа-я, нимага шивирляяпман? Мана ўзинг кўриб турибсан-ку табиатда нима шошқалоқ ишлар бўлмайди. Мен бу ерда хуфя ўтирибман ва хуфяни кўраяпман. Олдиндан тушунтирай, бироқ хуфя деб тушуниб, мен бирдан хуфя қилиб гапиряпман ва яна сира кераги бўлмаса ҳам, тентакка ўхшаб шивирляяпман. Кетдик! Ҳов у ёққа! Унгача оғзингни юм. Сени ўпиб кўйгим келяпти!

*Оламда олийга шараф-шон,
Мендаги олийга-да шараф-шон!..*

Мен сен келмасингдан бурун шу ерда ўтириб такрорлаётган эдим буни...

Боғнинг катталиги бир ботмонча келар, балки ошиқроқ ҳамдир, аммо гир айланасига деворлар ёқалаб олма, заранг, жўка, оқ қайин дарахтлари кўкарган эди. Боғнинг ўрта қисми ўтлоқ бўлиб, ёз бўйи анча-мунча хашак тайёрланарди. Боғ сохибаси уни баҳор фаслидан бошлаб ижарага топширарди. Деворлар атрофига яна хўжағат, харгут, қарағай буталари пушта қилиб экилганди, уй яқинида жой ажратилиб сабзавотлар ҳам экила бошланган эди. Дмитрий Федорович укасини уйдан энг олисдаги гўша томон бошлаб борарди. У томонда қалин ўсган жўкалар, бужана ва қарағайлар, бодрезак ҳамда настаринларнинг эски буталари орасида бирдан кўхна кўк шийпоннинг хароба каби манзараси очилди, кўшк қорайиб, қийшайиб қолган, атрофи панжарасимон қилиб ўралган, томи ёпилган ва бу ерда ҳали ёмғир ёққан чоғлар паноҳ топиш мумкин эди. Кўшк қачонлардир, бундан эллик йил илгари ўша пайтдаги уйнинг эгаси – қандайдир истеъфодаги подполковник Александр Карлович фон Шмидт томонидан қурилганди. Аммо энди бари чириган, эскирган пол тахталари кимирлар, ёғочлардан моғор хиди анқирди. Кўшк ичида ерга қоқиб кўк ёғоч стол ўрнатилган, атрофига эса чор айлантириб кўк ўриндиқлар ясалган, уларда ҳали ўтирса бўларди. Алеша акасининг хушчақчақ кайфиятда эканлигини дарров фахмлади, ҳар ҳолда кўшк ичига қадам қўйиб, стол устида ярим шиша коньяк билан қадаҳ турганини кўрди.

– Бу коньяк! – хоҳолади Митя, – сен яна кайф қияпти экан-да деб ўйладингми? Рўёга ишонма.

*Ишонма ёлгончи, пуч оломонга,
Шубҳалар домиди юрмагил асло...¹*

Ичкиликбозлик қилаётганим йўқ. Бу сенинг чўчқага ўхшаган ошнанг айтмоқчи, “ширинтомоқлик”, холос. У бир кун бориб статс маслаҳатчи бўлади ва ўшанда ҳам “ширинтомоқ” деб гуфтигў қилади. Ўтир. Мен сени, Алешка, шундоқ бағримга босиб, қовурғаларингни қисирлатиб юборсам дейман, чунки бу ёруғ дунёда... чинакамига... чи-на-ка-ми-га... (разм сол! разм сол!) фақат сенигина яхши кўраман!

¹ Н.Некрасовнинг “Адашишлар зулматгоҳидан” шеърдан иқтибос.

У кейинги сўзларини қандайдир жазаваси тутиб айтди.

– Ёлғиз сени, яна битта “ярамас”ни, мен унга ошиқ бўлиб қолдим ва шу билан тамом бўлдим. Аммо ошиқ бўлиш севиш дегани эмас. Ёмон кўриб ҳам ошиқ бўлиш мумкин. Эсингда тут! Ҳозир кайфим чоғ – гапириб қолай! Манави ерга, столга якин ўтир, мен ёнингда, сенга қараб ўтираман ва тўхтамай гапиравераман. Сен ҳадеб жим ўтирасан, мен эса ҳадеб гапираман, чунки фурсат етди. Айтмоқчи, биласанми, мен ҳақиқатан секин гапириш керак экан деган фикрга келдим, чунки бу ерда... бу ерда... ҳеч қутилмаган жойда қулоқ чиқиши эҳтимол. Барини тушунтираман, айтилди-ку: давоми олдинда. Нега сени қаттиқ кўргим келди, фақат сени истадим мана шу кунларда, мана ҳозир? (Бу ерга лангар ташлаганимга беш кун бўлди.) Шунча кунлар-а? Чунки фақат сенга ҳаммасини айтаман, чунки бу зарур, чунки сен зарурсан, чунки эртага булутлар билан учаман, чунки эртага ҳаёт тугайди ва яна бошланади. Сен ҳеч бошингдан кечирганми-сан, сен тушда тоғдан чуқурга қулаганми-сан? Хўп, мана мен ҳозир тушда учаётганим йўқ. Мен кўркмайман, сен ҳам кўркма. Яъни кўрқаман, аммо лаззат қиламан. Яъни лаззат эмас, шавқ... Эҳ, қуриб кетсин, бари бир, нима бўлса бўлар. Кучли руҳ, кучсиз руҳ, заифона руҳ – нима бўлса бўлар! Табиатга мадҳ ўқиймиз: кўряпсанми, кувёш ёйилган, осмон мусаффо, япроқлар кўм-кўк, айни ёз фасли, кун асрга оған, соат уч яримлар, жим-жит! Қаёққа кетаётган эдинг?

– Отамнинг олдига, ундан бурун Катерина Ивановнани кўрмоқчийдим.

– Уникига ва буникига! Ух! Бир жойдан чиққанини қаранг! Ахир мен сени нимагадир чақирдим-ку, нимагадир хоҳладим-ку, нимагадир орзиқдим ва ташна бўлдим-ку, юрагимнинг бутун томирлари-ю ҳатто қовурғаларим билан соғиндим-ку? Менинг олдимдан отамнинг қошига, ундан кейин Катерина Ивановнанинг ҳузурига ўтсин дедим-ку, шундан сўнг унинг ҳам, отамнинг ҳам иши бартараф бўлсин, охирига етсин. Фаришта борсин. Бошқа ҳар қандай кимсани юборишим мумкин эди, аммо мен фаришта борсин дедим. Мана, қара, сен ўзинг ҳам унинг, ҳам отамнинг олдига кетяпсан.

– Наҳотки сен мени юбормоқчи бўлдинг? – юзи аянчли ўзгарган Алешанинг оғзидан отилиб чиқди.

– Тўхта, сен буни билгансан. Кўриб турибман, ҳаммасини дарров тушуниб етибсан. Аммо гапирма, ҳозир гапирма. Раҳминг келмасин ва йиғлама!

Дмитрий Федорович ўрнидан турди, ўйланди ва бармоғини манглайига босди:

– У сени ўзи чақирган, у сенга хат ёзган ёки бошқа, шунинг учун унинг олдига боряпсан, акс холда борармидинг?

– Мана, хати, – чўнтагидан олиб кўрсатди Алеша. Митя тез хатга кўз югуртирди.

– Шунинг учун орқа йўллардан юрдингми! О худойим! Уни орқа йўлдан бошлаганинг учун шуқур қиламан, эртақдаги қари тентак балиқчининг қўлига тушган олтин балиқдек у менинг қўлимга тушди. Қулоқ сол, Алеша, қулоқ сол, укам. Энди мен ҳаммасини айтмоқчиман. Зеро, кимгадир барибир ҳаммасини айтиш керак-ку. Самодаги фариштага мен айтиб бўлдим, аммо ердаги фариштага ҳам энди айтиш керак. Сен ердаги фариштасан. Эшитгайсан, мулоҳаза қилгайсан, маъзур кўргайсан... Менга эса худди шу нарса керак, мени бир аъло хилқат кечириши керак. Қулоқ сол, мабодо икки хилқат ё жуда бўлмаганда улардан бирови қутилмаганда

жамики еру заминга дахлдор нарсалардан узилиб чиқиб, ақл бовар қилмас ёқларга парвоз қилсалар ва учиб кета туриб ё ҳалок бўла туриб, шундан олдин бошқасининг қошига келиб шундай деса: менга шундай ва шундай, дунёда ҳеч ким ҳеч кимсадан сўрамайдиган, аммо фақат ўлим тўшагида ётган тақдирдагина сўраш мумкин бўлган нарсани адо эт, деб айтса, унда наҳот у адо этмаса... хоҳ дўст бўлсин, хоҳ оға-ини?

– Мен адо этаман, аммо айт, нима ўзи, тезроқ айт, – деди Алеша.

– Тезроқ... Ҳм. Шошилма, Алеша, сен шошяпсан ва хавотир оляпсан. Энди шошадиган жойи йўқ. Энди дунё янги кўчага чиқди. Эҳ, Алеша, афеус, сен завқ-шавқни ўйлаб етмадинг! Дарвоқе, мен унга нима деяпман ўзи? Сен ўйлаб етмаган экансанми! Мен, каллаварам, нима деяпман:

Бўл, эй одам, олийжаноб¹!

Бу кимнинг шеъри?

Алеша бу ёғи нима бўларкин деб, кутишга қарор қилди. У ҳақиқатан ҳам бу калаванинг учи шу ерда эканлигини англади. Митя тирсагини столга тираб, бошини кафтлари орасига олди-да бир дақиқа ўйлашиб қолди. Икковлари индамай ўтиришди.

– Леша, – деди Митя, – фақат сен бундан кулмайсан! Мен ўз изҳори дилимни... Шиллернинг... “Шодлик мадҳияси” шеъри билан бошламоқчи эдим. An die Freude!² Аммо мен немисчани билмайман, фақат шу an die Freude ни биламан, холос. Мени маст бўлиб валдираяпти, деб ўйлама. Мен маст эмасман. Коньяк ўз номи билан коньяк, лекин мен маст бўлиш учун икки шиша ичишим керак –

*Икки бети қизил Силен
Мункиган эшак устида,*

мен эса ҳали чорак шиша ҳам ичганим йўқ, бунинг устига Силен эмасман. Силен бўлмасам ҳам, сулаймонман, чунки бир асрга қарор қилдим. Сен сўз ўйини учун кечир, сен фақат сўз ўйини эмас, бошқа кўп нарсаларни ҳам бугун кечиришинг керак. Хавотир олма, мен суркаб-чаплаб ташламайман, мен иш юзасидан айтяпман, дарров ишни кўзлаяпман. Аччиқ ичакдек чўзмайман. Шошма, анов қандай эди...

У бошини кўтарди, ўйлашиб турди, кейин завқ-шавқ билан бошлади:

*Ҳавлноқ, яланғоч, ёввойи одам³
Беркинар қоядор магораларда,
Кўчманчилар сангир далаларда ҳам,
Офатлар келтириб экинзорларга.
Овчи тутиб қўлда найза, камонин
Чангалзор кезади ўлжа ортидан...
Овоқ соҳилларга тўлқинлар эсиз
Итқитган шўрликка йўқдир омонлик!*

*Юксак Олимпия чўққиларидан
Ўғирланмиш Прозерпина кетидан*

¹ Гётенинг “Беназир” шеъридан иқтибос.

² Шодликка! (нем.).

³ Дмитрий Карамазов ўз изҳорини Шиллернинг “Шодлик мадҳияси” эмас, балки “Элевсин айёми” шеъридан бошламоқда.

*Тушиб келар мунгли Церера она:
Ястаниб ётади ёввойи олам.
На макон, на дастурхон – ҳеч вақо
Топилмас илоҳага уибу дам
Илоҳа иззатин қўймас жойига
Ҳатто очиқ ибодатхона ҳам.*

*Дала неъматлари, узумлар воши
Базм хонларига қўйилмагандир
Ўчоқларда тутар таналар лоши
Силқиб оқайтган уларнинг қони.
Қайга кўз солмасин унда Церера
Маъюс нигоҳига тўқинар фақат
Хўрликка чулганмиш одамлар дардманд.*

Митянинг кўксидан хўнграган йиғи отилди. У Алешанинг қўлидан маҳкам тутди.

– Дўстим, дўстим, хўрликда, хўрликда хануз. Одам ер юзида даҳшатли даражада кўп чидаши керак, даҳшатли даражада кулфатлари кўп! Мени зобит либосидаги аҳмоқ деб ўйлама, коньяк ичади, бузуклик қилади, деб ёзғирма. Мен, укам, агар ёлғон айтмаётган бўлсам, фақат шуни ўйлайман, шу хўрланган одамни ўйлайман. Эй худо, энди мени ёлғон гапиришдан ва ўзимни макташдан сақла. Бундай одам ҳақида ўйлашимнинг сабаби – ўзим ҳам шундай одамман.

*Тубанликдан агар қалби юксалиб
Чиқмоқчи бўларкан одам баякбор
Кўҳна она-ерга турсин юкиниб
Аҳд-паймон тузсин у билан шаҳвор.*

Аммо гап нимада: мен қандай қилиб еру замин билан азалу абад аҳд-паймон қиламан? Мен ердан бўса олмайман, унинг кўксини ёрмайман, нима қилай, далачи бўлайми ё қўйчивон? Мен кетиб бормоқдаман, аммо билолмайман: сассиқ балчиқ ва шармандаликка тушдимми ёки ёруғлик ва шод-хуррамликка? Мана, кулфат қаерда, зеро дунёдаги бари жумбоқ! Мен ушбу бузук шармандаликнинг энг қоронғи қаърларига ботиб кетган чоғларимда (мен доим шунга гирифтор эдим), доим мана шу Церера ва одам ҳақидаги шеърни ўқирдим. У мени тўғри йўлга солдимикин? Ҳеч қачон! Негаки, мен Карамазовман. Нега деганда, мен зулмат қаърига кулаб борарканман, шунақасига тўғри, бошим пастга қараган, икки оёғим осмонда қулайман, ҳатто шунақанги айнан шармандаларча ҳолатда кулаётганимдан мамнунман ва ҳатто буни ўзимча чиройли деб топаман. Бирданига мана шу шармисорлик ичида мен мадҳия бошлайман. Майлига, мен лаънатлангандирман, майлига, мен аблаҳ ва пасткашдирман, аммо майлига, мен менинг илоҳим бурканган жанданинг этакларини ўпай ва худди мана шу вақтнинг ўзида мен иблисга эргашиб бораман, лекин мен барибир сенинг бандангман, ё раббим ва сени севаман ва ўзимни шоду хуррам ҳис қиламан, шусиз дунёнинг ўзи йўқ ва бўлмагай.

*Худовандо берган махлуққа кўнгил!¹
Ато қилган унга шодлик-хуррамлик
Ачитқининг сирли кучи-ла мангу
Ҳаёт косасига бағишлар шанлик.*

*Гулнорини бўйин кўкка чўздириб,
Бўшлиқни еткизди то қуёшгача
Оқизди мунажжим хаёли етмаган
Чексиз маконларга пайдарнай.*

*Баракотли шу табиат кўксидан
Неки тирик – бари шодлик эмади.
Бари махлуқларни, бари халқларни
Орқасидан эргаштириб жўнайди.
Дўстлар ато этди бахтсиз дамларда
Узум қизин, фаришта чамбарларин,
Ҳашаротларга-чи – лаззатпарастлик...
Фариштани қарши олар худованд.*

Аммо етар шеърлар! Мен кўз ёшларимни тўқдим, майли, қўйиб бер йиғлашларимга. Майли, бу ҳамма куладиган ҳамоқат бўла қолсин, фақат сен кулмайсан. Ана сенинг ҳам кўзларинг ёнаяпти. Бас қилайлик шеърларни. Мен энди сенга “ҳашаротлар” ҳақида сўзлай, худо уларга лаззатпарастлик ато этган:

Ҳашаротларга – лаззатпарастлик!

Мен, укам, ана ўша ҳашаротман, бу мен ҳақимда алоҳида қилиб айтилган. Биз Карамазовлар ҳаммамиз ана шунақамиз, сен фаришта бўлсанг ҳам, сенда ҳам ана шу ҳашарот бор ва қонингда ғалаён кўтаради. Бу – бўронлар, чунки лаззатпарастлик бўрон, бўрондан ҳам кучлироқ! Гўзаллик – бу даҳшатли ва ярамас нарса! Уни таърифлаб бўлмайди, шунинг учун даҳшатли, таърифлаб бўлмаслигининг сабаби, худо фақат жумбоқлар яратган. Бунда қарама-қаршилиқлар бирлашади, сохиллар туташади. Мен, укам, жуда чаласаводман, аммо бу ҳақда кўп ўйлаганман. Сирлар даҳшатли кўп! Одамни ер юзида жуда кўп жумбоқлар ўртайди. Қандай қилиб ечсанг, ўзинг биласан, сувдан қуруқ чиқишни ўйла. Гўзаллик! Баъзи ҳаттоки энг олий юракли ва энг олий ақл-идрокли кимса ҳам Мадонна идеалидан бошлаб, Сўдум фаҳши билан яқунлайди, мен буни сира ҳазм қилолмайман. Ундан ҳам даҳшатлиси, Сўдум фаҳшига гирифтор кимса, айни пайтда Мадонна идеалини ҳам рад этолмайди ва бундан унинг юраги ёнади, чиндан ҳам, чиндан ёнади худди маъсум навқиронлик чоғларидай. Йўқ, одамнинг бағри кенг, ҳатто ортиқ даражада кенг, мен торайтирган бўлардим. Бунинг нималигига ҳам ҳайронсан, оббахолам! Ақл томонидан шармандали деб топилган нарса, юрак учун бағамом гўзал туюлади. Ишон, Сўдум фаҳшидами гўзаллик? Жуда кўпдан-кўп аксар одамлар учун гўзаллик Сўдум фаҳшида мужассам, сен бу сирни билармидинг ё йўқми? Яна бир чаток томони, гўзаллик даҳшатлигина эмас, шу билан бирга фусункор нарса. Бунда иблис худованд билан олишади, одамларнинг юраги эса – жанг майдони. Дарвоқе, кимнинг қандай дарди бўлса, шуни гапирди. Қулоқ сол, гапнинг қаймоғи энди келади.

¹ Қахрамон “Шодлик мадҳияси”дан ўқимокда.

ҚАЙНОҚ ЮРАК ИЗҲОРИ. ҲАНГАМАЛАРДА

Хизматда мен таралла-ялло қилганман. Боя отам мени қизларни йўлдан уриш учун минг-мингларни совурган деди. Бу куракда турмайдиган муболаға, ҳеч қачон бундай бўлмаган, бўлганларига эса пул сочишга эҳтиёж бўлмаган. Менинг пулларим – белга мадор, юракнинг чўғи, шароит. Ҳозир манави ойим қиз мен билан бирга, эртага унинг ўрнини кўча қизи эгаллайди. Унисини ҳам, бунисини ҳам хурсанд қиламан, ҳовуч-ҳовуч пул сочаман, мусиқа, таралла-ялло, лўлилар. Керак бўлса, унга ҳам бераман, нега деганда олишади, жон-жон деб олишади, тан олиш керакки, бундан ўзлари мамнун, ўзлари раҳмат айтишади. Бойларнинг қизлари мени яхши кўришади, ҳаммаси эмас, аммо бўлган, бўлган; аммо мен доим тор кўчаларни ёқтираддим, майдон орқасидаги хилват, қоронғи, айланма кўчалардан юардим – ўша ёқларда саргузаштлар, ҳеч қутилмаган учрашувлар, балчиққа қоришган ёмби тиллалар. Укам, мен мажозий қилиб гапиряпман. Бизнинг шаҳарчамизда айнан мана шунақа тор кўчалар бўлмаса-да, лекин ахлоқан ўхшашлари бор эди. Лекин агарда сен менинг ўрнимда бўлганимда, буни нималигини билардинг. Бузукликни ёқтирар, бузукликнинг шармандалигини ёқтираддим. Шафқатсизликни хуш кўраддим, ахир мен кана эмасманми, заҳарли газанда эмасманми? Ўз оти билан – Карамазов! Бир куни бутун шаҳар сайлга чиқди, еттита уч от қўшилган катта араваларда йўлга тушдик; киш эди, ним қоронғи, мен чанада бир қўшни қизнинг қўлларини силашга тушдим, уни ўпишишга ундадим, у бечора майин, мулойим, ширингина итоатгўй қўшнининг қизи эди. Йўл кўйиб берди, индамай ҳаммасига қоронғида йўл кўйиб берди. Эртага келиб, албатта, менинг қўлимни сўрайди, деб умид қилган бўлса керак шўрлик (мени муҳими, куёв бўладиган йигит деб қадрлашарди), мен унга ўшандан сўнг беш ойгача бир оғиз гапирмадим, ярим оғиз гапирмадим. Йиғинларда рақсга тушишганда (бизда рақсга тушганлари-тушган), қай бурчакдан туриб кўзларини мендан узмасди, кўзлари ўт бўлиб ёнарди, маъсум бир қаҳр чакнарди. Бу ўйиндан мен худди ҳашаротдек кўп лаззат олардим. Беш ойдан сўнг қизгина бир амалдорга тегиб кетиб қолди... У ҳамон жаҳлидан тушмаган ва чамаси, ҳамон яхши кўрарди. Ҳозир улар бахтли, тотув ҳаёт кечиради. Билиб қўй, мен ҳеч кимга айтмадим ва шарманда қилмадим; мен тубан истакларга интилсам, тубанликка мук кетсам ҳам, аммо инсофсиз, виждонсиз эмасман. Сен қизариб кетдинг, кўзингдан учқунлар сачради. Етар, сенга шунча ифлосликларни гапирдим. Булар бари ҳали ҳолва, сенга ясама қоғоз гулларни айтдим. Аммо шафқатсиз ҳашарот жуда каттайиб, юракда ёмон каттайиб борарди. Буларнинг ҳаммасини ёзсанг бутун китоб бўлади, укам. Майли, жононалар ҳаммалари соғ-саломат бўлишсин. Мен алоқани узсам ҳам, жанжаллашишни хушламасдим. Ҳеч қачон сотмасдим, ҳеч қачон юзини ерга қаратмасдим. Аммо, бас. Наҳотки сен шундай бе-маъни гаплар учун мени чақирган экан-да, деган хаёлга борган бўлсанг? Йўқ, мен сенга бундан кўра қизиқроқ нарсаларни айтиб бераман; акамни уяти қолмапти, деб ўйлама, хурсандчилигимни сабаби бошқа.

– Мен қизариб кетганимга шундай деяпсан, – деди бирдан Алеша. – Мен сенинг гапларинг билан қилган ишларингдан қизарганим йўқ, мен ҳам худди сенга ўхшаганман, қизаришим шундан.

– Сен-а? Жуда узоқдан келдинг-ку.

– Йўқ, узоқдан эмас, – қизишиб деди Алеша. (Афтидан, у анчадан бери шундай фикрда эди.) – Ҳаммаси ўша-ўша поғоналар. Мен энг қуйи поғонада, сен эса юқорида, нечанчиём, ўн учинчида. Мен бунга шундай қарайман, аммо бу ўша-ўша нарсанинг ўзи, мутлақ бир хил. Кимда-ким қуйи поғонага оёқ босган бўлса, у албатта, энг юқори зинага ҳам барибир чиқади.

– Демак, умуман чикмаслик керакми!

– Кимга керак бўлса – умуман чиқмайди.

– Сенга – мумкинми?

– Афтидан, йўқ.

– Жим бўл. Алеша, жим бўл, укажоним, сенинг қўлингни ўпгим келяпти, шундай жуда ийиб кетдим. Анов шаддод Грушенька одамларни билади, у бир куни менга айтувди, бир кунмас-бир кун уни еб қўяман, девди. Гапирмайман, гапирмайман! Бу ифлосликлар, пашшалар ўтириб кетган даладан энди менинг фожиамга келайлик, бу ҳам ўзи пашшалар ўтириб кетган бир дала, пасткашликларга тўлиб ётибди. Ҳамма гап шундаки, қария отамиз моҳпора қизларни йўлдан уриш тўғрисида ёлғон гапирган бўлса-да, лекин ўғил бола гапни айтганда, менинг фожиам бундан холи эмас, бу бир мартасига бўлган, лекин у ҳам ростакан эмас. Ёлғон-яшиқларни айтиб мени айблаётган отам, манави нарсани билмайди: мен ҳеч қачон ҳеч кимга айтмаганман, ҳозир сенга биринчи бўлиб айтиб бераман, аввал фақат Иванга айтганман, Иван ҳаммасини билади. Сендан олдин баридан хабардор. Аммо Иван – тилсиз.

– Иван – тилсиз?

– Ҳа.

Алеша камоли диққат билан тингларди.

– Мен анави чегара бўлинмасида прапоршик бўлсам-да, барибир худди сургун қилингандай назорат остида эдим. Шаҳарча эса мени жуда яхши қаршилаган эди. Жуда катта пулларни совураддим, мени жуда бой деб ўйлашарди, ўзим ҳам бунга ишонардим. Ҳар ҳолда мени балки бошқа бир жиҳатлардан ҳам ёқтириб қолишгандир. Гарчи, кўпинча, бошларини чайқаб сарак-сарак қилиб қўйсалар ҳам, ҳар нечук маъкул кўришарди. Менинг бошлиғим ёши ўтиброк қолган подполковник эди, у негадир мени хушламай қўйди. Мени кўп тергарди, менинг эса қўлим очик эди, бунинг устига бутун шаҳарча ёнимни оларди, тергашга у қадар ўрин ҳам йўқ эди. Айб ўзимда ҳам бор эди, ўзим унга муносиб ҳурмат-эътиборга риоя қилиб ўтирмасдим. Такаббурлик қилардим. Бошлиғим ўзига етгунча қайсар, аммо жуда яхши, меҳмондўст одам эди, у бир пайтлар икки марта уйланган, иккала хотини ҳам оламдан ўтганди. Хотинларининг бири одми тоифалардан бўлиб, ўзидан битта одмигина қиз фарзанд қолдирганди. Бу қиз мен хизматда юрган пайтим йигирма тўрт ёшларда, отаси ҳамда она томондан холаси билан бирга истиқомат қилишарди. Холаси жуда камгап одми аёл, унинг жияни, подполковникнинг тўнғич қизи эса шўх-шаддод, аммо одмироқ эди. Эсласам, яхши сўз айтгим келади: мен, укагинам, ҳеч қачон аёл табиати шу қиздагидай гўзал бўлишини кўрмаганман. Унинг исми Агафья эди, Агафья Ивановна деб чақирарди. Унинг истараси иссиқ, руслар шунақа аёлларни маъкул кўришади – баланд бўйли, қордай оппоқ, жуссаси бўлиқ, кўзлари чиройли, юзи эса бироз беўхшовроқ эди.

Гарчи икки маротаба совчилар қўйилган эса-да, эрга чикмаган, рад этган, аммо шўхлигини йўқотмаганди. У билан енгилтаклик йўсинида танишмаганман, йўқ, орамиз тоза эди, дўстона муносабатда эдик. Мен аёллар билан, кўпинча, шундай тамомила пок ва дўстона муомалада бўлардим. У билан шундай очиқ-сочиқ гаплашардимки, ух! У эса фақат хандон отиб куларди. Билиб қўй, кўп аёллар очиқликни яхши кўришади, у эса бунинг устига киз бола эди, бундан завқим келарди. Яна бир нарса, уни ҳеч бир жихатдан ойимқиз деб бўлмасди. Отаси қарамоғида холаси билан яшаркан, ўзларини ғоятда камсуқум, камтар тутишар, бошқалар билан тенглашмасди. Уни ҳамма яхши кўрар, унга доим ишлари тушар, чунки жуда қўли гул чевар эди: иқтидори баланд, қилган ишига ҳақ талаб этмас, илтифот юзасидан адо этар, аммо ҳадя-тортикни қабул қиларди. Подполковникни айтсангчи, барака топсин, азамат! Биз ёқларда подполковникдан ўтадигани йўқ эди. Қўли очиқ, бағри кенг, бутун шаҳарчани меҳмон қиларди, зиёфатлар, рақслар. Мен хизматга келиб баталионга ўтган кунларда бутун шаҳарчада гап-сўзлар тарқалди: пойтахтдан тез орада подполковникнинг гўзаллар гўзали бўлган иккинчи кизи қайтармиш, яқинда у пойтахтда аслзодалар кибор институтини битириб чиқибди. Ана шу киз – Катерина Ивановна бўладилар, у подполковникнинг иккинчи хотинидан туғилган фарзанд. Эрга қазо қилиб кетган ўша иккинчи хотин қандайдир қатта аслзода генераллар хонадонига мансуб бўлиб, шунга қарамай, менга аниқ маълумки, подполковникка дов-давлат инъом этиб келтирмаганди. Демак, доврўғи бор эди, холос, яна аллақандай умид-илинжлар бўлгандир, аммо нақдидан ҳеч вақо. Алалхусус, киз институтни битириб келганда (доимий эмас, меҳмон бўлиб), ҳатто бутун шаҳарча тамомила янгилангандай бўлди, бизнинг энг донгдор хонимларимиз – икки ҳокима ойимлар, бир полковник ойим ва улар ортидан барча жонкуярлик қилишиб, қизгинани бағирларига олиб гаштаклару зиёфатлар, баллару рақсларга тортишди, у базмлар маликасига айланди, ҳатто қандайдир мураббиялар фойдасига хайр-саховат йиғинлари ҳам ўтказилди. Мен индамай, ўзимни тўда ичига уриб юрдим, мен айнан ўшанда шундай ажойиб бир иш қилдимки, бутун шаҳарчада ғала-ғовур кўтарилди. Бир куни батарея бошлиғининг уйида кизгина менга бошдан-оёқ менсимай кўз югуртириб чикди, ўшанда ҳам мен қошига йўламадим: танишишдан ўзимни олиб қочдим. Унинг қошига бир неча кундан сўнг бир йиғинда бордим, гап ташладим, истаб-истамай писанд қилмай қаради, ижирғаниб лабларини чўччайтирди, ўшанда яниб қўйдим, шошма, дедим ҳали кўрсатаман, қасдимни оламан! Мен у пайтларда ўлардай тўнг ва кўрс эдим, ўзим буни яхши сезардим. Яна сезганим шу эдики, “Катенька” институтни битирган моҳпора кизгина бўлиб қолмай, феъл-атвори етилган, мағрур, аслида яхши тарбия кўрган, ҳаммадан ҳам, оқила ва етук маълумотли киз эди, мен эса буларнинг биронтасига эга эмасдим. Сен акам унинг қўлини сўрамоқчи бўлдимикин, дейсанми? Асло, у мендек азамат шоввозга қарамаётгани учун ўч олмоқчи эдим. Унгача таралла-бедод ва ғавғо-тўполон. Ниҳоят, мени подполковник уч кунга қамаб қўйди. Мана худди шу пайтга келиб отам менга олти минг пул жўнатди, унгача ҳамма нарсадан воз кечаман, ўртадаги ҳисоб-китобимиз тугади, бошқа ҳеч нарса талаб қилмайман, деб хат ёзиб юборгандим. Мен у пайтда ҳеч нарсани тушунмасдим. Укам, мен то бу ерга келгунча ва ҳатто шу охирги кунларгача, балки худди мана бугунгача отам билан ўртамиздаги пул можароларида

ҳеч нарсани тушунмаганман. Аммо куриб кетсин, майли буни кейин гаплашармиз. Ана ўшанда олти мингни олгач, менга бир ўртоғимдан хат келди, ундан ўзим учун ғоятда қизиқ маълумотга эга бўлдим: подполковникнинг ишидан юқорида норози эканлар, тартибсиз деб топишибди, шубҳа остига олишибди, хуллас, ғанимлари унинг пайини қирқмоқчи бўлишибди. Ростдан ҳам дивизия бошлиғи келиб, тоза унинг пўстагини қоқибди. Кейин бироз вақт ўтиб унга истеъфога чиқишни буюришибди. Мен сенга нима бўлганини батафсил ҳикоя қилиб ўтирмайман, ҳақиқатан, унинг душманлари йўқ эмасди, фақат бирдан бутун шаҳарча ундан ва хонадонидан юз ўгиргандай бўлишди, атрофида ҳеч ким қолмади. Ана ўшанда менинг омадим келди: Агафья Ивановнани учратиб қолдим, у билан ҳар доим дўстона муомалада эдик, унга шундай дедим: “Отангизда подшоликка тегишли тўрт минг беш юз рубль йўқ экан-ку ахир”. – “Ўзи нима гап, нега ундай деяпсиз? Яқинда генерал келди, ҳаммаси жойида эди...” – “Унда жойида эди, ҳозир йўқ”. У қаттиқ кўрқиб кетти: “Мени кўрқитманг, барака топкур, кимдан эшиттингиз?” – “Хавотир олманг, дедим, ҳеч кимга айтмайман, сиз биласиз, мен оғзи маҳкам одамман, “ҳар эҳтимолга қарши” мен сизга шу маънода бир гапни айтиб қўймоқчийдим: отангиздан тўрт минг беш юзни жойига қўйишни талаб этишганда, унинг қўлида нақд мунча пул топилмаса, судга тушгандан ва қариган чоғда оддий аскар бўлиб қолгандан кўра, ана ўшанда институтни битириб келган сингилчангизни менинг олдимга юборинг махфий равишда, менга шу кунларда пул жўнатишган, мен унга балки тўрт мингни санаб қўлига тутқизаман ва буни ҳеч қачон ҳеч кимга айтмай, сир сақлайман”. – “Оҳ, қанчалар аблаҳ экансиз (у худди шундай деди)! Қандай бемаза, – дейди, – аблаҳсиз! Бунга қандай журъат эттингиз, қандай тилингиз борди!” Жуда қаттиқ қаҳр-ғазаб ичида кетиб қолди, мен эса унинг орқасидан яна бир карра махфийлик сақланади, онт ичаман, деб қичқирдим. Олдиндан айтиб қўяй, бу иккала аёл, Агафья билан унинг холаси бу воқеа давомида ўзларини соф фариштадек кўрсатишди, улар мағрур Катяни чиндан сидқидилдан яхши кўришар, унинг олдида ўзларини ҳеч нарсага арзимайдигандек тутишар, оқсочдек хизматини қилишарди... Фақат Агафья анов нарсани, яъни ўртағамиздаги гапни унга ўшанда айтиб берибди. Мен буни кейин беш бармоғимдай аниқ билиб олдим. Агафья бўлган гапни яширмабди, менга эса, албатта, шугина даркор эди.

Бирдан баталионни қабул қилиб олишга янги майор келди. Қабул қилди. Қари подполковник бирдан касал бўлиб қолди, қимир этолмайди, икки кун уйда ўтирди, подшоликнинг пулини топширмайди. Бизнинг докторимиз Кравченко у ҳақиқатан касал эди, деб айтди. Мен фақат махфий тарзда шуни анчадан бери аниқ билардимки, ўша пул бошлиқлар кўргандан кейин ҳар сафар маълум бир вақтгача кўздан ғойиб бўларди ва бу ҳол тўрт йилдан бери давом этарди. Пулни подполковник ўзининг ғоятда садоқатли дўсти, хотини ўлиб ёлғиз яшайдиган савдогар, сокол қўйиб тилла кўзойнак тақиб юрадиган Трифоновга қарзга бериб турарди. Трифонов пулни олиб ярмаркага бориб, у ерда пулни керагича айлантириб, кейин дарҳол подполковникка тўлалигича қайтарар, ярмаркадан совға-саломлар келтирар ва қўшимча фоизини ҳам ташлаб кетарди. Фақат охирги сафар (мен ўшанда буларнинг барини бутунлай тасодифан Трифоновнинг мишиқи ўсмир ўғли, меросхўри, ўта кетган бузуқ – бунақасини дунё кам кўрган – боладан билиб олдим), охирги сафар Трифонов ярмарка бозордан қайтиб келгач, пулни

қайтармаган. Подполковник унинг олдига югурган. У: “Мен сиздан ҳеч қачон ҳеч нарса олмаганман, олишим ҳам мумкин эмасди”, – деб туриб олган. Ана шундан бери шўрлик подполковник уйда ўтирган, бошини сочиқ билан ўраб боғлаган, учала аёл эса унинг энсасига муз бостириб қўйишарди; бирдан ҳисоб дафтари билан буйрукни кўтариб хабарчи келади: “Подшоликнинг пули дарҳол топширилсин, муҳлат икки соат”. У дафтарга имзо чекиб ўрнидан турган, мен бу имзосини ўз кўзим билан кўрганман, қизларига мундирларимни кийиб олай деб айтган, ётоғига кирган, икки қувурли ов милтиғини олиб ўқ жойлаган, ўнг оёғидаги этигини ечиб, милтиқ оғзини кўкрагига тўғрилаган-да оёғининг бошмалдоғи билан тепкини босишга уринган. Менинг айтган сўзларим қулоғида қолган Агафья шубҳага тушиб унинг ортидан борган, пайт пойлаб ичкарига отилиб кирган, елкасидан кучоқлаб олган, милтиқ юқорига, шипга қараб отилган, ўқ ҳеч кимга тегмаган; бошқалар жон ҳалпида югуриб келишган, уни кучоқлаб, милтиқни тортиб олишган, қўлларидан маҳкам ушлаб туришган... Кейин буларнинг ҳаммаси менга бирма-бир маълум бўлди. Ўшанда уйда ўтиргандим, кеч қоронғиси тушганди, кўчага чикмоқчи эдим, кийиндим, тарандим, рўмолчамга атир сепдим, фуражкамни қўлга олдим, бирдан шунда эшик очилди ва қошимда, уйимда Катерина Ивановна пайдо бўлди.

Қизик ишлар бўлади оламда: ташқарида ҳеч ким унинг қандай қилиб меникига кириб келганини кўрмаган, шаҳарчада ҳам шунинг учун ҳеч ким билмай қолган. Мен икки хизматчининг уйида ижарада турардим, қариб-қартайган, иззат-икромли икки кампир эди, улар менинг юмушларимни қилишар, барча сўзларимга қулоқ солишарди, менинг буйруғим билан миқ этиб оғиз очишмади, қумтош ютгандай жим ўтиришди. Албатта, мен дарров ҳаммасини тушундим. Катерина Ивановна ичкарига кириб, менга тик қараб турди, тим қора кўзлари ҳайиқмай дадил боқади, аммо лаблари билинар-билимас ҳуркак титрайди.

– Менга опам айтдики, сиз тўрт минг беш юз берар экансиз, агар олдингизга... ўзим келсам. Мана, келдим... беринг пулни!.. – унинг бардоши етмади, ҳаво етмай томоғига тикилди, қўрқиб кетди, овози ичига тушиб кетти, лабларининг икки чеккаси титради. Алешка, эшитяпсанми ё ухлаб қолдингми?

– Митя, биламан. Сен чин гапни айтасан, – деди тўлқинланиб Алеша.

– Ҳа, чинини айтаман. Бор ҳақиқатни айтсам, у бундай бўлган эди, майли ўзимни сира аямай айтай. Хаёлимга келган биринчи фикр – Карамазовча фикр. Укам, мени бир куни қорақурт чақиб олди, икки ҳафта иситмалаб ётдим; мана энди бирдан юрагимга қулоқ солсам, уни қорақурт чакди, жуда захарли ҳашарот, биласанми? Мен қизга бошдан-оёқ разм солдим. Сен уни кўрганмисан? Жуда чиройли, тўғрими? Лекин ўшанда у бошқа бир томондан гўзал эди. Ўша дамда у ўзининг олийжаноблиги билан гўзал эди, мен эса ифлос, у ўзини отасининг шаъни учун қурбон қилаётгани, карами билан гўзал эди, мен эса кана, қандала эдим. Мана, шунақа-да, унинг номуси-ори менга, мен қандала ва ифлосга боғлиқ, унинг жони мен қандаланинг қўлимда, ҳамма-ҳаммаси қўлимда. Ҳаммаси чизиб қўйилган. Сенга тўғриси айтмаман: қорақурт ҳақидаги мана шу фикр юрагимни шунчалар чангаллаб ушлаб олдики, орзиқиб сув бўлиб оқиб кетишига оз қолди. Афтидан, ҳеч қандай олишиб ўтиришга ҳам ўрин қолмаганди: ана ўша қандала, ана ўша қорақуртга ўхшаб ҳеч қандай ачиниби ўтирмасдан

ишини қилса, бас эди... Нафасим бундан бўғзимга тикилди. Қулоқ сол, мен шубҳасиз, эртасигаёқ қўлини сўраб борган бўлардим, буни энг олийжаноб тарзда ниҳоясига етказиб қўйишга тўғри келарди ахир, чунки буни ҳеч ким ҳеч қачон билмаслиги керак бўларди ахир. Чунки, мен гарчи тубан хоҳиш-истакларга мойил бўлсам-да, инсофли одамман. Мана ўшанда бирдан, ўша сонияда қулоғимга кимдир шипшиди: “Ахир эртага мана шунақа қиз сен қўлини сўраб борсанг, хузурингга чикмайди, қаролини чакириб, хайдаб чиқаришни буюради. Бутун шаҳарга шарманда қилсанг қилавер, мен сендан кўркмайман!” – дейди. Шу қизга шундоқ бир кўз солдиму ичимдан келган овоз ҳақлигини англадим: қандай айтган бўлса, худди шундай бўлади. Мени бўйнимга уриб тепиб чиқарадилар, манавининг башараси ҳозир худди шундай деб турибди. Қаҳрим келди, қайнаб тошди: чўчкадай энг ифлос ва тубан чайқовчидай бир хунар кўрсатгим келди, ҳозир, шу тобда нақ рўпарангда турганда, тўғри башарасига қараб истехзоли кулгим, чайқовчининг бопта тилида, гапимнинг оҳангини келтириб тикка қотириб қўйгим келди:

– Нима у тўрт минг! Э, мен ҳазиллашган эдим, нима гап ўзи? Ипакойим, бу жуда осон деб ўйлабсиз. Икки юз десангиз, жоним билан берай, аммо тўрт минг унча-мунча пул эмас, ойимқиз, осмонга учуриб совуриб юборсангиз. Бекорга овора бўлибсиз-да ўзингиз ҳам.

Кўряпсанми, мен, албатта, ҳаммасидан айрилган, у эса қочиб кетган бўларди, бироқ иблисона ўчимни олардим, ҳаммасиям бир бўларди-ю, айниқса, буниси бир. Сўнг бир умр пушаймонликда увиллаб ётардим, фақат ҳозир уни тавбасига таянтирсам бас эди! Ишонасанми, мен ҳеч қачон хотинлар ичида бунақасига дуч келмагандим, ҳеч қачон бундай пайтда аёл кишига ёвқараш қилмагандим, лекин онт ичаман, ўшанда мана шу аёлга уч ёки беш сония давомида даҳшатли қаҳру ғазаб билан қараб қолдим, бу қаҳру ғазаб шундай эдики, ундан севги-муҳаббатгача, энг телбаворий севги-муҳаббатгача қилча ҳам масофа қолмайди! Мен дераза яқинига бордим, пешонамни яхлаган ойнага босдим, эсимда, яхлаган ойна пешонамни оловдай жазиллатди. Хавотир олма, бу ҳолат узоқ чўзилмади, орқамга ўгирилиб, стол олдига бордим, тортмани очдим, беш минглик беш фоизлик номсиз қоғоз чекни олдим (у француз тили сўзлиги ичига солиб қўйилганди). Кейин индамай унга кўрсатдим, букладим, қўлига тутқаздим, ўзим даҳлиз эшигини очдим ва бир қадам ўзимни орқага олиб, белимни букиб унга иззат-икром кўрсатиб таъзим қилдим, ишон бунга! Қизнинг бутун аъзойи бадани қалтираб кетди, бир сония диққат билан кўзимга тикилди, ранги докадай оқарди ва бирдан бир оғиз сўз демай, талпинмай, шундай юмшоқ ва майин, теран ва осуда оёғимга боши билан эгилди – пешонаси ерга тегди, институтда ўргангани бўйича эмас, русларга хос таъзимга эгилди! Кейин эшикдан чиқиб югуриб кетди. У чиқиб кетган пайтда ёнимда қиличим тақилганди; мен қилични чиқардим-да шу ернинг ўзида кўксимга санчмоқчи бўлдим, негалигини билмайман, ўта кетган аҳмоқлик бўлса керак, наздимда, лекин жуда хурсанд бўлиб кетгандирман. Биласанми, баъзан шундай хурсанд бўлиб кетасанки, ҳатто ўзингни ўлдиргинг келади, аммо мен кўксимга тиғ урмадим, фақат қиличимни ўпиб қўйдим-да, яна қинига солдим – буни сенга нафсиламрга, айтмасам ҳам бўларди. Мен ҳозир бутун олишув-талашувларим ҳақида сенга ҳикоя қила туриб, балки бироз

чаплаштириб ҳам юборгандирман ўзимни мақтаб. Лекин майли, майли, шундай бўлсин, қуриб кетсин булар барча инсон юрагининг айғокчилари! Менинг Катерина Ивановна билан бўлиб ўтган “тарихим” мана шу, холос. Демак, энди буни биродарим Иван билади-ю, яна сан!

Дмитрий Федорович ўрнидан турди, ҳаяжон ичида бир-икки қадам ташлади, рўмолчасини чиқариб, пешонасидан терни артди, кейин ўтирди. Энди олдинги жойига эмас, нариги девор тагидаги ўриндиққа ўтирди, Алеша эса унга бутунлай ўтирилди.

V

ҚАЙНОҚ ҚАЛЬ ИЗҲОРИ. “ОЁҒИ ОСМОНДА”

– Ана энди, – деди Алеша, – мен бу воқеанинг биринчи қисмини биламан.
– Биринчи қисмини сен тушундинг: бу драма ва у ўша ерда содир бўлди.
– Иккинчи қисмидан мен ҳали ҳеч нарса билиб етганим йўқ, – деди Алеша.

– Э, мен-чи? Мен уни тушунибманми?

– Тўхта, Дмитрий, бу ерда битта асосий сўз бор. Менга айт-чи, сен ахир куёвсан-ку, ҳозир ҳам куёвмисан?

– Мен ҳозир куёв бўлганим йўқ, ўша воқеалардан уч ой ўтгандан сўнг бўлганман. Ҳангаманинг эртасига мен ўзимга иш охирига етди ва тугади, бошқа давоми бўлмайди, дедим. Қўлини сўраб бориш менга жуда пасткашлик бўлиб туюлди. Қиз кейин олти ҳафта шаҳарчамизда турди – шу вақт ичида бир оғиз сўз айтиб йўқламади. Рост, орада кичкина ҳодиса бўлиб ўтди: у уйимга қадам ранжида қилганининг эртасига меникига уларнинг уй ходимаси кириб келди-да бир оғиз очмай кўлимга пакет тутқазди. Унда фалончига тегсин, деб ёзилганди. Жилдни очсам – беш минглик қоғоз пулнинг қайтими. Ўзи тўрт минг беш юз зарур бўлганди, бунинг устига беш минглик қоғоз сотилганда, икки юз рублга яқин пул ушлаб қолинганди. Менга бор-йўғи икки юзу олтмишини жўнатибди, яхши эсимда йўқ, фақат пулнинг ўзи – на хат-хабар, на бир калима сўз, на бир оғиз изоҳ. Мен хат-жилдни қидирдим, қалам билан бирон ишора, бирон белги қўйилганмикин дебман, ҳеч вақо, куп-қуруқ! На илож, мен яна қолган пулларимга айшу ишрат қилиб юрдим, охири янги бошлиғимиз майор ҳам менга ҳайфсан берди. Подполковник эса омон-эсон подшолик пулини тўлади – ҳамма ёқа ушлаб ҳайрон қолди, чунки ҳеч ким унинг шунча пули борлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Пулни топширди-ю бечора ётиб қолди, уч ҳафтача тўшақда ётди, кейин мияси юмшаб қолибди, беш кун ичида жони узилди. Ҳали истеъфога чиқмаганди, ҳарбий тантаналар қилиб қабрга қўйишди. Катерина Ивановна, опаси ва холаси биргаликда отани кўмганлари ҳамон ўн кунлардан сўнг Масковга жўнашди. Фақат жўнаб кетишадиган кун (мен уларни кўрганим йўқ ва кузатмадим) мўъжазгина кўк хатжилд олдим, унда гулдор қоғозчага қаламда бир оғиз сўз битилганди: “Сизга хат ёзаман, кутинг. К.” Бор гап шу.

Энди сенга икки оғиз тушунтириб ўтай, Масковда уларнинг ишлари худди араб эртақларидай кутилмаганда яшин тезлигида ўнгланиб кетибди. Унинг жуда яқин қариндоши бўлган генералнинг бева кампири бирдан

бирваракай иккита ёш қиз – энг яқин меросхўрларидан айрилиб қолибди – икковлари бир ҳафтанинг ўзида чечакдан қазо қилишибди. Калавасининг учини йўқотиб қўйган кампирга Катя худди осмондай тушгандай, халоскор юлдуздай кўринибди, уни маҳкам ушлаб олибди, дарҳол васиятномани Катянинг номига ўзгартирибди, бу сал кейинроқ, ҳозирча эса тўғридан-тўғри қўлига саксон мингни тутқазибди, мана сенга сеп, нима қилсанг ўзинг биласан. Жуда тажанг кампир, мен уни кейин Масковда кўрдим. Ана шундан сўнг мен бирдан почтадан тўрт минг беш юз пул олдим; рост, жуда хайрон бўлдим, тилимга сўз келмай қолди. Уч кун ўтгандан кейин ваъда қилинган хат ҳам келди. У ҳозир ҳам ёнимда, у доим ёнимда, ўлсам ҳам ёнимда бўлади – хоҳласанг, кўрсатаман. Албатта, ўқиб чиқ – ўзини қайлик қилишимни сўраяпти, ўзини ўзи таклиф этипти, “жонимдан ҳам яхши кўраман, сиз яхши кўрмасангиз ҳам майли – фақат барибир, менинг эрим бўлинг. Сиз кўркманг – сизни ҳеч қачон қийнамайман, майли, сизга бир жиҳозгина бўлай, сиз қадам босиб юрадиган пояндоз бўлай... Сизни абадий севаман, сизни ўз ўзингиздан кутқарсам дейман...” Алеша, мен бу сатрларни ўзимнинг тубан сўзларим ва тубан овозим, доимий равишдаги тубан овозим билан баён қилиб беришга асло лойиқ эмасман. Мен бу тубанликдан ўзимни ҳеч тузатолган эмасман! Мени бу хат ўқдай тешиб ўтди ҳозиргача, ахир менга энди осонми, ахир менга бугун осонми? Ўшанда дарҳол жавоб ёздим (Масковга боришимнинг сира иложи йўқ эди). Уни кўз ёшларим билан битдим; бир нарсадан олам тургунча шамгинман: сиз энди бой-бадавлатсиз, сеп-савлатингиз бор, мен эса фақат қашшоқ тасқараман – пулга шама қилдим! Мен буни ичимга ютишим керак эди, аммо қалам қўймади. Ўшандаёқ тезлик билан Иванга хат жўнатдим, имкон борича унга хатда тушунтирдим, хат олти варақ эди, Иванни қизнинг қошига юбордим. Нега менга қарайсан, нимага менга тикиласан? Ҳа, тўғри, Иван уни севиб қолибди, ҳозир ҳам севади, буни мен биламан. Сизнингча, ҳаёт маромича, мен аҳмоқлик қилдим, аммо, эҳтимол, худди мана шу аҳмоқлик энди ҳаммамизни кутқаради! Оҳ! Сен билмайсан, қиз уни қанчалар ҳурмат қилишини, қанчалар бошига кўтаришини? Ахир у иккимизни қиёслаб кўриб менга ўхшаганни севармиди, яна шунча бўлиб ўтган воқеалардан сўнг?

– Менинг ишончим комилки, қиз унга ўхшаган йигитни эмас, сенга ўхшаганини севади.

– У ўзи яхшиликни севади, мени эмас, – беихтиёр ғазаби қўзиб гапириб юборди Дмитрий Федорович. У қихқихлаб кулди, бир зум ўтмай кўзлари ёнди, у дув қизариб кетди-да столни куч билан урди.

– Алеша, қасам ичаман, – деб хитоб қилди у ўзидан жуда самимий тарзда дарғазаб бўлиб, – ишонасанми, йўқми, худо ҳақи, ҳазрати Исо ҳурмати қасам ичаманки, гарчи мен ҳозир унинг энг эзгу туйғулари устидан кулган бўлсам ҳам, аниқ биламанки, унга қараганда борлиғим билан миллион карра пастроқман, унинг энг яхши туйғулари эса – худди осмон фаришта-синикидек самимий ва мусаффордир! Мен буни аниқ биламан, фожиа мана шунда. Одам андақ қироат қилиб ўқиса нима қилибди? Ахир мен қироат қилмаяпманми? Ахир мен самимийман, ҳа, самимийман. Иванга келганда, у энди табиатга қанчалар лаънат ёғдирса керак, унинг ақл-идрокидан буни кутса бўлади, мен буни тушунаман! Ким, нима яхшироқ, муносиброқ деб топиляпти? Бир бадбахт лойиқ кўриляпти, у эса шу ерда юрганида, куёв

номига эга бўлганида, ҳамманинг кўз ўнгида ўзини ур-йиқитдан тиёлма-япти, яна қайлиғи олдида-я, қайлиғи олдида! Ана шундай, мендақа одам лойиқ кўриляпти, рад этилмаяпти. Бунинг сабаби нима? Шунинг учунки, қизгина миннатдорлик юзасидан ўз ҳаёти ва тақдирини барбод қилмоқчи! Ақл бовар қилмайди! Шу маънода мен Иванга ҳеч қачон ҳеч нарса деганим йўқ. Албатта, Иван ҳам бу ҳақда ҳеч қачон бир оғиз айтмаган, ҳатто ишора ҳам қилмаган, аммо қисмат ўз ишини қилади, муносиб ўз ўрнини топади, номуносиб эса тор кўчада мангу ғойиб бўлади – бу унинг ифлос тор кўчаси, унга ярашадиган, унга муносиб тор кўча ва шу ерда, сассик уфунат ичра ўз хоҳиши билан роҳат қилиб нобуд бўлажак. Сўзларимдан нечукдир адашиб кетяпман, сўзларимнинг бари сийқаси чиқиб кетди, ҳаммаси пала-партиш, аммо мен қандай айтган бўлсам, шундай бўлади. Тор кўчада қолиб кетаман, у эса Иванга турмушга чиқади.

– Биродарим, тўхта, – Алеша қаттиқ хавотирга тушиб, яна унинг сўзини бўлди, – ахир ҳозир ҳар ҳолда битта гапни менга ҳалиям тушунтириб бермадинг: сен ахир куёвсан, сен барибир куёвсан-ку? Агар қайлигинг хоҳламаса, сен қандай қилиб орани узмоқчисан?

– Мен қоғозда куёвман, дуо-фотиҳа қилинганман Масковда, ўша сафар борганимда тантаналар бўлган, санамлар қўйилган, энг олий даражада. Генералнинг кампири, ишонасанми, ҳатто Катяни роса қутлаган: сен яхши йигитни танлабсан, мен ҳаммасини кўриб турибман деган. Ишонасанми, Иванни эса ёқтирмай табрикламаган. Масковда мен Катя билан кўп гаплашдим, ҳаммасини оқизмай-томизмай қандай бўлса шундай тушунтирдим, самимий, аниқ қилиб гапнинг пўст калласини айтдим, ҳаммасини қулоқ солиб эшитди:

*Дам уялиб ерга қаради,
Дам пичирлаб майин, мулойим...*

Аммо сўзлар жуда мағрур эди. У мендан тузалиш ҳақида улуг ваъда олди. Мен ваъда бердим. Мана шу...

– Кейин нима бўлди?

– Мана шу, сени бугун чақириб олдим, бу ерга олиб келдим – бугунги кунни эсингда тут! – сени шу бугуннинг ўзида Катерина Ивановнанинг ҳузурига юбормоқчиман ва...

– Нима?

– Мени бошқа ҳеч қачон олдингизга келмас экан деб айтасан, таъзимларимни етказасан.

– Ҳеч қачон шундай қилиш мумкинми?

– Бу мумкин бўлмагани учун ҳам сени юборяпман-да, бўлмаса, буни қандай қилиб унга айтаман?

– Унда ўзинг қаёққа борасан?

– Жинкўчага.

– Грушеньканинг олдидами? – қайғу-алам билан қўлини қўлига қарсиллатиб урди Алеша. – Наҳотки, Ракитин ҳақиқатан рост айтган бўлса? Мен эса Грушеньканинг олдига бир-икки марта қатнаб, сўнг бас қиласан, дебман.

– Шу куёв қатнарканми? Шундай қайлиқ бўла туриб, одамлар кўз ўнгида қандай шундай қилиш мумкин? Ахир менинг виждоним бўлса керак. Мен

Грушеньканинг олдига бора бошлаганимдан кейин ўша замоноқ менинг кувелигим бекор бўлди, софдиллигим абас бўлди, мен буни тушунаман ахир. Нега бундай қарайсан? Сенга айтсам, олдинга уни калтаклайман, деб бордим. Менга аниқ маълум бўлдики, отамнинг ишончли вакили анов штабс-капитан томонидан Грушенькага мендан ундириш учун вексель қоғози топширилган, аламидан ичиб ўлсин, шу билан қораси ўчиб гумдон бўлсин, дейишган. Юрагимни ёрмоқчи бўлишган. Мен Грушенькани калтаклаш учун йўл олдим. Уни аввал ҳам унча-мунча кўриб юрардим. Чиройи ўзига яраша эди. Кекса савдогарни ҳам танирдим, у касал, холдан тойиб ётарди, аммо Грушенькага каттагина пул қолдириши аниқ эди. Пулга ўчлиги, топармонлиги, қарз бериб қийратиб фоиз ундириши, фирибгар, эпчил, бераҳм эканлигини билардим. Уни калтаклашга бордим уша ерда қола қолдим. Момақалди роқ гумбуради, вабо тарқади, ҳамма ёғимга юкди, ҳозиргача бу балодан қутулмаганман, биламан, ҳаммаси тугади, энди бошқа ҳеч қачон ҳеч нарса бўлмайди. Замон ўрама охирига етди. Ишим шу бўлди. Ўшанда бирдан мен қашшоқнинг чўнтагимда худди атай қигандай уч минг пайдо бўлди. Бу ердан йигирма беш чакирим узоқда Мокрое деган жой бор, биз у билан ўша ерга бордик, лўлилар, лўли хотинларни чақирдим, шампанлар дарё бўлиб оқди, барча қизлар, хотинлар, эркаклар бошидан шампан куйдим, минглаб пул сочдим. Уч кундан сўнг шир яланғоч қолдим. Яланғоч лочин. Сен лочин бир нарсага эришгандир деб ўйлаётгандирсан? Ҳатто узоқроқдан ҳам кўрсатмади. Мен сенга қайрилма дейман. Бу доғули Грушеньканинг баданида бир қайрилмаси бор, ҳатто оёғида ҳам кўзга ташланади. Ҳатто чап оёғининг жимжилоғигача боради ўша қайрилма. Кўриб ўпганман, аммо онт ичаман – шу холос! Менга айтган гапи: “Хоҳласанг, сенга эрга тегаман, сен ахир қашшоқсан. Фақат, урмайман деб айт, менга хоҳлаганимни қилишга рухсат берасан, ана ўшанда балки сенга тегарман”. Кулади. Ҳозиргача кулади.

Дмитрий Федорович ғазаб ичида шахд ўрнидан турди, у худди мастга ўхшаб қолди. Кўзларига бирдан қон тўлди.

– Сен унга ҳақиқатан уйланасанми?

– Агар хоҳласа, дарров уйланаман, хоҳламаса, шундоқ қолавераман, ҳовлисида фаррош бўламан. Сен... сен... Алеша... – у бирдан укаси олдида тўхтади ва елкаларидан тутиб куч билан силкита бошлади, – э, маъсум кўзичоқ, сен биласанмики, бу ҳаммаси алаҳсираш, ақл бовар қилмас алаҳлаш, зеро, бу фожа! Алексей, билиб қўйки, мен ҳирсу ҳавога берилган, жуда пасткаш, нобуд одам бўлишим мумкин, аммо ўғри, чўнтак ўғриси, кафшандоз ўғриси эмасман, Дмитрий Карамазов ҳеч қачон патак ўғриси бўлмагай! Мен Грушенькани калтаклагани боришимдан сал олдин, ўша куни эрталаб мени Катерина Ивановна чақиртириб, ҳеч ким билмасин деб қаттиқ тайинлаб (билмадим нега, чамаси, шуни лозим кўрганди), вилоят шаҳрига бориб, у ерда почтадан Масковга Агафья Ивановнага уч минг жўнатиб юборишни сўради, бу ерда буни ҳеч ким билмаслиги керак экан. Чўнтакда мана шу уч минг Грушенька билан Мокроега бориб келдик. Кейин мен ўзимни худди ишни адо этгандек тутдим, аммо почта қоғозини унга бермадим, пулни жўнатиб юбордим, тилхатни олиб келаман, дедим, ҳали обораман, эсимдан чиқди. Мана энди, нима деб ўйлайсан, мана бугун унинг олдига борасан-да, шундай дейсан: “Сизга салом айтишди”. У сендан сўрайди: “Пул қани?” Сен унга яна шундай дейишинг мумкин: “У

одам пасткаш маишатпараст, ўзини тутолмайдиган аблах бир кимса. У ўшанда сизнинг пулингизни жўнатмаган, ҳаммасини сочган, чунки ўзини паст ҳайвон каби ҳеч тўхтатолмаган”, – аммо ҳар қалай, бир оғиз қўшимча қилсанг ҳам бўлади: “Аммо у ўғри эмас, мана уч минг пулингиз, қайтариб берди, ўзингиз Агафья Ивановнага жўнатиб, ўзи сизга қуллуқ қилди”. Ана энди, у бирдан сўраб қолса-чи: “Пул қани?”

– Митя, сен бахтсизсан, ҳа! Лекин ҳали ҳар ҳолда ўзинг ўйлаганчалик эмас, ноумид бўлма, ўзингни ҳалок қилма!

– Нима, уч мингни топмасам, ўйлайсанки, ўзимни отаманми? Ҳамма гап шундаки, ўзимни отмайман. Ҳозир кучим етмайди, балки кейинроқ, ҳозир эса мен Грушеньканинг олдига бораман... Ҳолим хароб!..

– Нима қиласан у ерда?

– Унга эр бўламан, рафиқ бўлишга уринаман, жазмани келса, бошқа уйга чиқиб тураман. Маъшуқларининг лой калишларини тозалаб қўяман, самовар қайнатаман, югурдаклик қиламан...

– Катерина Ивановна ҳаммасини тушунади, – бирдан дадил деди Алеша, – бу кулфатни миридан-сиригача тушуниб, кўнади. Унинг ақли бало, негаки сендан кўра бахтсизроқ бўлиш мумкин эмас, ўзи буни кўриб ишонади.

– У ҳаммасига кўниб ўтирмайди, – иршайди Митя. – Бу ерда ҳеч қандай аёл кўнмайдиган бир нарса бор. Э, биласанми, яхшиси, нима қилиш керак?

– Нима?

– Уч мингни унга бериш керак.

– Қаердан оламиз? Қулоқ сол, менинг икки мингим бор, Иван ҳам минг беради, ана уч минг, олиб бориб беравер.

– Қачон қўлга киради сен айтган уч минг? Бунинг устига сен ҳали балоғат ёшида эмассан, аммо албатта, албатта, худди шу бугун пул бўлса-бўлмаса унга салом етказишинг керак, негаки, мен бошқа буни чўзолмайман, иш нуқтасига етиб келди. Эртага кеч, кеч. Мен сени отамга юбораман.

– Отамга?

– Ҳа, олдин отам, кейин унга. Отамдан уч минг сўра.

– У ахир, Митя, бермайди.

– Берармиди, биламан, бермайди. Сен, Алексей, биласанми ноумидлик нималигини?

– Биламан.

– Қулоқ сол, юридик томондан у мендан қарздор эмас. Мен ҳақимни охирги тийинигача ундан қиртишлаб олганман, буни биламан. Аммо у ахир мендан маънан қарздор-ку, шундайми, шундаймасми? Ахир у онамнинг йигирма саккиз мингдан иш бошлаб, юз минг бойлик орттирди. У менга йигирма саккиз мингдан фақатгина уч мингини берсин, фақатгина уч минг, жонимни дўзахдан қутқаради, шу билан жуда кўп гуноҳлари тўкилади! Менинг энг адл сўзим, мен шу уч минг билан ҳаммасини тўхтатаман, мен ҳақимда бошқа ҳеч нарса эшитмайди. Охирги марта фурсат, унга ота бўлиш имкониятини беряпман. Отамга айт, худо охирги марта унга шундай имкон беряпти.

– Митя, у ўла қолса бермайди.

– Биламан, бермайди, яхши биламан. Ҳозир айниқса. Бу ҳам оз, мен яна шуни ҳам биламан: энди, шу кунларда, балки фақат куни кеча, у биринчи марта *жуда жиддий тарзда* (таъкидлаб айтай, жиддий тарзда) Грушенька менга ҳазил-мазах қилиб ўтирмай энди чиндан дик этиб эрга

чиқмоқчилигини билиб қолди. Отам бу мушукни, унинг феъл-атворини яхши билади. Отам Грушенька ишқиди эс-хушини йўқотиб юрган шу пайтда, у менга боз устига пул бериб тегирмонимга сув қуярмиди? Аммо ҳали бу ҳам оз, мен яна кўпроқ нарсани сенга айтишим мумкин: мен аниқ биламан, мана беш кунча бўлди, у уч мингни чиқариб, уни юзликларга майдалаб, катта қоғоз жилдга жойлаб, устидан қизил тасма билан боғлаб, бешта муҳр босиб, тайёрлаб турибди. Ҳаммасини миридан-сиригача биламан, кўрдингми? Қоғоз жилд устига шу сўзлар ёзилган: “Фариштам Грушенькага, агар хоҳласа, келсин”, ўз кўли билан яширин, хилватда ёзган, хизматкор Смердяковдан бошқа ҳеч ким билмайди бу ерда пул борлигини, Смердяковнинг ҳалоллигига у худди ўзига ишонгандай ишонади. Мана энди у уч-тўрт кундан бери Грушенькани кутяпти, пулни олишга келади, деб ишонапти, қизга хабар бериб қўйган, қиз эса “балки бориб қоларман”, деб ишора қилган. Шундоқ экан, агар у қариянинг олдида борса, ахир мен унга қандай қилиб уйланаман? Энди тушундингми, бу ерда нега биқиниб ўтириб нимани пойлаётганимни?

– Қизними?

– Қизни. Фома деган бола бу ернинг эгаси бўлган такасалтанглардан ҳужра ижара олган, Фома бизнинг томонлардан, бизнинг собиқ аскар. Уларнинг хизматини қилади, кечаси кўриқлайди, кундуз кунлари қурларни отишга боради, шунақа кун кечиради. Мен униқига қўниб ўтирибман, менинг бу ерда пойлаб ўтирганимни ҳеч ким билмайди, на Фома, на боғ эгалари.

– Ёлғиз Смердяков биладими?

– Фақат у билади. Қиз қариянинг олдида келса, у менга хабар қилади.

– Қоғоз жилдни сенга у айтдимми?

– Ҳа, у. Жуда махфий. Ҳатто Иваннинг хабари йўқ, на пул, на бошқа нарсадан. Қария эса Иванни икки-уч кунга Чермашняга айланиб келишга жўнатяпти: дарахтзорни кесиб олишга харидор чиқибди саккиз мингга, қария шунинг учун Иванни икки-уч кунга бориб кел, ёрдам бер, деб сўраяпти. Грушенька Иван йўғида келсин деяпти, шекилли.

– Бундан чиқди Грушенька бугун ҳам келиб қолар экан-да?

– Йўқ, бугун у келмайди, сабаблар бор. Ҳа, келмайди! – кичқирди бирдан Митя. – Смердяков ҳам шундай деяпти. Отам маст-аласт ичяпти, Иван билан ўтирибди. Бор, Алексей, ундан анов уч мингни сўраб кўр...

– Митя, акажон, сенга нима бўлди! – ҳад билан кичқирди Алеша ўрнидан сакраб туриб жазаваси кўзиган Дмитрий Федоровичга тикилиб. Бир зум эсини йўқотдимикин, деган хаёл кечди калласидан.

– Қўй-е? Эсим кетгани йўқ, ақлим жойида, – диққат билан нигоҳ қадаб шаҳдам деди Дмитрий Федорович. – Валлоҳиаълам, сени отамнинг олдида юборяпману биламан нима деяётганимни: мен мўъжизага ишонаман.

– Мўъжиза?

– Худо қору борининг мўъжизасига. Худога менинг юрагим аён, у менинг тахликамни кўриб турибди. Барча бўлиб турган ишларни кўряпти. Нахот у ваҳшатга йўл қўйса? Алеша, мен мўъжизага ишонаман, бор!

– Мен бораман. Сен шу ерда кутасанми?

– Кутаман, биламан, тез бўлмайди, шундай борасану пақ этиб иш пишмайди! Отам ҳозир маст. Уч соат, тўрт соат, беш соат, олти соат, етти соат бўлса ҳам кутаман, лекин, лекин билиб қўй, бугун ярим кечада бўлса ҳам, сен Катерина Ивановнага кўринасан-да, пул бўлса-бўлмаса унга: “Куллуқ

қилиб юборди”, дейсан. Мен баайни ана шу сатрни айтишингни иштайман: “Қуллуқ қилиб юборди”.

– Митя! Грушенька бирдан бугун келиб қолса-чи... бугун бўлмаса эртага ё индинга?

– Грушеньками? Қарайман, бостириб бораман ва йўл қўймайман...

– Агарда...

– Агар... ўлдираман. Чидолмайман.

– Кимни ўлдирасан?

– Чолни. Қизга тегмайман.

– Акажон, нима деяпсан?

– Мен ахир билмайман, билмайман... Балки ўлдирмасман, балки ўлдираман. Кўрқаманки, ўша дақиқада кўзимга жуда хунук кўринадими деб. Мени унинг кекирдаги, тумшуғи, кўзлари, ҳаёсиз иршайишини кўришга тоб-тоқатим йўқ. Бутун вужудим билан нафратланаман. Шундан кўрқаман. Шундан ўзимни тўхтатолмасам керак...

– Мен борай, Митя. Мен биламан, худо қўллайди, яхшиликка буюради, ёмонликдан сақлайди.

– Мен эса мўъжиза бўлади деб, кутиб ўтираман. Аммо рўй бермаса, унда...

Алеша ўйга ботганча отаси қошига йўл олди.

VI

СМЕРДЯКОВ

У кириб борганда отаси дастурхон устида эди. Уйда ҳақиқий емакхона бўлса-да, дастурхон залда столга тузатилганди. Бу зал уйдаги энг катта чорси хона эди ва эскичароқ йўсинда жиҳозланганди. Жиҳозлар эскидан қолган ва оқ рангли бўлиб, кўҳна ва ипак-ип аралаш мато билан қопланмиш эди. Деразалар орасидаги нишларда эски бежама, ўймақори ва тиллақори оқ ромлардаги ойналар ўрнатилганди. Деворларга эндиликда кўп жойлари куйган ва ёрилган оқ қоғоз қопламалар ёпиштирилган, уларга иккита катта сурат осилганди – бири бундан ўттиз йилча илгари шу ўлканинг генерал-губернатори қандайдир бир князь бўлиб, иккинчиси аллақачон оламдан ўтиб кетган аллақайси катта дин арбобининг сурати эди. Пешроқда бир қанча санамлар қўйилган, улар олдида тунга қараб катта лампа чироқ ёқиб қўйиларди. Санамларни эъзозлашдан кўра кўпроқ кечаси уй ичи ёруғ бўлиб турсин деб шундай қилинарди. Федор Павлович кечалар жуда кеч, соат уч-тўртларда тонг қоронғисида ётар, унгача хонада у ёқдан-бу ёққа юрар ёки юмшоқ ўриндикда ўйга ботиб ўтирарди. Одати шунақа эди. У хизматкорларни ҳовлидаги уйга жўнатиб, кўпинча, уйда ёлғиз ўзи ухлар, лекин аксар пайтлар хизматқори Смердяков у билан қолар ва дахлизда кат устида ётарди. Алеша кириб келганда, тушлик тугаёзган, охирида мураббо ва қаҳва тортилганди. Федор Павлович тушлик овқатдан сўнг ширинликлар билан коньяк ичишни яхши кўрарди. Иван Федорович ҳам шу ерда, стол олдида ўтириб қаҳва хўпларди. Хизматкорлар – Григорий билан Смердяков стол яқинида тик оёқда туришарди. Хўжайинлар ҳам, хизматкорлар ҳам ажабтовур қувноқ кайфиятда эдилар. Федор Павлович қаҳ-қаҳ отиб ҳоҳолаб

куларди. Алеша ҳали ичкарига кирмасидан унинг ўзига яхши таниш чий-иллаган кулгисини эшитди, ҳа, ҳали отам унчалик маст эмас экан. Фақат ҳозирча кайфнинг хузурини сураётган экан, деб ўйлади.

– Ана ўзи, ана ўзи! – бўқирди Федор Павлович бирдан Алеша келганидан жуда хурсанд бўлиб кетиб. – Ўтир, ўтир биз билан, қаҳва ич, ҳалол ахир, ҳалол. Қайноқ жуда, мазали жуда! Коньяк ич, демайман, сен ичмайсан, э, хоҳлайсанми, хоҳлайсанми? Йўқ, яхшиси, сенга ликер берай, жуда ширин! Смердяков, жавонни қара, ўнг томонда, иккинчи тоқчада, мана калит, тез бўл!

Алеша ликердан бош тортди.

– Барибир келтиришади, ичсанг ҳам, ичмасанг ҳам, биз ичамиз мана, – очилиб кетганди Федор Павлович. – Э-ҳа, шошма, сен овқатланганмисан, йўқми?

– Овқат едим, – деди Алеша, у боя игумен ота ошхонасида бир бўлак нон билан бир стакан квас ичганди. – Лекин иссиқ қаҳва бўлса жон деб ичаман.

– Қўзичоғим! Қойил! У қаҳва ичаркан. Иситиб келсинми? Э йўқ, ҳозир ҳам қайнаб турибди. Қаҳва зўр, Смердяков болаган. Қаҳва билан сомса пиширишни Смердяков эшиб юборади, балиқ шўрвани ҳам болайди, рост. Бирон куни балиқ шўрвага кел, олдиндан айтиб қўй... Э тўхта, тўхта, мен боя кўрпа-тўшагингни кўтариб бутунлай уйга қайт девдим-а? Тўшагингни келтирдингми? Хи-хи-хи!..

– Йўқ, олиб келмадим, – кулди Алеша ҳам.

– Э, кўрқдингми боя, кўрқдингми, а, кўркиб кетдингми? Ох, кўзичоғим, наҳот мен сени хафа қилиб қўйсам? Иван, қулоқ сол, у кўзингга шундоқ кулиб қараб туришига ҳеч чидолмайман. Бутун бағирсоғим унга қараса яшнаб кетади, уни яхши кўраман! Алешка, кел ёнимга, сенга ота дуосини берай.

Алеша ўрнидан турди, аммо Федор Павлович бирдан фикридан қайтди.

– Йўқ, йўқ, мен фақат сени яна бир карра чўқинтириб қўяй, ана шундай ўтир. Мана энди жонинг киради, сен қизикадиган гаплар. Кула-кула ўласан. Бизникида Валаамнинг моча эшаги тилга кирди. Вой бунинг гапи, вой бунинг гаплари!¹

Валаамнинг моча эшаги дегани хизматкор Смердяков экан. У эндигина йигирма тўртга кирган, жуда одамови ва индамас йигит эди. Ёввойими десанг, ёввойи эмас, бир нимадан уяладими десанг, уяладиган эмас, феъли атвори кибру ҳаволи ва ҳаммани ёмон кўрарди. Фурсати келганда, у ҳақда ҳозир икки оғиз сўз айтиб ўтмасак, иложи йўқ. Уни Марфа Игнатъевна билан Григорий Васильевич тарбиялаб катта қилишди, лекин Григорийнинг айтишича, “у ҳеч кимдан миннатдор эмасди”, у ёввойига ўхшар, оламга ўз бурчагидан қараб ўсди. Болалик чоғларида у мушукларни осишни яхши кўрар, уларни расм-русумини адо қилиб кўмарди. Бунинг учун устига чойшабни ёпинчик қилиб ташлар, мушукнинг ўлиги устида хониш қилар, латга хилпиратар, тутун тутатарди. Буларни у ҳеч кимга кўрсатмай жуда яширин тарзда қиларди. Григорий бир куни уни мана шу машғулот устида тутиб олди ва қаттиқ калтаклади. Бола бурчакка бориб қисилиб олди ва бир ҳафтача мунғайиб ўтирди. “Сен билан икковимизни яхши кўрмайди бу газанда, – дерди Григорий Марфа Игнатъевнага, – ҳеч кимни яхши кўрмайди

¹ Валаам моча эшаги – насронийлар муқаддас китобида келтирилишича, Исроилни дуойи бад қилиш учун йўл олган афсунгар Валаамнинг эшаги олдидан фаришта чиқиб, йўлини тўсади. Валаам қанча қамчилмасин, эшак юрмайди. Аммо бирдан тилга киради.

умуман. Сен ахир одаммисан, – дерди у бирдан Смердяковнинг башарасига қараб, – сен одаммисан, сен ҳаммомнинг шилтасидан туғилгансан, сен шунақасан...” Кейин маълум бўлдики, Смердяков бу сўзлари учун уни ҳеч қачон кечирмади. Григорий унга ўқиш-ёзишни ўргатди, унинг ёши ўн иккидан ошганда муқаддас дин тарихини ўқитди. Аммо иш дархол чиппақка чиқди. Кунлардан бир куни, иккинчими, учинчи дарс пайтида бола бирдан иршайди.

– Нима гап? – сўради Григорий ойнаги тагидан унга ўқрайиб қараб.

– Ҳеч. Худо ёруғликни биринчи кун яратти, қуёш, ой, юлдузларни тўртинчи кун бино қилди. Биринчи куни ёруғлик қаердан тушган бўлади?

Григорий бақа бўлиб қолди. Болақай муаллимига илжайиб қараб турарди... Нигоҳида хатто қандайдир кибр акс этарди. Григорий чидолмади. “А мана қаердан!” – деб қичқирди-да чўликни юзига тарсакилаб туширди. Болақай бир оғиз сўз демай, калтақка чидади-ю, аммо яна бир ҳафта бурчакка бориб қисилиб ўтирди. Шундоқ бўлиб қолдики, бир ҳафтадан сўнг боланинг умрида биринчи марта тутқаноқ касали очилди-ю, сўнг уни бир умрга тарк этмади. Бундан хабардор бўлган Федор Павлович бирдан болага муносабатини ўзгартирди. Авваллари унга парво қилмас, аммо ҳеч қачон уришмас, сўкмас, дуч келиб қолса доим танга-чақа бериб кетарди. Хушчақчақ чоғларида баъзан болақайга дастурхондан ширинликлар бериб юборарди. Аммо боланинг касаллигини билгач, унга кўпроқ ғамхўрлик қила бошлади, доктор чақиртирди, даволатишга киришди, аммо дард давосиз экан. Ўртача олганда, тутқаноқ бир ойда бир марта тутарди ва бу ҳар хил пайтларга тўғри келарди. Тутқаноқларнинг кучи ҳам ҳар хил бўларди – баъзилари енгилроқ, бошқалари қаттиқ ва оғир ўтарди. Федор Павлович болани калтақлашни Григорийга қатъиян тақиқлади ва болага ўз ёнидан жой бера бошлади. Уни ўқитишни ҳам вақтинча тўхтатди. Аммо бир куни боланинг ёши ўн бешга чиққанда, у китоб жавонлари олдида ўралашиб, ойна устидан уларнинг сарлавҳаларини ўқиётганини Федор Павлович кўриб қолди. Федор Павловичнинг юз жилдлардан ортиқроқ китоблари бўларди, лекин ҳеч ким ҳеч қачон унинг китоб ўқиганини кўрмаганди. У шу заҳоти китоб жавони калитини Смердяковга тутқизди: “Майли, ўқи, кутубхоначи бўларсан, ташқарида санғигандан кўра ўтириб ўқи. Манавини ўқи”, – Федор Павлович унинг қўлига “Диканька қишлоғи окшомлари”ни тутқизди.

Болақай китобни ўқиб хурсанд бўлмади, бир марта ҳам лоақал кулиб кўймади, билакс, қовоқ-тумшуғи солинди.

– Хўш? Кулгили эмасми? – сўради Федор Павлович.

Смердяков индамасди.

– Жавоб бер, аҳмоқ.

– Ҳаммаси ёлғон-яшиқ ёзилган, – илжайиб чайналди Смердяков.

– Э, йўқол, тусинг қурсин, малай. Тўхта, мана сенга Смарагдовнинг “Умумий тарих” китоби, ҳаммаси ҳақиқатни ёзган, ўқи.

Аммо Смердяков ушбу Смарагдовнинг китобидан лоақал ўн бет ҳам ўқимади, жуда зерикарли туюлди. Шу тариқа китоб жавони яна кулфлаб кўйилди. Кўп ўтмай Марфа билан Григорий Федор Павловичга бола ҳамма нарсдан жирканяпти: суюқ овқат устида ўтириб, қошиқ билан кавлайверади, кавлайверади, энгашиб тикилади, қошиқни кўтариб ёруққа солиб нимадир қидиради, ҳеч тўхтамайди, деб шикоят қилишди.

- Суваракми? – сўрарди Гигорий.
– Балки пашшадир, – дерди Марфа.

Озодапараст бола ҳеч қачон жавоб бермайди, бироқ ноннинг аҳволи ҳам, гўшт ва бошқа барча таомларнинг аҳволи шундай кечади: санчкида бир бўлак лукмани юқорига кўтарайди-да, ёруққа солиб, худди микроскопда кўргандай узоқ қарайди, ниҳоят бир қарорга келади, шекилли, оғзига солади. “Вой, сен бойваччадан ўргилдим”, – тўнғиллайди унга қараб Григорий. Федор Павлович Смердяковнинг бу қилиғини эшитгач, дарҳол у ошпаз бўлади деган қарорга келди ва уни Масковга ўқишга жўнатди. Бола бир неча йил ўқиди ва ўқишдан башараси бутунлай ўзгарган ҳолда қайтди. У кутилмаганда бирдан жуда ҳам қаримсиқ бўлиб қолди, ёшига мутлақо номуносиб тарзда буришиб-тиришди, ранги сарғайиб ахта қилингандай тусга кирди. Маънавияти эса Масковга кетгунча қандай бўлса, шундай ўзгармади: ҳамон ўша-ўша одамови, ҳамон ўшандай ҳеч кимни кўргиси келмасди, бунга ҳеч қандай эҳтиёж сезмасди. Кейинча айтишларича, у Масковда ҳам ҳаминша индамай юрарди, Масковнинг ўзи ҳам уни ҳеч бир қизиқтирмасди, бу ерда у алланималарнидир ўрганди, қолганларига эътибор бермади. Ҳатто бир гал театрга ҳам тушди, аммо миқ этмай норози бўлиб келди. Айни чоғда Масковдан жуда яхши кийиниб, тоза камзул ва қўйлак-шимда қайтди. Ўзининг кийим-бошини ҳеч қанда қилмай қунига икки марта чўтка билан эринмай тозаларди, чингилинг упука этигини айниқса инглиз мойи билан тозалашни жуда яхши кўрар, ойнадай яракламагунча қўймасди. У пазанда ошпаз эди. Федор Павлович унга мояна белгилади, Смердяков моянасини қарийб тўлалигича кийим-бош, атир-элик, пардоз нарсаларга сарфларди. Бироқ аёлларни у худди эркакларни қандай ёмон кўрса, шундай ёмон кўрар, жини суймасди, ўзини жуда босиқ, тепса тебранмасдек тутарди. Федор Павлович унга бошқа бир нуктаи назардан ҳам қарай бошлади. Гап шундаки, унинг тутқанок касали кучая борар, унақанги кунларда овқатни Марфа Игнатъевна тайёрларди, бу унча Федор Павловичнинг дидига ўтиришмасди.

– Нега касалинг бунақа тез-тез тутадиган бўлиб қолди? – дерди у ошпазининг башарасига қирғий боқиб, – уввало биронтасига уйлансангмикин, уйлантириб қўяйми?..

Бундай гапларга Смердяковнинг фақат энсаси қотар, туси ўчар, аммо индамасди. Федор Павлович қўл силтаб нари кетарди. Асосийси, хизматкорининг ҳалоллигига у жуда ишонарди, у ҳеч қачон ҳеч нарсани олмаслиги, ўғирламаслигига амин эди. Кунлардан бир куни шундай бўлдики, Федор Павлович уйга маст қайтиб, лой ҳовлида янги олган шилдиروق юз рубллик учта қоғоз пулларини тушириб қолдириб, фақат эртасига улар эсига тушди, апил-тапил чўнтақларини кидиришга тушди, қараса, шилдиروق юз рубллик пулнинг учаласи ҳам столда турибди. Қаёқдан пайдо бўлди? Смердяков топиб кеча олиб келиб қўйган экан. “Э, оғайни, сенга ўхшаганларни ҳали кўрмовдим”, – деб Федор Павлович унга ўн рубль ҳадя қилди. Шуни ҳам қўшиб қўйиш лозимки, у хизматкорининг ҳалоллигига ишониниш билан бирга, негадир уни ҳатто яхши ҳам кўрар, ҳолбуки, малайи тушкур бошқаларга қандай қараса, унга ҳам худди шундай қинғайиб қарар ва ҳеч сўз демасди. Жуда камдан-кам ҳолларда тилга кирарди. Агарда ўша пайтларда кимнингдир хаёлига келиб қолиб, унга қараб туриб, бу йигит нималарга қизиқади, калласида ўзи нима бор, деб сўраб қолса, баҳарҳол, бунга жавоб бериш

мушкул кўринарди. Ҳолбуки, у баъзан уйдаи, ё ҳовлидами ва ё кўчада кўққисдан тўхтаб, ўйланиб туриб қолар ва ҳатто ўн дақиқаларгача шундай қакқайиб тураверарди. Бундай ҳолатда бирон рухшунос унга қараб, у хаёл сураётгани ҳам йўқ, фикр қилаётгани ҳам йўқ, бу қандайдир мууроқаба, холос, деган бўларди. Мусаввир Крамскойнинг “Махлиё” деган бир сурати бор: унда кишки ўрмон тасвирланган, ўрмон йўлида йиртиқ чопон, эски чипта кавушда ёлғиз ўзи бир эр киши боши оғиб турибди, ўй-хаёлга ботгандай, нимага келиб қолгани ҳам маълум эмас, аммо у ўйлаётгани йўқ, бироқ нимагадир “махлиё”. Агар бехос туртилса, у чўчиб, худди уйқудан кўз очгандай сизга қараши, лекин ҳеч нарсани фаҳламаслиги мумкин. Рост, дарров ҳуши ўзига келиши мумкин, агар ундан бу ерда нимага турибсан, нимани ўйлаяпсан, деб сўралса, у ҳеч нарса деёлмаслиги мумкин, аммо барибир ўзида ўша махлиёликнинг таассуротини сақлаб қолган бўлса ажаб эмас. Ушбу таассуротлар унга қадрли, эҳтимол, уларни сезиб-сезмай йиғиб, сақлаб юради, ҳатто нимагалигини ҳам билмайди, англамайди; балки узоқ йиллар таассуротларини жамлаб юриб, бирдан бошқа ҳамма кори-борини ташлаб, Байтул Муқаддасга жўнайди, тавоф қилади, кезади, нафс балосидан ўзини қутқаради; балки бирдан кутилмаганда киндик қони тўкилган қишлоғига ўт қўйиб юборади, балки буларнинг ҳар иккиси ҳам олдинма-кетин рўй беради. Махлиёлар ҳалқ ичида етарли. Смердяков ана шундай махлиёлардан бири бўлса ажабмас ва эҳтимолки, ўзи нимагалигини билмаган ҳолда у ҳам таассуротларини ташналик билан йиғиб юргандир, валлоҳиаълам.

VII

ИХТИЛОФ

Аммо валаам моча эшаги бирдан тилга кирди. Қизиқ бир мавзу очилиб қолди: Григорий эрталаб савдогар Лукьяновнинг дўконидан мол-товар оларкан, ундан бир рус аскарлари ҳақидаги ҳикояни эшитиб қолди, у узоқ юртларда, Осиё томонларда асирга тушибди, уни динингдан воз кеч, акс ҳолда азоблаб ўлдирилсан, деб қўрқитишибди, у ўз динидан юз ўгириб бошқа динга ўтмабди, терисини тириклай шилган пайтларида ҳам Масиҳони шарафлаб, мадҳ қилиб ҳаётдан кўз юмибди, – бу жасорат ҳақида ўша куни келган газетада мақола босилган экан. Григорий дастурхон устида мана шу ҳақида гап очди. Федор Павлович илгарилар ҳам, овқатланиб бўлгач, ширинликлар келтирилганда, қизиқчиликларни яхши кўрар, ҳеч бўлмаганда Григорий билан шакаргуфторлик қиларди. Бу сафар у енгил, қувноқ, кўтаринки кайфиятда эди. У коньяк хўплаб, ҳикояни эшитаркан, бунақа аскар болани дарҳол муқаддас зотга айлантириб, унинг шилиб олинган терисини биронта монастирга жўнатиш керак эди деб айтди: “Ана унда авомнинг ва пулнинг ёғилишини кўринг”. Федор Павлович бундан кўнгли шамдай эрмай, доимий одати бўйича густоҳлик қилаётганини кўриб, Григорий пешонасини тириштирди. Шунда бирдан эшик олдида турган Смердяков ҳиринглади. Смердяковга авваллари ҳам овқатланиш охираётганда дастурхон ёзилган стол олдида бўлишига изн бериларди.

Иван Федорович шаҳримизга қадам ранжида қилгандан буён Смердяков деярли ҳар сафар тушликда иштирок этарди.

– Ҳа, нима бўлди? – сўради Федор Павлович унинг хиринглаганини дарҳол пайқаб ва бу Григорийга қаратилганлигини тушуниб.

– А, мен шуни демоқчийдимки, – бирдан овозини баланд кўтариб кутилмаганда тилга кирди Смердяков, – ушбу таҳсинга сазовор аскар йигитнинг жасорати жуда ҳам катта эса-да, лекин шу билан бирга, менимча, ҳеч қандай гуноҳ ҳам бўлмас эдики, агарда у ушбу тасодиф ҳодисотда Масиҳонинг табаррук номи ҳамда чўқинишидан мабодо воз кечса ва шу билан келажакдаги яхши амаллар учун ҳаётини сақлаб қолса, кейинчалик эзгу ишлари билан ожизлигининг кафоратини адо этарди.

– Нега энди бу гуноҳ бўлмас экан? Ёлғон гапиряпсан, бунинг учун тўғри дўзахга тушасан, у ерда сени қўйдай ўтда куйдиришади, – дарҳол унинг оғзига урди Федор Павлович.

Худди мана шу пайт Алеша кириб келди. Кўриб ўтганимиздек, Федор Павлович Алешани кўриб боши осмонга етди.

– Сенинг мавзуйинг, сенинг мавзуйингда гап боряпти! – шодон ҳиҳилади у Алешани ёнига ўтқизиб.

– Қўйга келсак, бу ундай эмас, э, у ёқда бунинг учун ҳеч нарса бўлмайди, бўлмаслиги ҳам керак, агар ҳаммаси адолатга асосланса, – салмоқланиб деди Смердяков.

– Ҳаммаси қандай адолатга асосланаркан, – кичқирди янада хушчақчақлик билан Федор Павлович Алешани тиззаси билан туртаркан.

– Аблаҳ у, ғирт аблаҳ! – оғзидан ваҳшат билан отилиб чиқди Григорийнинг. У ғазаб билан Смердяковнинг кўзига тик қаради.

– Аблаҳ дейишга сал шошилмай туринг, Григорий Васильевич, – вазмин, хотиржам эътироз билдирди Смердяков, – ўзингиз яхшиси ўйлаб кўринг, мен насронийларни қийнаб ўлдирувчиларнинг қўлига асир тушган бўлсам, улар мендан худойимнинг номини лаънатлашни талаб қилса, муқаддас чўқинишдан воз кеч деса, унда мен бунга ўз ақл-идроким билан ваколатлиман, зеро, бунинг ҳеч қандай гуноҳ жойи йўқ.

– Сен буни боя айттинг, гапни чўзма, исбот қил! – кичқирди Федор Павлович.

– Шўрвапаз! – вишиллади Григорий нафрат билан.

– Шўрвапазга ҳам бироз шошилмай туринг ва сўқинмай ўзингиз ўйлаб кўринг, Григорий Васильевич. Зеро, мени азоб-қийноққа солаётганларга ушбу сўзларни айтишим билан, яъни: “Йўқ, мен насроний эмасман ва ўзимнинг чин худойимни лаънатлайман” дейишим билан мен шу замоник энг олий худовандо ҳукми билан дарҳол ва махсусан лаънатланаман ва муртад саналаман ҳамда муқаддас черков томонидан ғайризабон каби рад этиламан, ҳатто шундайки, мен ўша ондаёқ – ҳали оғзимдан чиқиб улгурмасдан, ҳаттоки, эндигина оғиз жуфтлаганимда, бунинг орасида ҳатто сониянинг тўртдан бир улуши ҳам ўтмайди, мен четлатиламан – шундайми, шундаймасми, Григорий Васильевич?

У моҳиятан фақат Федор Павловичнинг саволларига жавоб бераркан, жуда яхши тушунган ҳолда бениҳоя мамнуният билан Григорийга мурожаат қилар ва ўзини атай Григорийнинг саволларига жавоб бераётганга соларди.

– Иван! – кичқирди бирдан Федор Павлович, – менинг қулоғимга яқин кел. Бунинг ҳаммасини сени деб қияпти, уни мақташингни хохлапти. Сен мақтаб қўй.

Иван Федорович отасининг завқ-шавқ билан айтганларини мутлақо жиддий эшитди.

– Тўхта, Смердяков, бирпас жим тур, – деб кичқирди яна Федор Павлович. – Иван, яна менинг қулоғимга эгил.

Иван Федорович ғоят жиддий қиёфада эгилди.

– Сени ҳам Алешкадай яхши кўраман. Отам мени ёмон кўради деб ўйлама. Коньяк ичасанми?

– Беринг. “Аммо ўзинг тўйгунча ичдинг”, – отасига диққат билан тикилди Иван Федорович. Смердяковни эса у ғоятда қизиқсиниб кузатмоқда эди.

– Муртад, лаънат сенга, – бирдан сўкиб кетди Григорий, – яна нима деб валдираяпсан, аблах, токи...

– Сўкинма, Григорий, сўкинма! – унинг оғзига урди Федор Павлович.

– Сиз озгина тўхтаб туринг, Григорий Васильевич, озгина сабр қилинг, бу ёғига қулоқ солинг, мен ҳали тугатганим йўқ. Чунки мен худойим томонидан дарҳол лаънатланган вақтимда, ана ўша энг олий, ўша онда мен барибир қандайдир ғайризабонга айландим, чўқинганлик ҳам мендан олиб ташланди ва бошқа ҳеч нарсага алмаштирилмайди, ахир бу ўзи шундаймасми?

– Хулосангни айт, биродар, тезроқ хулосангни чиқар, – деб шошилтирди уни Федор Павлович қадаҳини лаззатланиб хўпларкан.

– Магар мен энди насроний бўлмадимми, демак, мени қийноққа солувчилар: “Насаромисан, йўқми?” – деб сўрашганда, уларга ёлғон айтмаган бўламан, зотан, мен фақат ёлғиз кўнглимга келтирганим важдан аллақачон насронийлигимдан худо хоҳиши билан четлатилган бўламан, бунда ҳатто азоб бергувчиларга сўз айтишга ҳам улгурмаган бўлиб чиқаман. Хўп, магар мен четлатилган эканман, унда қандай асосда ва қандай адолат йўсинида у дунёда мендан насроний сифатида Масиходан воз кечганимни сўрашади, ҳолбуки мен фақат кўнглимга келтирганим учунгина, ҳали воз кечмасимдан бурун мен чўқинтирилганликдан четлатилмиш эдим? Магарким, мен энди насроний эмас эканман, демак, мен Масиходан воз кечмайман, зотан воз кечадиган нарсанинг ўзи бўлмайди. Мурдор татардан гарчи осмонда бўлса ҳам, ким сўраб ўтирибди дейсиз, Григорий Васильевич, нега насроний бўлиб туғилмагансан, деб бунинг учун уни ким ҳам жазолаб ўтирарди, ахир битта ҳўкиздан иккита тери олмайдилар-ку. Татар ўлганда халлоқи оламнинг ўзи уни савол-сўроққа тутганда ҳам, менимча, энг арзимас жазо тайинласа ажабмас (бутунлай жазосиз қолдириш ҳам мумкин эмас-да), ахир у мурдор волидлардан мурдор бола бўлиб туғилган бўлса, бу унинг айби эмас-ку, дейди-да. Худовандо татарни зўрлаб тутиб, у насроний бўлган эди, деб айтолмайди-ку? Ана унда халлоқи олам мутлақо нотўғри гапни айтган бўларди. Ахир еру осмонларнинг худоси халлоқи олам гарчи биттагина сўзда бўлса ҳам, ёлғон айтиши асти мумкинми?

Григорий шағамдай тек қотиб, воизга кўзларини бақрайтириб тикилганча қолганди. У айтилаётган гапларни яхши тушунмаётган бўлса ҳам, бу валдирашлардан бирдан ниманидир англаб етгандай бўлди ва кутилмаганда, боши деворга урилгандай одам ҳолига тушди. Федор Павлович қадаҳни охиригача ичди-да тўхтамай чийиллаб кула бошлади.

– Алешка, Алешка, кўрдингми! Эҳ, сен ҳарфхўрни қара! У бирон ерда иезуитлардан дарс олганга ўхшайди, Иван. Вой, сен сассиқ иезуит-ей, кимдан ўргандинг буни? Фақат ҳамма сафсатанг ёлғон, ёлғон, ёлғон. Йиғлама, Григорий, биз уни ҳозирнинг ўзида чангини чиқариб ташлаймиз. Сен менга, моча эшак, бир нарсани айт: майли сен балки азоб бераётганлар олдида ҳақдирсан, аммо сен ўз ичингда динингдан юз ўгирдинг-ку ва яна ўзинг айтяпсан-ку, ўша ондаёқ лаънатландим деб, агар малъун муртад бўлсанг, бунинг учун бошингни силамайдилар. Сен бунга нима дейсан, ҳарфхўр эшакчам?

– Ўз ичимда ўзим воз кечганимга ҳеч қандай гумон-иштибоҳ йўқ, лекин ҳар ҳолда бу ерда алоҳида бир гуноҳ ҳам йўқ, жиндай бир нима бўлган эса-да, у ҳам жуда арзимас ва оддий.

– Қанақасига оддий бўларкан?

– Ёлғон гапиряпсан, тўнғиз кўпкур, – тишини ғижирлатди Григорий.

– Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг, – худди тор-мор келтирилган душманга олийжаноблик кўрсатгандай, ўз ғалабасига ишончи комил бўлгандай вазмин ва бир маромда давом эттирди Смердяков, – ўзингиз фикр қилинг, Григорий Васильевич, илоҳий китобда айтилган-ку, агарда зиғирча уруғдек имон-эътиқодинг бор экан, мана шу олдингда турган тоққа денгизга чўкиб кет, деб амр этсанг, у албатта, ҳеч пайсалга солмай ўша ондаёқ денгизга чўкиб кетгай. Шундай бўлгандан кейин, майли, Григорий Васильевич, мабодо мен имонсиз бўлсам, сиз эса имонли бўлсангиз, мени оғзингиз тинмай сўқяпсиз, ўзингиз ана шу тоққа буюриб кўринг, лоақал денгизга бўлмасам ҳам (негаки денгиз бу ердан узок), лоақал боғимизнинг орқасидан оқадиган бизнинг сассиқ дарёчамизга сирғалиб тушсин, ана ўшанда дарҳол ўзингиз кўрасиз, ҳеч нарса сирғалиб кўчиб тушмайди, қанча бақирманг, дод-вой қилманг, ҳаммаси олдингидай ўз ҳолича қилт этмай бус-бутун тураверади. Бу шундан дарак берадики, Григорий Васильевич, сиз ҳам худога қойил қилиб ишонмас экансиз, фақат ҳаммани худога ишонмайсан деб, сўкаверар экансиз. Яна шундоқ ҳам олайликки, бизнинг бу замонамизда фақатгина сиз эмас, бошқа ҳеч ким, мутлақо ҳеч кимса, энг олий калонполардан тортиб оддий деҳқонгача ҳеч ким тоғни денгизга итариб тушириб юборолмайди, балки бутун ер юзида битта ё узоғи билан иккита қандайдир бир одам бордир Миср саҳроларида халос бўлиш йўлини қидириб яшириниб юрган, уларни ҳатто қидириб топиб учратиш ҳам мушкул, ана ўшалар балки бу ишнинг уҳдасидан чиқар, ҳамон аҳвол шундоқ экан, ҳамон бошқа ҳамма худога ишонмас экан, наҳотки, ўша қандайдир иккита саҳройи дарвешдан бошқа ҳаммани, яъни бутун ер юзи аҳолисини худойим тавқи лаънатга дучор этса ва ўзининг барчага маълум раҳм-шафқати билан ҳеч кимни мағфират этмаса, кечирмаса? Шулар боисдан, мен умид этаманки, бир марта шубҳа-гумонга борган бўлсам, кўз ёшларимни оқизиб тавба қилсам, шояд кечиргай.

– Тўхта! – деб чийиллади Федор Павлович завқ-шавқи ҳаддан зиёд ошиб, – бундан чикди, сен тоғни суришга қодир иккита одам бор деб ўйлайсанми? Иван, белги қўй бунга, мана, сенга рус кишисининг бор бўй-басти!

– Сиз жуда тўғри пайқабсиз, бу ҳақиқатан, халқона имон-эътиқод, – маъқуллади табассум қилиб Иван Федорович.

– Маъқулми сенга! Демак, сенга маъқул бўлса, ўзи шундоқ экан-да. Алешка рост-да, а? Ахир, рус имон-эътиқоди худди мана шунақа-ку?

– Йўқ, Смердяковнинг имон-эътиқоди рус имон-эътиқоди эмас, – жиддий ва қатъият билан деди Алеша.

– Мен унинг имон-эътиқодини айтаётганим йўқ, мен анов белгичизикни, анов икки саҳройи дарвешни айтяпман, фақатгина шу белгичизик-да: бу бутунлай русчасига, русчасига-ку?

– Ҳа бу белги хусусият роса русчасига, – жилмайди Алеша.

– Сенинг сўзинг червонга лойиқ, моча эшак, уни шу бугуноқ оласан, аммо қолган ҳаммаси ёлғон, ёлғон, ёлғон; эй, тентак, билиб қўй, бу ерда биз ҳаммамиз энгилтаклигимиз боисидан худога ишонмаймиз, нега деганда бизнинг вақтимиз йўқ: биринчидан, бизни иш еб ташлади, иккинчидан, худо кам вақт берган, бир кунда йигирма тўрт соат ажратган холос, шунинг учун тавба қилиш у ёқда турсин, тўйиб ухлашга ҳам вақт йўқ. Сен эса имондан бошқани ўйламайдиган пайтинг ва айнан имонингни кучини кўрсатадиган чоғинг азобдан кўрқиб динингдан воз кечибсан! Бу ўзи мана шундан иборат эмасми, биродар, ўйлашимча?

– Иборатлиги иборат-куя, аммо ўйлаб кўринг ўзингиз, Григорий Васильевич, иборат бўлгандан кейин энгиллик ҳам бўлади-да. Агарда мен ўшанда асл ҳақиқатга чиндан ҳам ишонганимда, агар диним-имоним учун қийноқларга чидамасам ва ўша мурдор ёт динга кирсам ана унда ростдан гуноҳ бўларди. Аммо ўшанда иш қийноқларга бормаган бўларди, чунки ўша онда мен тоққа қараб: кимирла ва азоб берувчиларни мажақлаб ташла деб айтсам, у ўша сониядаёқ ҳаракатга келиб уни суваракдай эзиб ташлар ва ана унда мен ҳеч нарса бўлмагандай, худойимга ҳамду санолар айтиб ўз йўлимга равона бўлардим. Магарким, мен айнан ана ўша дамда буларнинг барини бошимдан ўтказиб, синаб, анави тоққа: азоб берувчиларни мажақлаб ташла, деб қичқирсам-да, – тоғ мажақламаса, айтинг-чи, мен қандай қилиб ўшанда иштибоҳга бормаин, яна мана шундай мислсиз даҳшат ва кўркув соатида? Мен шусиз ҳам биламанки, осмон шоҳлигига тўла етиб боролмайман (зеро, менинг сўзим бўйича тоғ жойидан силжимади-ку, демак, у ёқда менинг имонимга унчалик ҳам ишонмайдилар ва у дунёда мени у қадар катта мукофот ҳам кутиб тургани йўқ), шундай экан, устига-устак ҳеч қандай фойдаси бўлмаган ҳолда нега энди теримни шилдиришим керак? Зотан, ҳатто теримни ярмигача елкамдан шилганларида ҳам, ўшанда ҳам тоғ менинг сўзим ё ҳайқириғим билан ўрнидан кимирламасди. Эҳа, бундай дақиқаларда, иштибоҳ у ёқда турсин, кўркув аросатдан одам ақлидан ҳам айрилиши мумкин, ҳеч ақл юритишнинг иложи ҳам қолмайди. Демакки, агар мен на у ёқда ва на бу ёқда ўз фойдамни ва на ўз мукофотимни кўрмай, лоақал устимдаги теримни сақлаб қоламан десам, нега энди айбдор бўларканман? Инчунин, худойимнинг раҳму марҳаматидан умидвор бўлиб, мени бутунлай кечиришига кўз тутаман...

VIII

ШАРОБ УСТИДА

Муноқаша тугади, аммо қизик, хурсандчилигини ичига сиғдиролмай турган Федор Павловичнинг охирида қовоқ-тумшуғи тушиб кетди. Тумтайиб шаробдан отди, бу қадах энди жуда ортиқча эди.

– Э, коравошлар, кани энди жўнанглар, – деб кичқирди у хизматкорларига. Йўкол кўзимдан, Смердяков. Бугун червон ваъда қилдим, оласан, сенга рухсат, йиғлама, Григорий, Марфанинг олдига бор, кўнглингни кўтаради, жойингни солиб беради. Хуворийлар, тушдан кейин ўз ҳоли-жонингга кўймайдилар, – норози бўлиб деди у хизматкорлар ўша заҳоти чиқиб кетишгандан сўнг. – Смердяков ҳар сафар тушлиқдан сўнг шу ерга келадиган бўлиб қолди, қадами узилмайди, сени қора тортиб келади, қандай қилиб уни ўзингга оғдириб олдинг? – сўради у Иван Федоровичдан.

– Ҳеч нарса қилмадим, – жавоб берди Иван, – мени ҳурмат қилгиси келибди; малай ва аҳмоқ. Урушда тўпга ем бўлади, лекин ҳали вақти келгани йўқ.

– Тўп еми дейсанми?

– Яна бошқалар, бундан тузукроклари ҳам бўлади, лекин шундайлари ҳам бор. Олдин шундайлар бўлади, улардан сўнг яхшироқлари келади.

– Вақт қачон келади?

– Ракета бир ёнади, балки тўла ёнмас ҳам. Авом бу шўрвапазларни унча эшитгиси келмайди.

– Ана шунақа-да, биродар, мана шунга ўхшаган Валаам моча эшаги ўйлайди, ўйлайди, ўйлайверади ва худо билади, ўзича нима хаёлларга боради.

– Фикр йиғади, – хихилади Иван.

– Буни қара, у бошқа ҳамма қатори мени ҳам жонидан ёмон кўради, сени ҳам шундай жини суймайди, сенга эса ҳурмат қилаётгандек туюлади. Айниқса, Алешкани, анчадан бери шундай нафратланади. Аммо ҳеч ўғирламайди, ҳеч ғийбат, иғво қилмайди, индамай юради, уйдагини кўчага чиқармайди, сомсаларни бопплайди, э, жин урмайдими менга деса, шуни гапириб ўтириш шартми?

– Албатта, шарт эмас.

– У ўзи ҳақида нима фикрда бўлмасин, умуман олганда, рус мужигини дўппослаш керак. Мен доим шундай деганман. Бизнинг мужик муттаҳам, унга ачиниш керак эмас, ҳозир ҳам уни калтаклаб турганлари яхши. Рус ери қайин билан мустаҳкам. Ўрмонларни қийратиш ташлашса, рус ери нобуд бўлади. Мен ақлли одамлар тарафдориман. Ақлимиз ўсиб кетиб, биз мужикларни калтакламай кўйдик, улар ўзларини ўзлари дўппослашяпти. Яхши қилишади. Сен қандай ўлчов билан ўлчасанг, сени ҳам шундай ўлчов билан ўлчайдилар, яна нимади у ёғи... Хуллас, ўлчайдилар. А Россиянинг чўчкадан фарқи йўқ. Азиз биродарим, сен Россияни қанчалар ёмон кўришимни билсайдинг... Яъни Россияни эмас, мана шу барча иллатларни... балки Россияни ҳамдир. Tout cela c'est de la cochonnerie¹. Биласанми, нимани яхши кўраман? Мен қалампир сўзни яхши кўраман.

– Сиз яна ичдингиз. Етар энди сизга.

– Тўхтаб тур, мен яна битта, кейин яна битта, ундан кейин бас қиламан. Йўқ, тўхта, сен гапимни бўлдинг. Қишлоққа борганимда бир чолдан сўрадим, у менга шундай деди: “Биз ҳаммасидан ҳам қизларни айбситиб калтаклашни қанда қилмаймиз. Йигитларга калтаклатамиз. Йигит ҳозир калтаклаган қизни эртага қайлиқ қилиб олади. Шунинг учун бу қизларнинг ўзига ҳам яхши”. Қалай, бу маркиз де Садлар, а²? Нима дема, жуда ўткир

¹ Булар барчаси чўчка (франц.).

² Маркиз де Сад (1740-1814) – француз ёзувчисининг таҳаллуси – шафқатсизлик, фаҳш, разолат ҳақида ёзган. Кўчма маъно ифодаловчи номга айланган. Достоевский асарларида кўп тилга олинади.

гап. Биз ҳам бир томоша қилиб келмаймизми, а? Алешка, қизариб кетдингми? Уялма, бўтам. Афсус боя игумен отанинг зиёфатига ўтирмадим, роҳиб ҳазратларга Мокрое қишлоғи қизларини айтиб бермадим. Алеша, ҳали сенинг игумен отагинангни хафа қилиб қўйдим, жаҳлинг чиқмасин. Биродарим, менинг ғазабим кўзийди. Агарда, худо бор бўлса, хўш, албатта, мен айбдорман ва жавоб бераман, магарким, йўқ бўлса умуман, ўша сенинг оталарингни ундан баттарроқ қилиш керакмасми? У тақдирда, уларнинг бошини кессанг ҳам камлик қилади, чунки улар тараққиётга ғов бўлишади. Иван, ишонасанми, шу нарса мени изтиробга солади. Йўқ, сен ишонмайсан, чунки буни кўзингдан кўриб турибман. Сен одамлар мени масхарабоз деса, шунга фақат ишонасан. Алеша, ишонасанми, мен унақа масхарабоз эмасман?

– Ишонаман, унақа масхарабоз эмассиз.

– Биламан, ишонасан ва чин дилдан айтасан. Чин дилдан боқасан ва чин дилдан гапирасан. А, Иван ундаймас. Иван такаббур. Барибир менга қолса монастирингни ташлаб кетардим. Бу мағзаваларнинг ҳаммасини бирваракай бутун рус ерларида бекор қилиш керак эди, бирваракай барча аҳмоқларнинг таноби тортилса қанийди. Ғазнага қанча-қанчалаб олтин умуш пуллар ёғиларди!

– Нега энди бекор қилиш керак? – деди Иван.

– Ҳақиқат тезроқ юзага чиқсин, ана шунинг учун.

– Э, агар шу ҳақиқат юзага чиқса, аввало, сизни талон-тарож қилишади, ундан кейин... бекор қилишади.

– Воҳ! Бу гапинг ҳам тўғри. Оҳ, менгина моча эшак, – жинжиклади Федор Павлович манглайига шапатилаб. – Унда, Алешка, тураверсин ўша сенинг монастиринг. А, биз ақлли одамлармиз, иссиқ уйда ўтириб, шаробнинг жигарини эзамиз. Иван, биласанми, буни худонинг ўзи атай шундай ташкил этган? Иван, гапир, худо борми, йўқми? Тўхта, ростини айт, жиддий қилиб айт! Нега яна куляпсан?

– Шунинг учун куляпманки, сиз ўзингиз боя Смердяковнинг тоғни жойидан кўчирадиган иккита дарвеш чоли ҳақида бошлаб айтдингиз.

– Ҳозир ўшанга ўхшайдими?

– Жуда.

– Унда, демак, мен ҳам рус кишисиман, менда ҳам рус хусусияти бор, сен файласуф бўлсанг ҳам, шунга ўхшаш хусусият сенда ҳам мавжуд. Хоҳлайсанми, мен топиб бераман. Гаров ўйнайманки, эртагаёқ топаман. Барибир, қани, айт, худо борми, йўқми? Жиддий айт! Менга энди жиддий бўлиши керак.

– Йўқ, худо йўқ.

– Алешка, худо борми?

– Худо бор.

– Иван, ўлмаслик борми, шу озгина, зиғирча, жуда кичкинагина бўлса ҳам, борми?

– Ўлмаслик ҳам йўқ.

– Ҳеч қанчами?

– Ҳеч қанча.

– Яъни умуман бутунлай ҳеч нарса ё нимадир борми? Балки, нимадир, қанақадир бордир? Ҳеч нарса эмасдир-ку, ахир!

– Мутлақо ҳеч нарса.

- Алешка, ўлмаслик борми?
 – Бор.
 – А, худо ва ўлмаслик-чи?
 – Худо ҳам бор, ўлмаслик ҳам бор. Ўлмаслик худода.
 – Ҳмм. Балки Иваннинг гапи тўғрироқдир. О, худойим, диндор одам канчадан-қанча кучлар сарф қилди, канчадан-қанча ижтиҳодлар бу хаёлга қурбон бўлмади, яна неча-неча минг йиллар исроф бўлди! Ким инсон устидан бундай қуляпти? Иван? Охирги мартаба катъий сўрайман: худо борми, йўқми? Мен охирги марта!
 – Охирги марта ҳам йўқ.
 – Одамлар устидан ким қуляпти, Иван?
 – Шайтон бўлса керак, – иршайди Иван Федорович.
 – А, шайтон борми?
 – Йўқ, шайтон ҳам йўқ.
 – Афсус. Мен ана шундан кейин худони биринчи ўйлаб топган одамни нима қилмаган бўлардим! Уни энг баланд теракка осардим.
 – Агар худони ўйлаб топишмаганда цивилизация ҳам бутунлай бўлмасди.
 – Бўлмасмиди? Худо бўлмаса-я?
 – Ҳа. Шароб ҳам бўлмасди. Э, энди шаробни олиб қўймасам бўлмайди.
 – Шошма, шошма, шошма, азизим, яна битта ичай. Мен Алешани хафа қилиб қўйдим. Жаҳлинг чиқмаяптими, Алексей? Жоним, Алексейчик, азизим, Алексейчик!
 – Йўқ, хафа эмасман. Сизнинг фикрларингизни биламан. Қалбингиз бошингиздан яхши.
 – Қалбим бошимдан яхши эканми, мени-я? Э, худойим, бу гап кимнинг оғзидан чиқяпти-я? Иван, сен Алешкани яхши кўрасанми?
 – Яхши кўраман.
 – Яхши кўр. (Федор Павловичнинг кайфи тез ошиб бормоқда эди.) Қулоқ сол, Алеша, мен боя ҳазрат отага кўполлик қилдим. Ҳаяжонимни босолмадим. Бу ҳазрат отанинг зехни ўткир, а, нима дейсан, Иван?
 – Чамаси, шундай бўлса керак.
 – Ўткир, ўткир, *ily a du Piron La-dedans*¹. Бу баччағар, яъни рус киши. Бир нажиб хилқат каби, ўзини томошага қўйишга мажбур бўлганидан ғзаби ошиб-тошади... ўзини авлиё қилиб кўрсатишдан қаҳри келади.
 – У ахир худога ишонади-ку.
 – Сариқ чақачалик ишонмайди. Сен билмасмидинг? Э, унинг ўзи ҳаммага шундай дейди, яъни ҳаммага бўлмаса ҳам, барча зиёратга келган ақлли одамларга айтади. Губернатор Шульцга тиккасига: *credo*² деди, аммо нимагалигини билмайман.
 – Нахотки?
 – Рост. Аммо уни мен ҳурмат қиламан. У аллақандай Мефистофельга ўхшайди ёки ундан ҳам тўғрироғи “Замонамиз қаҳрамони”га... Арбенинми³, ким эди... яъни, кўряпсанми, у лаззатпараст, шунчалар лаззатпарастки, мен ҳозир қизим ё хотиним унинг қошига иқрорга борса, кўрқиб ўтирган бўлардим. Биласанми, бир ҳикоясини бошладим... Бунга уч йил бўлди,

¹ Бу ерда Пирон эсга тушади (*франц.*). Алексис Пирон (1689–1773) – француз шоири ва драматурги. Шармиз асарлар ёзган.

² Ишонаман (*лот.*).

³ Мефистофель – Гётенинг “Фауст” трагедияси қаҳрамони. Арбенин – М.Лермонтовнинг “Маскарад” драмасы қаҳрамони.

у бизни чойга меҳмонга чақирди, ликер қўйди (бегойимлар унга ликер юбориб туришади), кейин шундай гапга тушиб кетдики, эски замон ҳангамаларидан бошлаб, ичакларимиз узилаёзди... Айниқса, битта беҳол аёлни тузатган экан. “Агар оёғим оғримаганда, мен сизларга битта рақс тушиб кўрсатган бўлардим”, – дейди. Қандай, а? “Ўз вақтида кирмаган тешигим қолмаган”, – дейди. У савдогар Демидовнинг олтимиш мингини ликқа ютиб юборган экан.

– Нима, ўғирлаганми?

– Демидов уни инсофли одам деб пулини олиб келибди: “Сенда турсин биродар, эртан мени тинтув қилишади”. У бошлаб сақлабди. Кейин “сен ахир черковга садақа қилдинг-ку”, – дебди. Мен унга: “Сен аблаҳ экансан”, – дедим. Йўқ, дейди, мен аблаҳ эмасман, менинг бағрим кенг... дейди. Э, қуриб кетсин, мен адашиб кетибман, бу бошқа одам эди. Мен бошқа одамга чалкашиб кетибман... ақлим қурсин. Хўш, мана яна битта оламиз, энди бўлди, етади, шишани олиб қўй, Иван. Мен ёлғон сўйладим, нега мени тўхтатмадинг. Иван... ёлғон гапиряпсиз, демадинг?

– Мен билувдим ўзингиз тўхташингизни.

– Лақиллатма, мендан жаҳлинг чиққан, фақат жаҳлинг чиққани учун. Сен мени ёмон кўрасан. Сен менинг уйимга келдинг, менинг уйимда мендан ҳазар қиласан.

– Мен кета қоламан, шароб хушингизни олиб қўйди.

– Мен сендан худони ўртага солиб, Чермашняга бориб келишни сўрадим... бир-икки кунга, сени боргинг келмаяпти.

– Шунча зарур бўлса, эртага бориб келаман.

– Бормайсан. Сен бу ерда мени қоровуллаб юрибсан, жаҳлинг чиққан сенинг, шунинг учун боргинг йўқми?

Қария тинчимасди. У мастликнинг шундай бир нуқтасига етдики, бундай пайтда ҳозиргача беозор кўринган баъзи мастлар бирдан куфрлари кўзиб ўзларини кўрсатгилари келиб қолади.

– Нега менга бундай қарайсан? Кўзинг нега бундай? Кўзинг менга қараб туриб: “Бадмаст башара”, деяпти. Шубҳали сенинг кўзларинг, нафрат ёғдирган сенинг кўзларинг... Сен бир ниятда келгансан. Мана, Алешка қараса, кўзлари чарақлайди. Алеша мендан нафратланмайди. Алексей, Иванни яхши кўрма...

– Акамдан аччиқланманг! Уни хафа қилманг, – қатъият билан деди Алеша.

– Хўп, майли, розиман. Ўҳ, бош оғрияпти. Шаробни олиб қўй, Иван, учинчи марта айтяпман. – У ўйланиб қолди-да, бирдан оғзини катта очиб илжайди: – Мияси ачиган қаридан аччиғинг чиқмасин, Иван. Биламан, сен мени яхши кўрмайсан, фақат барибир жаҳлинг чиқмасин. Мени яхши кўрадиган жойим ҳам йўқ. Чермашняга бориб келсанг, мен ўзим олдинга бораман, ҳадя олиб бораман¹. Сенга у ерда битта ёш қизалоқни кўрсатаман, анчадан бери кўз остимга олиб юрибман. Ҳозирча у ялангоёқ. Улардан кўрқма ялангоёқлардан – улар кулинг ўргилсин!..

У ўзининг қўлини чўлпиллатиб ўпди.

– Менга қолса, – бирдан ҳушёр тортиб жонланди у яхши кўрган мавзусига кўчиб, – менга қолса... Эҳ сиз, болалар! Чурвақаларим, кўзичоқларим, сиз менинг, менга қолса... ҳатто шунча яшаб биронтасини

¹ Чермашня – Туладаги қишлоқ. Достоевскийлар мулки.

хунукка чиқармадим, менинг қоидам шу! Сиз тушунасизми буни? Э, қаердан ҳам тушунардингиз: ҳали оғзингиздан сутингиз кетмаган, ҳали пўчоғингизни ёриб чиқмагансиз! Менинг қоидам шуки, ҳар бир аёлда, э курмасин, бошқа биронтасида учрамайдиган бениҳоя антиқа бир жойини топиш мумкин, фақат буни топа билиш керак, гап ана шунда! Бу қобилият! Мен учун хунук аёл йўқ, ўзи аёлми, шунинг ўзи етади, ортиғи керакмас... Э, сиз нимани билардингиз! Ҳатто, ана, қариқизлар, уларда ҳам баъзан шундай бир ажойиб нарсаларга дуч келиб қоласанки, қандай қилиб бу каллаварамларнинг ҳаммаси уларни қаритиб, сарғайтириб ўтирибди, дейсан, нега шу пайтгача уларни пайқашмаган! Жонини киритишмаган! Мойчечаклар билан қаригуларни, аввало, ҳаммадан олдин қалбига ўт қалаш керак – ана шунда у очилади. А, сен билмасмидинг? Уни шундай лол қилиш керакки, то оғзи очилиб қолсин, жон-жонига ларза тушсин, мендай ялангоёққа шундай тўранинг ишқи тушибдими, ё тавба, десин. Оламда шундай ҳамоқатга ботганлару шундай тўра-тўрвалар борлиги қандай яхши, ана ўшанда мана шунақа чўри-чўлпилару уларнинг тўравойлари ҳам бўлади ва ҳаёт ҳақиқатан ҳам бошқача, шод-хуррам яшайсан! Шошма... Алеша, гапимни эшит, мен марҳум онанг шўрликни доим ҳайратга солардим, фақат бошқачароқ бир тарзда: шундай бўлардики, уни ҳеч эркататмасдим, кейин бирдан шундай бир ҳолат бўлиб қолардики, унинг олдида жонимни нисор қилиб юборардим, чўкка тушиб атрофида айланиб ўргилардим, оёқларини ўпардим ва ҳар доим, ҳар доим уни шу аҳволга солардимки, ҳозиргача бу худди мана шундай кўз ўнгимда туради, – у шундай бирдан жонон пиёладай ширин жаранглаб кулиб юборарди, овозини кўтармай оҳиста, ҳассос куларди, буни сўз билан ифодалаб бериш қийин. Унинг шу кулгиси бор эди, холос. Эсимда, унинг касали шундан бошланарди. Эртасига у ғирт жиллига айланиб увлайверарди, унинг кечаги жонон кулгиси эса ҳеч қандай хурсандчилигини билдирмасди, рўёга ўхшарди ва рўёга ўхшаса ҳам, шавқ эди-да. Мана, ҳар нарсада қаловини топсанг, қор ёнади дейилгани! Бу ерда Белявский деган бир жонон йигит бўларди, жуда бой-бадавлат, унга ишқи тушиб қолдим, меникига кунда-шунда келадиган одат чиқарди, бир куни меҳмоним бўла туриб, яна хотинимнинг олдида менга тарсаки туширса бўладими. Кўзичоқдек майин-мулойим хотиним бирдан қутуриб кетмайдими, мени дўппослагудай бўлди: “Сен тарсаки единг, тарсаки, сени шапалоқлашди! Сен мени унга сотмоқчи бўлдинг... Менинг олдимда сени уришга қандай журъат қилди! Бошқа ҳеч қачон менинг олдимга йўлама, йўлама, ҳеч қачон! Ҳозироқ бориб уни дуэлга чақир...” Ўшанда мен уни тинчлантириш учун монастирга олиб борганман, авлиё-атқийё оталар уни ўқишган. Лекин, худо ҳақи, Алеша, мен ўша жилли жуфти ҳалолимни ҳеч қачон хўрлаб хафа қилган эмасман! Фақат, фақат бир марта, уйланганимнинг биринчи йили эди: жуда қаттиқ тоат-ибодатга берилганди, айниқса, модар худо мавлид кунлари ибодатдан бош кўтармасди ва мени ётоғидан бошқа хонага қувиб чиқарди. Ке, бир адабини бериб қўяй бу художўйнинг дедим. “Мана, кўр, бу сен сиғинаётган санам, мана, мен уни осилган жойидан оламан. Қараб тур, сен уни мўъжизакор деб ҳисоблайсан, мана, мен сенинг кўз ўнгингда унга тупураман, бунинг учун менга мана ҳеч нарса қилмайди, кўр!” Буни у кўрди-ю, о худойим, у мени ҳозир ўлдиради дедим, у эса ўрнидан дик этиб турди-да, қўлларини қарсиллатиб урди-ю, кейин юзини қафтлари билан беркитиб, шу қадар

қалтираб ларзага тушдики, гурсиллаб ерга қулади... Шундай ер парчин бўлди... Алеша! Алеша! Сенга нима бўлди, нима бўлди!

Қария кўркиб ўрнидан туриб кетди. Онаси ҳақидаги гапни тинглаб ўтириб Алешанинг ранг-рўйи аста-секин ўзгара бошлаганди. У қизариб кетди, кўзлари ўт бўлиб ёнди, лаблари қалтиради... Бадмаст қария тупукларини сачратиб сўйлар ва ҳеч нарсани пайқамасди, бирдан Алешанинг бошидан ғалати бир ҳол кечди, у шу тобда худди онасининг ҳолига тушди. Худди ҳикоядагидек, у даҳватан ўрнидан сакраб турди, худди онаси каби қўлларини қарсиллатиб урди, юзини кафтлари билан ёпди, худди қаттиқ зарб егандек курсига қулади ва тўсиндан ёпирилиб келган ўқирик йиғидан дағ-дағ қалтираб тутқаноқ тутгандай овозини чиқармай мунграб йиғлай бошлади. Унинг шу тобда беҳад ўз онасига ўхшаб кетганидан қария лол қотди.

– Иван, Иван! Тезроқ унга сув бер. Худди онасининг ўзи, бир тук фарқи йўқ, туп-тус ўзгинаси! Оғзингга сув олиб, юзига уфур, мен онасини шундай қилардим. У онасини деб, онасини деб... – бўғилиб дерди у Иванга.

– Э, у ахир менинг ҳам онам эди-ку. Сиз бунга нима дейсиз? – бирдан тўхтатиб бўлмас даражада дарғазаб бўлиб ёрилди Иван. Қария унинг чакмоқдай чакнаган нигоҳидан сесканиб тушди. Лекин шу ерда бир он ичида жуда ғалати бир нарса рўй бериб ўтди: қария шу тобда Алешанинг онаси Иваннинг ҳам онаси бўлганини хотирадан фаромуш этган экан...

– Қанақасига сенинг онанг? – анқовсираб ғўлдиради у. – Сен нега бундай? Қайси онангни айтяпсан?... ахир у... Оҳ, қуриб кетсин! Э-ҳа, у дарвоқе, сенинг ҳам онанг-ку! Эҳ, қуриб кетсин! Э, миям жуда чалкашиб кетибди, мен бўлсам, Иван... Ҳи-ҳи-ҳи! – У тўхтади. Унинг оғзи очилиб анча вақт бемаъно илжайиб, башараси ёйилиб турди. Худди мана шу пайт ташқари даҳлиз томонда қаттиқ шовқин-сурон, тарақа-туруқ, бақир-чақирлар эшитилди, эшик ланг очилди-да залга Дмитрий Федорович отилиб кирди. Қария жон ҳолатда Иванга ёпишди:

– Ўлдиради, ўлдиради! Пана қил мени, пана қил! – деб қичқирарди у Иван Федоровичнинг камзули этагидан тутиб.

(Давоми келгуси сонда)

ҚРИМ-ТАТАР ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

ОШИҚ УМАР

(ОШИҚ УМАР АБДУЛЛА ЎҒЛИ)

(1621–1707)

*Қрим-татар тилидан
Қурбон МУҲАММАДРИЗО
таржимаси*

Умар Абдулла ўғли (Ошиқ Умар) 1621 йил Қримнинг Гезлев (Евпатория) шаҳрида таваллуд топган. Дастлаб у шаҳардаги маҳалла мактабида, сўнгра ўша даврдаги Гезлевнинг машхур Жоме мадрасасида таълим олади.

1894 йилда шоирнинг 109 шеърни ўзига жамлаган шеърлар тўплами “Ошиқ Умар девони” номи билан Боқчасаройдаги “Таржимон” босмахонасида чоп қилинган.

ИШҚ САВДОСИ

*Савдои ишқ бошга тушгандан бери,
Жами ҳасрат манга ёр ўлди-кетди.
Ғам дарёси бошдан ошгандан бери,
Туташди вужудим нор¹ ўлди-кетди.*

*Карвоним адашган элларда қолдим,
Чорасиз Мажнундай чўлларда қолдим,
Боши-охири йўқ йўлларда қолдим,
Тўрт ёним, тўрт тубсиз жар ўлди-кетди.*

*Хастадир вужудим, соғдир, демангиз,
Ярам юракдадир, танда демангиз,
Ақлу ҳушим учди – манда демангиз,
Ёрим ўзгаларга ёр ўлди-кетди.*

*Орттирганим, Умар, ғам-алам бўлди,
Кўз ёшим – зоримдан дарёлар тўлди,
Ҳижрон гирдобиди сарсонлар қолдим,
Бу дунё бошимга тор ўлди-кетди.*

¹ Нор – ўт, олов.

ФАЛАК

Фарёдимдан кимга айлай шикоят,
Мани диёримдан айирдинг, фалак!
На кўзда уйқу бор, на танда роҳат,
Сабру қароримдан айирдинг, фалак!

Файзсиз кечмишдек ўчдими номинг,
Оқибат оламда кимга ярадинг?
Не қасдинг бор ахир, недир муродинг?
Эрк-ихтиёримдан айирдинг, фалак!

Висол истаса гар ошиқ ёр ила,
Қилдинг аввал дарду ғамга мубтало,
Роҳат раво кўрмадинг асло манга,
Севгили ёримдан айирдинг, фалак!

Бир умр гурбатга дучор айладинг,
Нетай, оҳу фигонга ёр айладинг,
Оламни кўзларимга тор айладинг,
Боғу баҳоримдан айирдинг, фалак!

Дунё манга бадтар бўлди ўлимдан,
Умарни сўйдириб тилим-тилимдан,
Бир сарви бўйлини олиб қўлимдан,
Асли бор-йўғимдан айирдинг, фалак!

ТЎХТАМАС

Ёлгончи дунёга алданма, бегим,
Бу – фоний, ўтгунчи, бир он тўхтамас.
Икки эшикли бир вайрона дегим,
Бунга кирган кўчар, меҳмон тўхтамас.

Боқма анинг қорасига, оқига,
Берма кўнгил бўстонига, боғига,
У менгзайдир бола ўйинчогига,
Бунга доҳил ўлгон инсон тўхтамас.

Топгин тўғриси юрар йўлларнинг,
Кадрини бил ҳар бир ўтар йилларнинг,
Дунё зиндонидир мўмин қулларнинг,
Бу зиндонга тушган ҳар жон тўхтамас.

Аглаб ол, эй гофил, ўтар умрингни,
Туттирмас бу кунлар бири-бирини,
Юкингни юклаб чиқ, боғла белингни,
Билки, йўлга тушган карвон тўхтамас.

Тур-да, ибодат қил Мавлон йўлина,
Бунда не қилганинг онда билинар,
Бир кун сафар хавфи сенга ҳам келар,
Юрт сўраб ўлтирган султон тўхтамас.

Умр адо бўлиб, дафтар¹ кўрилар,
Сирот чоғи тарозуга қўйилар,
Шу дам бор қилмишинг ҳам аён бўлар,
Тақдирга йўқ чора, фармон тўхтамас.

Эл ардоқлаб севган неча пайгамбар,
Қани Умар, Усмон, Бакр ва Ойдор,
Қани Халилулла, Сиддиқ, Алилар,
Бунга келган кетар, бир жон тўхтамас.

Умр мисли анҳор, тўхтамай оқар,
Бугун топилмайди кечаги чоғлар,
Аё, бу уммонга кирганлар чўқар,
Жилгалар кўмилар, дарё тўхтамас.

Ёз фаслими, қишими, баҳорми ё куз,
Кўк султони Ойми ва ёки юлдуз,
Амри Аллоҳ, бари бўлур теп-текис,
Давронлар айланар, бир он тўхтамас.

ҲАЙҲОТ

Сарсон-саргардонлар кезиб, дунёда,
Бир жонон кўйида қул бўлдим, ҳайҳот!
Савдоларга солди фалак зиёда,
Ўтган топтаб кечар, йўл бўлдим, ҳайҳот!

Эл-улусин на белги – нишонни бор,
На алами, на кўнгилга коми бор,
Саҳрода Мажнуннинг на имкони бор?
Мен ондин-да бадтар хор бўлдим, ҳайҳот!

Дард экан-да, бошга тушганда билдим,
Бу шиқ тузогига қайдин илиндим,
Оташида тутаб, жизганақ дардим,
Ёниб-ёниб, охир қул бўлдим, ҳайҳот!

Умид, сўнди бор умидим зориннан,
Айрилдим ишончу севинч бориннан,
Бир сарви қадлининг дил озориннан,
Букилди, оҳ, белим дол бўлдим, ҳайҳот!

¹ Дафтар – Лавхул аъмол.

ЗИННУР МАНСУРОВ

(1949 йилда туғилган)

Крим-татар тилидан
Тоҳир ҚАҲҲОР
таржимаси

Зиннур Муъжиб ўғли Мансуров 1949 йилда Мамадиш вилоятидаги Тубан Ушми овулида туғилган. Қозон давлат университетининг тарих-филология факультетида ўқиган. Матбуотда, Татаристон Ёзувчилар уюшмасида (раис ўринбосари) хизмат қилган. Таниқли татар шоири, адабиётшунос ва журналист. Қозон, Уфа ва Москвада йигирмадан ортиқ китоби босилган. Шеърини асарлари учун 2009 йилда А.Тўқай номидаги Татаристон Давлат мукофоти билан тақдирланган. Унинг ижоди Евроосиё ёзувчилар уюшмаси, “Қардош қаламлар” журнали томонидан юксак баҳолашиб, ўтган санада 2018 йилнинг энг яхши ижодкори деб эълон қилинган.

ҚАДАҲДАГИ ТИКАН

**Эй, Мансуров, жонажон дўстим,
Кий бошингга тиканли тожени!..
А.С.Пушкин¹**

Алмисоқдан қолган саломинг
олдим қанча қишу ёздан сўнг.
Ҳақдан кечиб... валий каломинг
ёзугимга қўшиб ёзгансан.

Китобингни варақлаб қат-қат,
ўз-ўзимга очганмидим фол,
иримланган бетлардан бот-бот
Парнас гулин топаркан хушҳол?..

Фаришталар бир шеърини дуо
ўқимишлар менга бешикда.
Адашларим адашмиш гўё,
инграр улар беш уй, эшикда.

Ул тож сир-ла тамғаланганми?
Илҳомми у, ё асрий рўё?
Мен тақдирга мослашяпманми,
мослашмоқда тақдир менга ё?..

Шариатга мос шеърлар ҳатто;
замонга хос одим отай деб,
эмизикли қаламлар бурро
Хайёмона шаробдан ичиб.

Номим эслаб битикда бир пайт,
берганмидинг хабар зойибдан?
Тиканли тож муждаси фақат
бари азоб, бари гам экан.

Ваҳийларинг айлади восвос,
мен ҳам тангри қулиман, ахир;
тақдиримга кирмишсан ноҳос –
ул асрда эдим-ку асир.

Тақдирига қарши боргай ким?
Офатлардан асра, бер омон...
Қадаҳдаги тиканларни жим
юрагимга қўмиб бораман...

Қувонурман, адашлигимни
китобингдан ўқиркан, раҳмат!
...Битикдаги сўзларни бу пайт
чинга олиб, адашмадимми?

¹ Пушкин ўз замондоши бўлган ҳарбий Павел Мансуровни назарда тутган.

АВЛИЁЛАР ТОҒИГА ЧИҚИШ

**“Олдинга – кун чиқишга, ўнгга – кун ўртасига,
орқага – кунботарга, сўлга – тун ўртасига қадар
чўзилган ерлардаги тарқоқ халқни тўпладим”.**
Култегин битигидан

Ялангоёқ ўзлондек, ўҳ-ҳў,
яланг Ерда қайларга бордим.
Жонимни ўртаган гамларни
сойларга оқизиб юбордим.

Хаёлий сароблар ортинда
хонликлар кўринар кўзимга.
Бу тарқоқ хоқонлик, тупроқлар
бариси ўзимдан, ўзимга.

Кўшигимни айтдим янградиб,
кезгинчи бир баҳши-ошиқдим.
Авлиёлар тоғига чиқиб,
дилни бўшатишга ошиқдим.

Маҳрумликнинг чегараларин
Авлиёлар тоғида кўрдим.
Қалбимнинг ўз қайгуларини
тагин ўз ўрнига қайтардим.

Кўклам булутлари қатиндан
бир сирли, сеҳрли тин келди.
Юксакда фаришта қаноти
унга урилгандай туюлди.

Бўғзимда ёш қонга бўялди.
Кўк даланинг унда бор иси.
Шу тўзгиган қумдан сўрайми –
деб: “Биз бунда кимлар вориси?”

Кўпдандир тилакка эришдим,
шундандир кўнгил тўқ, кўр, мана.
Бундан Булғор, Билар, Сибирлар,
Оқ Ўрда, Кўк Ўрда кўринар.

Хотирда жонланган манзара
туманга кўмилган туш энди.
... Ўша Авлиёлар тоғидан
тубан бир ҳолатда тушилди.

БОҒЛАНГАН ЧАЛҒИЧИ

Тушга йўйиб, гамга қўйиб, кўз тикиб,
фалакка дардини кўп бор айтди чол.
...Тошқалъанинг этагида, ўтлоқда
пичан ўрар Хизрсифат оқсоқол.

Ўз-ўзини чилвир билан боғлаб ҳам
йиқилмасдан оёғида тик турар.
Бунда бир иш қилиб бўлмас тинчгина,
шундай ерки, ё тер, ё қон оқтирар.

Буюкликка берилиб кўп гўдайма,
Оллоҳ ҳар бир халққа бир ўлка берган.
Эдил юртга ўлим сочиб келса ёв,
бошин кесиб, боболарим кўп қирган.

Тубигача очилган кўз ярадек,
қолар ерда бир иши каби яланг тош.
Эл кексаси пичан ўрар ўтлоқда,
чалгисига қонли ўлан ўралаш.

Йўнғичқалар оқиб тушар нишабдан,
гўё пастда сўнмаган бир қўр ётар.
Қайроқтошга тегиб чалғи, чингиллаб,
уфқдаги чақмоқ дардин қўзғотар.

Кинли черик чангал отиб ҳар юртга,
қиргин қилар, ким тўхтатар бу селни?
Кенгликларда кўм-кўк ўтни ўстирмай,
топтар улар... биз соғиндик ҳур елни.

Тушга йўйиб, гамга қўйиб, кўз тикиб,
фалакка дардини кўп бор айтди чол.
...Тошқалъанинг этагида, ўтлоқда
пичан ўрар Хизрсифат оқсоқол.

БОШ

Етти тешикли тўқмоқ... (Қрим- татар топишмоғи)

Аввалдан кўп ур-сур бўлдинг,
етти тешикли тўқмоқ!
Ўз қавмингни сургун қилдинг
ўз юртидан сен бироқ..

Ўз халқини чиқиштирамай,
тириклай гўрга тиқмоқ
ишидан ҳеч қутулмадинг,
етти тешикли тўқмоқ!

Маскўв тахтин қатағони,
бўғмоқ, турмага тиқмоқ;
деворларни дупурлатган
етти тешикли тўқмоқ!

Ишинг қар эшикларни
қонли қўл билан қоқмоқ!
Бутларни ҳам ўйга солдинг,
етти тешикли тўқмоқ!

Майдонларда янги юртдош
туғилди, бу яхшироқ...
Топишмоқни
чалкаштирдим,
етти тешикли тўқмоқ,
урилибсан хўп,
бўлибсан
етмиш тешикли тўқмоқ!..

АНРИ ДЕ РЕНЬЕ

УЧРАШУВ

Қисса

*Рус тилидан
Дилдорхон АЛИЕВА
таржимаси*

Биз ҳикоямизда сўз юритмоқчи бўлган Палаццо Альтиненго, бу, олд кўриниши айлана шакллар билан безатилиб, серпент мармаридан ломбард усулида ишланган ва Нептун иккита уч тишли найза билан денгиз дарвозасини кўриқлаб, сайёҳларни лол қолдираётган Катта Каналдаги сарой эмасди. Қадимий ва қудратли Альтиненго уруғи Шавкатли Республикадаги энг атоқли уруғлардан бири бўлиб, Дожа шаҳридаги турли даврлар ва турли даҳаларга сочиб ташланган биноларнинг анчагинаси айнан шу урукка қарашли эди.

Бу, Венецияда тез-тез учраб турадиган ҳол. Биз ҳали Гриманийлар уруғининг – бири Сан-Полда, бошқаси Мария Формозада ва буларга кўшимча яна Гриман делла Виддагиларини ҳисобга олмаганимизда ҳам яна қанчадан-қанча қасрлари бор! Контаринлар қасрлари ҳам худди шундай. Контарин-Фазаннинг Контарин дельи Скринь, Контарин делле Фигур ва Контарин дель Баволо деган ака-укалари бор. Моченигонинг Катта Канал бўйлаб тизилиб турган учта қасри, Корнернинг Корнер Спинелли, Корнер делла Ка Гранд ва Корнер делла Режина қасрларидан ортиқ бўлса борки, улардан кам эмас.

Барча йўлбошловчилар Альтиненгонинг иккита саройини – Сан-Стаэ ва Сан-Бенедеттони тилга олардилар, холос, лекин негадир, уларнинг биронтаси учинчи қаср ҳақида лом-мим демасди, ҳақиқатда эса, ҳаётимда бўлиб ўтган ғайриоддий ва тушуниб бўлмас, ҳатто айтиш мумкинки, энг тушунарсиз ва ғалати ҳодисалар айнан ўша, деярли унутилаёзган қасрга тааллуқли эди. Альтиненго уруғига қарашли бўлган бу учинчи қасрнинг менга, Венециянинг мендек тиришқоқ тадқиқотчисига номаълумлигича қолганининг ҳеч бир ҳайратланарли ери йўқ эди, албатта. Неча марта Венецияда бўлгани ва қанча вақт у ерда яшаганидан қатъи назар, шаҳарни бошдан-охиргача биламан, деб ҳеч ким айтолмайди. Балки, дўстим Тиберио Прентинальядан ташқари, ҳеч ким... Бу ҳайратомуз иморатда мени бир қанча ой яшашга мажбур қилган жиҳатлар тўғрисида ҳикоя қилишдан аввал, 189... йил сентябрь ойи охирида кўнглимга яқин бўлган шаҳарга яна бир бор саёҳатга ундаган сабабларни тилга олиб ўтиш менга, чамамда, жоиздек туюляпти.

Мен бу масала юзасидан мухтасар фикр билдирмоқчиман, чунки “икрорнома” ёзиш ниятим йўқ. Мен сирларимни ошкор этишни ҳеч қачон хушламаганман, ўзимни бегоналар эътиборини жалб этадиган қизиқарли одам деб ҳам ҳисобламаганман. Мен ғайриоддий дея хулосага келган ва ҳеч бир тайёргарликсиз, кутилмаганда гувоҳ бўлганим боис янада ғайриоддийроқ туюлган чин воқеани қоғозга туширишни лозим топдим, ростдан ҳам, мутлақо беихтиёрий равишда бу воқеада иштирок этишимга тўғри келди.

Мен ҳам эл қатори битта одамман, худди оломон каби, менинг ҳам диққатни тортадиган на бир тайинли лаёқатим ва на ақлий хизматларим бор. Мен ҳамма вақт фақат ўзим учун яшаганман, одамлар орасида оддий, кўзга ташланмай юриш каминага доим табиий туюлган. Ҳақиқатан, менда биронта фавқулудда хислат йўқ, ҳатто, гарчи бундан фойда чиқишчиқмаслигини ўйлаб ўтирмай, минглаб одамлар билан баҳам кўрмоқчи бўлганим, ўша, Венецияга бўлган ишқибозлик ҳам ажабтовур хислат эмас. Мен Италияни, шу жумладан, Венецияни ҳеч бир иззатталабликсиз, шунчаки яхши кўрганман. Менда ҳеч қачон Сан-Марко майдони ёки бўлмаса Прокураций минорасида зодагонлар орасида туриб, дунёвий йилномаларда қатнашишдек шуҳратпарастлик нияти бўлмаган. Йилнинг бундай пайтида бу ерда бўлиш яхшилик аломати ҳисобланса-да, киборлар журнали менинг кўрфазларда бўлганимни ҳеч қайд этмасдилар. Венеция менга башанг костюм ва галстукларда олифта кийиниб олиб, таассурот қолдиришимга сабабчи бўлмаган ва ўзининг шон-шуҳрати дардида йилда бир маротаба бўлса-да, Пьяцеттда тепасига Шер ва Тимсоҳ ҳайкали ишланган тош устунлари ёнида туриб олиб, ўзини кўз-кўз қилишни лозим топган санъат оламининг жаҳонга машҳур зотлари, ёзувчилар, молиячилар ва киборлар билан ошначилик ришталарини ўрнатишим учун воситачи бўлгани борасида-ку гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

Яна шуни айтмоқчиманки, худди киборлар давраси каби Венеция осориатикалари ҳам мени ўзига кам жалб қилса-да, бироқ шаҳарнинг ноёб *санъат* асарларига, гўзал биноларию ҳайкалларига бошқалар қатори мен ҳам баҳо бера оламан. Мен ўтакетган тошбағир ҳам, жоҳил ҳам эмасман. Ва камина ҳам Венеция ўз саёҳатчиларига таклиф этаётган ўша ҳузур-ҳаловатнинг мазасини тотиб кўрганман. Мени Дожалар қасри ҳам, Сан-Марко майдони ҳам бефарқ қолдирмаган. Ҳатто венецианча санъатнинг турли соҳаларида баъзи бир билимларни эгаллашга муваффақ бўлганман. Унинг ҳайратомуз нафис кунгураларию бенуксон ишлов берилган нозик биллурларига ҳам безътибор бўлмаган. Кўҳна Венеция тарихи, ниқоблар ва серенадалар Венецияси ўзининг майда-чуйда урф-одатларию расм-русумлари билан менга анча-мунча яқин бўлиб қолган. Мен президент де Бросни ўқиганман, Казанова билан яхши танишман, лекин, аслини олганда, Венеция – қандай бўлса, шундайича менга кифоя ва жўшқин Венециянинг бор жозибасини ҳис этишим учун унинг ўтмишига мурожаат этишга менда эҳтиёж йўқ.

Менинг Венецияга бўлган муҳаббатим, тап тортмай айтишим мумкин-ки, ҳар қандай димоғдорлик ва эстетизмдан¹, шунингдек, романтизмдан ҳам холи, эркин ва тағзамини чуқур муносабатлардан юзага келган табиий ва оддий туйғуки, уни ҳатто чин муҳаббат десам ҳам бўлаверади. Венеция

¹ Эстетизм (эстет–санъатда формализм тарафдори) – шаклбозликка берилиш (*Таржимон* изоҳлари).

хамиша мени ўзига асир этиб келган. Унинг иклимини, унинг ўзига хос тусини, унинг ёруғлик оламини севаман. Яшашга имкон берувчи ва ҳатто ўзи йўл-йўриқ кўрсатувчи дидимга мос турмуш тарзини ҳам. Айниқса, кўзларим ва хаёлларимни ўзининг дилкашлиги билан банд этган бу ердаги минглаб ёдгорликлар ичида бўлиш менга ҳузур бағишлайди. Кунларим ҳеч бир ерда бунчалик сеҳрли осойишталикда равон кечмаган, бу ерда ҳатто ғариблик ҳам ўз изтиробларидан холи. Ер юзида ўзингга ўзинг яхшироқ эга бўлишинг мумкин бўлган ва сени хунобликдан иложи борида халос этгувчи бунақа жойни топиш амримаҳол. Венецияда бемалол ёлғиз яшашим сабабини у ердан топаётган ҳузур-ҳаловатимгина изоҳлаб бериши мумкин. Гарчи менга бундан осони бўлмаса-да, бу шаҳарда кўп маротаба бўлишимга қарамай, жуда кам таниш-билиш орттирганман, чунки камина ўз иштироки билан қизиқиш уйғотувчи одамлар тоифасидан эмасман. Яна шуниси ҳам борки, Сан-Марко майдонига йиғилиб олиб, нафис гўзаллигу башанглик ва мисли кўрилмаган назокат расм-русумларини бажараётганларига ўзлари астойдил ишонган жамиятнинг зебо аёлларию бекорчи олифталари ва гўзаллик ихлосмандларининг Венецияга тўпланиши удумга айланган йилнинг бундай пайтида мен ҳамма вақт у ердан жуфтакни ростлаб қолардим.

Яна қуйидагиларга эътибор қаратишни истардим. Мен Венецияда бошқа жойларга қараганда “ўзгача”, бениҳоя шод ва таърифга сиғмас бир кайфиятда яшаш жоиз деб ҳисобламаганман. Ундан ўзгача таассурот олишни ҳам ҳеч вақт ҳавас қилмаганман. Венеция мен учун ҳеч қачон “Орзулар шаҳри” бўлмаган (ҳозир, мана шу сатрларни қоралай туриб, энди унинг ундай эмаслигига унча имоним комил эмас, нега бундай экан – бу кейинроқ маълум бўлади); аксинча, мен фақат унинг бор жозибасини, ўзига хослигини ва лаззатбахш дунёсини хоҳлардим, холос. Гондолага ўтириш учун вагондан чиқишим, мен учун мутлақо одатий ҳол бўлиб, бундан заррача ажабланмадим. Гондолани мен бошқа шунга ўхшаш нарсалар каби ташиш воситаси дея тасаввур қилганман. Романсларда мадҳ этилган ундаги жозоба мени бефарқ қолдирмаган ва узукка кўз қўйгандек денгизга мос бежирим шакли ва сузиш учун қулайлигининг қадрига етсам-да, барибир, шаҳарнинг одам адашиб қоладиган тор кўчалари бўйлаб яёв сайр қилишни афзал кўрдим. Қисқаси, Венецияда бўлиш менга юксак ҳис-туйғулар инъом эта олди дея олмайман. Уни кўриб, на фахрланиш ва на мағрурланиш ҳиссини туйдим. Менга Венеция ёқарди, мен уни яхши кўрардим; у мени мафтун этганди ва ўзимни унинг ихтиёрига бажонидил топширишга тайёр эдим, бироқ барчага ва ҳар бир кимсага тақдим этаётганидан ортигини ундан кутмаганман. Мен, Венеция ўзига элбурутдан шайдо қилиб, бармоғига ўзининг сеҳрли узугини тақиб қўядиган одамлар тоифасидан эмасман; ҳеч қачон Венеция романтизми ёпинчиғида ўзимни хаспўшламаганман.

Умуман айтганда, мени илк бора Венецияга хаёлга келтириш мумкин бўлган энг оддий вазиятгина етаклаб келганди. Бу ерда анча йиллардан бери оиламизнинг қадрдон дўстларидан бўлган хоним ва жаноб де С., яшаганлар. Улар Сан-Тровазо қасридаги энг қимматли қаватларидан бирига жойлашиб, уни ўзларининг дидига мослаб қулай жиҳозлаб ҳам олишганди. Бу қават қачонлардир антик буюм сотувчиларида ҳали топса бўладиган ўша асил Венеция мебеллари билан жиҳозланган жуда кўп хо-

налар унга ёндош бўлган кенг галереядан иборат эди. Галереяга катта жавонлар, пастак диванлару оромкурсилар, озми-кўпми мустаҳкам барокко услубидаги жавону, китоб учун мўлжалланган жавончалар қўйилганди. Иккала С. ҳам қолган санокли кунларини ҳозир уларга сув ва ҳаводек зарур бўлган тинчлик ва осойишталикда ўтказишни истаб бу ерга келиб жойлашгандилар. С.хонимнинг соғлиғи жуда заиф эди. Эри эса бедаво дарддан азоб чекарди. Жаноб де С.нинг соғлиғи тўсатдан оғирлашиб қолиши мени Венецияга сафар қилишга мажбур қилганди, бироқ мен етиб келганда, жиддий хавф шу қадар ортда қолгандики, С.лар мени ёнида олиб қолишди. Ўзим жуда яхши кўрган бу ажойиб хонадонда нақ бир ойча меҳмон бўлдим.

Қандай оромбахш таътил! Сан-Тривазо қасри ва бу ширинсўз, меҳрибон оила даврасидан менга гўзал хотиралар эсдалик бўлиб қолди! Жаноб де С. ўзининг дармонсизлиги туфайли менинг Венециядан мириқиб завқ олишимга халал беришни истамасди ва С. хоним эса эрининг касали билан боғлиқ ташвишларга ўралашиб қолганига қарамай, менга йўл кўрсатувчи бўлишга рози бўлди. Бу аёл зукко, ўқимишли эди. Жуда кўп черков ва музейларни бориб кўрганимиз, ҳар нарсаларга қизиқаверишларим унга заррача малол келмади. Аёл қачон бўлмасин, Венеция санъати билан янада яқинроқ танишишим учун менда фақат истак уйғотадиган жойларнигина кўрсатарди, холос. Одатдаги сайрда эса унга шунчаки ҳамроҳлик қилганимдан мамнун эди. Ва бу, мен Венецияни барча жозибасини сайёҳ, гўзаллик шайдоси ёки курук бир олифта сифатида эмас, балки ёруғликнинг, бўёқларнинг, ҳусн-латофатнинг самимий ишқибози, мафтункор, ажойиб, осойишта ва гўзал Венеция ҳаётига меҳри тушган кузатувчи сифатида англашимга сабаб бўлди.

Камина бу хушфёъл ва ёқимтой дўстларимга келаси йил келишни ваъда қилдим-да, уларни тарк этдим. Мен ўз ваъдамга вафо қилдим-у, бироқ уларни тирик кўриш бошқа насиб этмади. Жўнаб кетганимдан сўнг бир неча ой ўтиб, улар олдинма-кейин, деярли бир вақтнинг ўзида оламдан ўтган эканлар. Мен ўша вақт Россияда сафарда эдим; бу қайғули хабардан ҳам ўша ерда воқиф бўлдим. Эшитиб, кўнглим бузилди; бироқ бу йўқотишдан сўнг мен Венециядан узоқлашиш ўрнига, аксинча, унга янада маҳкамроқ боғланиб қолдим, – Сан-Тривазо қасри ёнидан гарчанд биринчи марта ўтаётган бўлсам-да, Венеция таомилига кўра, ёпиб ташланган дераза ромларига, бинони ижарага берилишини англаувчи бир парча узун қоғоз ёпиштирилган бўм-бўш қаватнинг ойналарига қараб юракларим эзилиб кетди. Ўшандан бери ҳар сафар бу ерга келганимда, сеҳрли ва гўзал Венеция ҳаётидан мени баҳраманд этиб, “каминани венециялик қилганларини” дўстона фахр билан такрорлашни хуш кўрувчи кадрдон дўстларим яшаган уй билан боғлиқ хотираларга миннатдорчилик юзасидан уни ҳар сафар зиёрат қилишни қанда этмасдим.

Мен шу қадар венецияликка айланиб кетган эканманки, ҳатто меҳмонхонада яшаш ҳам энди каминага малол келаётганди. Хайриятки, саховатли дўстларимнинг Сан-Тривазодаги менга кўрсатган меҳмоннавозликлари мени бундай кўнгилсизликдан халос этарди; кейинчалик доимий бошпанамга айланиб қолган ижарага олган уйим учун ҳам улардан миннатдор бўлишим керак. Улар Сан-Тривазога кўчиб келгунларига қадар, аввал яшаган ерлари – Каза Трижани тўғрисида бир кун менга

нима дейишганини эсладим. Фондамента Барбарода жойлашган бу Каза Трижанининг бир неча хонасини ижарага топширган иккита қари қиз томонидан банд этилганди. Хоналар тоза-озода, бемалол яшаса бўларди; улардан бирининг деразасидан, йирик оч-қизил маврак ўсиб ётган ерга яқин сарв дарахтининг ёнгинасида бир неча атиргул бутаси гуллаб ётган камбар боғ кўриниб турарди. Опа-сингил Трижаниларда менга ёқадиган қандайдир ажиблигу ожизлик бор эди. Мен уларнинг доимий ижарачисига айланиб қолгандим ва қачон Венецияга келсам, ўша ерга қўнардим; бу ҳол ўн беш йил мобайнида деярли ҳар йили давом этди.

* * *

Анъанага айланиб қолган бу кадрли одатни йўққа чиқариш учун бир текисда ўтаётган ҳаётимни остин-устун қиладиган биронта нохуш ҳодисага рўпара бўлишим керак эди. Шундай бўлди ҳам. Уч йил давомида менга жуда кўп азоб берган руҳий изтиробни бошдан кечирдим. Бор-йўқ гапим (аввал-бошда айтганимдек, мен иқронома ёзишдан мутлақо йироқман ва мақсадим туйғуларимни эмас, балки воқеа-ҳодисаларнинг ўзини тасвирлаб бериш), ҳаётимнинг бу даври азбаройи ҳаяжону ташвишларга тўлиб-тошганидан, мен, ҳатто кузмиди у, ё баҳормиди, бир неча ҳафта Каза Трижанида меҳмон бўлган бахтиёр дамларимни бирон марта бўлса-да, эсга олмаганимни айтишим мумкин, холос. Мана шу уч йил давомида Венецияга сафарим ҳам таққа тўхтади, ва фақат машаққатли руҳий синовлар поёнига етиб, оғир дарднинг исканжасидан халос бўлганимдан сўнггина ўша дилкаш, беташвиш хотиралар мени чорлаётган фусункор шаҳар билан эски муносабатларни яна давом эттиришни орзу қила бошладим. Балки худди шу ернинг ўзида куч-қувватга тезроқ кирарман. Мени даволаётган шифокорларга ўз орзу-истакларим тўғрисида рўйирост гапириб бердим. Улар режаларимни бутунлай қўллаб-қувватламаса-да, қаршилиқ ҳам қилмади. Аҳволим саёҳат гўё ўйламасдан қилинган ишдек туюладиган даражада ёмон эмасди. Бу касаллик мени одамларга нафрат ва ёлғизликка бўлган кучли эҳтиёж билан қўшилиб кетган сурункали уйқусизлик ва асаблар зўриқиши дардига ҳам мубтало этганди. Венеция менга ўша ўзим истаган танҳоликни тақдим этиши мумкин эди. Чиндан ҳам, нега энди тажриба ўтказиб кўрмаймиз? Ёз ҳам ўзининг силлани қуритадиган жазирамаси билан ниҳоясига етганди. Сентябрь ойи охирига қолган ва мен Венеция кузининг кўлдаги маънос ва хотиржам чиройига маҳлиё бўлиш арафасида эдим. Бу менга ҳузур бағишларди. Мен Каза Трижанининг камбаргина боғида ҳаёлан яна сарв дарахтинию оч-қизил мавракни кўрдим. Яна опа-сингилларнинг дўстона қий-чувларинию Фондамент Барбаро тоштахталари устидан юриб бораётган ёғоч бошмоқларнинг тақ-туқини, дайди сотувчиларнинг бақир-чақиришинию чокқина сой муюлишидан айланиб ўтаётган гондола эшкакчиларининг “stai!”¹ деган хитобларини ва Венеция аҳолисининг одатдаги барча шовқин-суронларини, осмонда эса – Салут ва Жезуат жомининг мўъжизавий овозини эшитдим. Бир тўхтамак келиб бўлгандим. Фақат опа-сингил Трижаниларга келадиган кунимнинг дарагини бериб, телеграмма жўнатишим қолганди, холос.

¹ “stai!” “Тўхта!” (италь.)

Шифокор кетиши билан телеграмма ёза бошлаганимни яхши эслайман. Мен уни кузатиш учун дивандан турдим ва стол ёнига қайтатуриб, хабарнома матнини ёзишга бир варақ қоғоз олдим; сўнг бошқа хатларга кўшиб, хабарномани ҳам тайинланган манзилга жўнатиши учун хизматкорга бердим, ҳар ҳолда шундай қилган бўлсам керак, деб ўйлайман. Бу қандай содир бўлганини билмадим-у, бироқ бир неча кун ўтгач, ўша варақа менинг ҳамёним бўлмаларидан бирида тўрт карра астойдил букланган ҳолда пайдо бўлиб қолди. Бу яна қандай эътиборсизлик? Аммо ўзимдан ўтган бу хатоликдан мен унчалик ҳам ранжимадим. Бу эса касаллик диққатимга ҳам ўз таъсирини ўтказганини ва ҳали бутунлай соғайиб кетмаганимнинг исботи эди. Мен бунга каминани Венецияга олиб кетаётган поездда, вагон деразасидан Италия манзараларига боқатуриб, фақат Верона ва Виченца оралиғига етиб келгандагина амин бўлдим ва ўшандагина хато қилганимни тушундим. Бироқ бу хатони тўғрилашга энди кеч бўлганди; ва бу унчалик муҳим ҳам эмасди. Опа-сингил Трижанилар ҳатто олдиндан хабардор бўлмасалар-да, эшиклари мен учун ҳамиша очиқ эди. Боққа олиб чикувчи хона мабодо бўш бўлмаган тақдирда ҳам, улар менга бошқа хонани таклиф этишлари тайин эди.

Тан олиб айтишим керакки, бу ҳол мени биров довдиратиб кўйди. Телеграммамга опа-сингилларнинг жавоб бермаганларининг асосий сабаби уни ҳали олмаганлари бўлса-да, уларнинг сукут сақлашлари ҳар ҳолда менга эриш туюлди. Бепарволигим учун ўзимдан ўпкаладим ва биров жаҳлим ҳам чиқди. Умуман, бунчалик шошилиш сафарга зарурат бормиди? Саломатлигим бутунлай тиклангунча сабр қилишнинг иложи йўқмиди? Биров кетимдан куваётганмиди? Ҳали ҳаловат топиб улгурмаган бу хаста мияю азобда қолган бу дардисар юрак билан мусофир юртларда ҳолим не кечади? Ёлғизлик мен излаган ўша хотиржамликни ато этиб, мени ғам-ғуссадан фориғ этолармикан? Тасаввурим кутилмаганда тақдим этадиган ҳодисалару инжикликларга мубтало бўлиб, қаршилиқ кўрсатишга куч тополмай, била туриб унинг хиёнаткорона мафтункорлиги таъсирига тушиб қолмасмиканман? Ўқинч ва хотиротдан туғиладиган қайғули ва хатарли хаёлот қаршисида ўзимни ожиз бир аҳволда кўрмасмиканман?

Бу ўй-хаёллар сафарим охирини машаққатларга кўмиб юборди. Лекин поезд Местрдан чиқиб, кўлдаги ботқоқлик тошқини кўзга ташланиши биланоқ ташвишларим аригандек бўлди. Экспресс шаҳарни қаттиқ тупроқ билан бирлаштириб турувчи кўприкка соат бешда етиб келиб, ундан ўтаётган пайтда Венеция саёҳатчига ўзининг бор жозибасини кўз-кўз қила бошлади. Кўнглимдан жой олган бу шаҳарга яқинлашишим биланоқ, у ҳамиша менга тасвирлаб бўлмас ҳузур-ҳаловатни бахш этаётганини ҳис этардим... Агар шу сафар мен ҳузур-ҳаловатни бор мукамаллигича ҳис этмаганимда ҳам, барибир, поезддан тушиб, вокзални тарк этишим биланоқ қирғоқ зинапояларига урилиб, уни юваётган канал сувинию тизилиб турган гондолаларнинг темир жимжималари тепасида кўкка томон юксалиб турган Сан-Симеонанинг думалоқ сурранг-яшил гумбазини кўрганимда, завқланишдан ўзимни тия олмаган бўлардим. Эшкак сувга урилиб, мени ўзи билан олиб кетаётган гондола охиста бурилган ўша лаҳзаларда қадимги Венеция тўсатдан хотирамда жонлангандек бўлди ва мен сукутга, нурга чўмиб, осойишталик ва сокинликда, ёддан чиқаришга берилиб, қайғуга тўла бутун ҳаётимни ортда қолдирган кўланкага айланиб қолгандек эдим гўё.

Бу ўй-хаёллар мени шу қадар банд этдики, яна қайта топган ўша Венециянинг ажойиб манзараларига бутунлай беътибор эдим. Улар менга гондола тўғри Каза Трижанининг қаршисидаги Фондамента Барбаронинг зинапояларига келиб теккунига қадар бўлган лаҳзаларгача ҳамроҳлик қилди. Олд томони сарғиш-қизил рангга бўялган, дераза-эшиклари тимқора, кўнғироғининг мис ҳалқачаси чоккина эшикка осиб қўйилган бу қадимги Каза ҳамон ўша-ўша эди. Мен кўнғироқ ҳалқачасидан тутдимда, уни узоқ силқитдим. Ҳар доимгидек уй ичкарасидан жаранглаган овоз янгради. Ўша заҳоти зинапоядан қадам товушлари эшитилди. Эшикни очган кимса менга ва қўлимдаги юкимга ажабсиниб қаради. Мен опа-сингил Трижаниларнинг исмларини айтдим. У табассум билан жавоб қайтарди. Мана, опа-сингил Трижаниларнинг бемор акасини кўришга кетганларига ҳам ҳадемай уч ой бўларкан, бутун бошли уй эса ҳозир англиялик оила ихтиёрида экан...

Бошқа пайт бўлганда, бу арзимас нохушликни енгил менга чўт эмасди, бироқ хасталик боис нозиклашиб қолган табиатим нохушликни бироз ошириб юборганди. Умидларимнинг пучга чиққани мени роса дойдиратиб қўйганди, ваҳоланки, нохушлик кўрсатган таъсир уни келтириб чиқарган сабабга сира мос келмасди. Венецияда озми-кўпми Каза Трижанига ўхшаш йигирматача пансион бор эди; энди фақат улардан биронтасини танлаш қолганди; бироқ бу арзимас омадсизлик илк мусибат аломати бўлиб туюлди. Бу янгиланиш одатлар энди-энди пайдо бўла бошлаган бурунги аҳволимга қайтишга имкон туғдириши лозим эди, бироқ ишнинг юришмагани бутун одатларимни издан чиқаргандек эди гўё. Вақт-соати келиб, мени ўзининг кўринмас тўри билан чирмаб олишга шай турган ҳалқа таранг тортилди. Ўтиборга арзимас бу омадсизлик мени ҳангу манг қилиб қўйганди.

Ўша кунни меҳмонхонага йўл олишдан ўзга чорам қолмади. Янги тураржой излаш масаласини эртага қолдирдим. Эшкакчига калламга келган энг биринчи манзилни айтдим. Қандай қилиб оғзимдан чиқиб кетди билмадим-у, биринчи бўлиб тилимга “Виктория” меҳмонхонаси келди. У ерда бироз кутиб, сўнг хонага жойлашдим, гарчи у оддий бўлса-да, лекин ҳар жиҳатдан шинам эди. Ювиниб-тараниб, уст-бошимни тартибга келтириб бўлгач, яна ўшандай оддий ва шинам ошхонага тушдим. Тушлик пайти эди. Овқатдан сўнг тезроқ ётиб дам олгим келди, бироқ тушлик қилиб бўлгач эса аччиқ ҳидини мен хуш кўрадиган, ичи похолпоя билан тўлдирилган узун virginiani¹ олиб энди чека бошлаган ҳам эдимки, кўнглим бирдан сайр қилишни тусаб қолди.

Очиқ ҳавога чиқдиму танам яйради. Мен айқаш-уйқаш тор кўчаларида тез-тез адашиб қоладиган яна ўша тунги Венецияда эканимдан бахтиёр эдим. Чиндан ҳам серҳашам, зим-зиё Венециянинг эгри-бугри йўлларида дайдиб юрган кунларим кўп бўлган! Охир-оқибатда, мен бу шаҳарни шундай мукамал ўрганиб олгандимки, кейинчалик дадил, деярли кўркмай юрадиган бўлдим. Бироқ бу оқшом одатга айланиб улгурган йўл топиш маҳоратим энди менга панд бераётганини шу заҳотиёқ фаҳмладим. Йўлимга ишонмай, бир неча бор тўхташга мажбур ҳам бўлганман ва ҳатто бир сафар орқага қайтишга тўғри келадиган, чиқиш йўлининг тайини йўқ, тармоқларга бўлиниб, ё²га бориб узилиб қолувчи халтакўчаларга

¹ Vir – сигара тури.

² Virginia – Канал.

хам кириб қолганман. Бу арзимас хатолардан жиғибийрон бўлардим: тўғриси айтганда, сайр қилишдан аниқ бир мақсадни кўзламаганим ва шошаётган ерим ҳам йўқ эди. Мен ҳали-хануз таваккалига битта-битта қадам ташлашда давом этардим. Саёҳатдан анча чиқиб қолганим боис, азоб бераётган асабларни тинчлантиришнинг бирдан-бир йўли менга шудек туюлмоқда эди. Меҳмонхонада муқаррар кўз тикиб турган уйқусизликни чарчоқ билан енгишга қарор қилдим. Боз устига, бу узоқ вақт давом этган сарсон-саргардонликлар менинг аввалги венецианча одатларимнинг бир бўлаги эди ва мен ирим-сиримларга ишонувчан инсон сифатида уни топиб, ўтмишдаги ёқимли дамларимга эришиш умидида ўша сандироклаб юрган кунларимга қайтишни ихтиёр этгандим!

Бу орада тун ҳам яқинлашиб қолганди. Буни мен унинг барча calli¹ ва campi²га тезда сукунат чўмиб, сув куйгандек жим-жит бўлиб қолганидагина пайқадим. Қачонлардир бундай танҳоликни баридан афзал кўрардим. Ўткинчининг илдам қадамига, сувда сирпанаётган гондоланинг овозига, пошналарнинг тақ-туқию эшаклар зарбидан кўтарилиб-тушаётган сувнинг чайқалишига, овозига, кўшиғига, сукунатига “Венецияга хос сирлилик” дея зап топиб қўйилган ном ва яна деразалари ёритиб турган бинонинг олд томони менга завқ бағишларди, – бироқ мени мафтун этган Венециянинг бу сафарги тунидан олган таассуротимни англаш мушкул эди.

Турган гап, бу қўрқув эмасди. Мен Венецияда хийла узоқ яшадим ва бу ерда йўловчи хавфу хатардан мутлақо холи эканлигидан бохабарлигим, Венеция урф-одатларини яхшигина ўзлаштириб олганимда эди. Vigili нинг вазифаси, – бу ерда полициячиларни шундай атайдилар, – унча мураккаб эмасди. Уларнинг вазифаси бир неча арақхўрнию юрагида ўти бор vim nostrani³ ишқибозларини ва онда-сонда бир нечта ўғрини қўлга туширишдан иборат. Бу арзимас ножўя хатти-ҳаракатларни инобатга олмаганда, венецияликларнинг ўзлари беозор, мулоим халқ ва сиз шаҳарнинг энг олис мавзеларида ҳам хатарга йўлиқишдан чўчимай, тунда ҳам худди кундузгидай кўнгилни тўқ қилиб юраверишингиз мумкин. Бирдан-бир хавф-хатар – йўлни йўқотиб, халтақўчага кириб қолишингиз. Бироқ, маълум бўлишича, йўловчиларни ўйлаб, шаҳардаги хушманзара ғира-шираликни бузмаган ҳолда кўчаларни ёритишнинг янги усуллари топилган ва барча нохушликларга барҳам берилган.

Шундай қилиб, қўрқув хавотир билан сира қўшилиб кетмаганди, сабаби менга сирлигича қолган хавотир эса, қўчага чиқиб, callидаги ясси тошлар жарангини эшитиб туйган мамнуният ҳисси билан ўрин алмашганди. Бунга ўзгарувчан саломатлигим сабабмикан, ёки К.Трижани билан ўнгидан келмаган яқиндаги ишнинг оқибатимикан бу? Нима бўлганда ҳам, мени оз-оздан англаб бўлмас, тайинсиз – кутилмаган воқеаларга бой шароитга тушиб қолганимда юз берадиган қандайдир саросима аралаш ваҳима босаётганди. Бу сирли қўрқув кучаявергач эса қадамимни тезлатишга мажбур бўлдим ва тасодиф деймизми, ё савқи табиий деймизми, кўр-кўрона бурилишлардан сўнг тўппа-тўғри Сан-Марко майдонидаги чироклар ёнидан чиқиб қолдим ва шундан сўнггина чиндан ҳам энгил нафас ола бошладим. Майдонни кўрдиму кўрқувдан

¹ Calli – Венециядаги кўча ёки тор кўчалар.

² Campi – майдонлар ва саройлар.

³ Vim nostrani – маҳаллий шароб.

асар ҳам қолмади, ва битта-битта кадам босдим-да, деярли кимсасиз, тиркишидан юлдузларнинг ёруғи тушиб турган, қуюқ булут босган оппоқ осмон остидаги Пьяцеттдан ўтдим.

Анча кеч кириб, Прокураций гумбази остида ўткинчилар сийраклашиб қолганди. Мен Венециянинг ёпиқ дўконларининг олд томонидаги ялтироқ ясси тошлар терилган машхур ойнабанд айвоннинг узундан-узун ҳувиллаган йўлакларининг худди шу пайтдаги манзарасини яхши кўрардим. Флориан қаҳвахонасидан чиқатуриб, шу ерда неча маротаба адашиб қолгандим! Бироқ шу кеч, узоқ сайрдан толиқиб, таъсирчан сўққабош дарбадар ролини ўйнашга кўзим учмаётганди. Иккинчи томондан меҳмонхонага ҳам қайтгим йўқ эди. Мен тўғри Флориан қаҳвахонасига йўл олдим. Туни билан очик бу қаҳвахона, кечикиб қолган йўловчиларга тураржой берар ва тақсимлаб қўйилган ўзининг духоба диванлари бор танобийсидан бошпана сифатида жой ҳам тақлиф этарди.

* * *

Маълумки, Флориан қаҳвахонасигитурличажихозланганвамеҳмонхонага ўхшаш бир неча бир-бирига яқин кичкина хоналардан иборат эди. Улардан бирига мен алоҳида бир иштиёқни туяман. Унинг деворларини кўзгу ҳамда деворга ишланган суратлар бежаб турарди ва бу гўзалликни тамаки тутунидану ҳар хил ноҳушликлардан сақлаш мақсадида ойна билан ҳам ҳимоялашганди. Деворга ишланган суратларда турли халқ вакиллари ўз миллий либосларида тасвирланган. Менда айниқса иккита сурат ажиб таассурот қолдирди: салла ўраган турк ва кокилли хитой. Хитойликнинг тагидаги қизил баҳмал диван ёнига қўйилган тоштахтаси бир оёқда айланадиган юмалоқ мрамор стол мен ёқтирган жой эди. Камина деярли куппа-куруқ танобийга кирганимда, у ерда ҳеч ким кўринмасди. Танобийнинг у бошида икки венециялик финжонда сув ичиб гурунглашиб ўтирарди, бурчакда эса бурни қизил қария рюмкадаги сўнгги томчи *strega*¹ ни маза қилиб симиради. Мен пунш-алькермесга буюртма бердим. Буюртмани олиб келишгунча, икки суҳбатдош турди-да, чиқиб кетди. Бурни қизил қария қўлини кўтариб, улар билан саломлашди. Кўп ўтмай, хизматкор буюртма қилинган пуштиранг, хушбўй ва айни замонда бемаза пуншни олиб ҳам келди. Мен майдалаб бир неча қултум ютгандим, ғазабим тарқаб, кайфиятим кўтарилди. Қачонлардир неча маротабалаб оқшомларни ўтказган ва ўзим учун қадрдон, қалбимга яқин жой бўлган Флориан қаҳвахонасига кадам ранжида қилиб ва хитойликнинг пойига келиб ўтириб яхши иш қилгандим. Деворга ишланган сурат томонга оҳиста ўгирилдим. Хитойлик менга мулоимлик билан истехзоли боқарди; мен меҳмонхонага қайтишдан аввал мумкин қадар у ерда камроқ бўлишга қарор қилиб, ундан ҳол-аҳвол сўрагани кирганимдан хитойлик чамамда мамнун эди. Эртадан кечиктирмай Каза Трижанининг ўрнига бошқа бошпана қидиришга киришаман. Шу топда ихчамгина оилавий меҳмонхоналарнинг кўпи ёдимга тушяпти: Доменко Сан-Грегорио меҳмонхонаси, Кампо Сан-Виталдаги Чимароза меҳмонхонаси ва ҳоказо. Бироқ, ўша Каза Трижанида топган тинч-осуда турмуш

¹ Strega – маҳаллий мусаллас.

тарзини у ерлардан топа олармиканман? Ёки безорижон кўшнилари хали мени тавбамга таянтиришармикан? Айтганча, нега энди бирон-бир эски саройнинг бир нечта хонасини ижарага олмайман? Мен уни камтарона жиҳозлардим-да, ўзимга хон, ўзимга бек яшайверардим. Бошпана топиш, жойлашиш, сарсонгарчиликларнинг ўрнини тўлдиришим учун ҳам бу ерларда хали узоқ вақт яшаб қолишимга тўғри келади. Бу фикрим ўзимга ҳам маъқул тушди. Мабодо тасодиф ҳожатимни чиқариб, ўзига чексиз садоқати туфайли ҳам хали фусункорлигини йўқотмаган Венециянинг бирон-бир алоҳида мавзесидан кўнглимдагидек бошпана топилиб қолса ажаб эмас. Балки ўша сокинлик ва осойишталикда мен ва ниҳоят, тириклик лаззатини тотишга муяссар бўларман...

Шуларни ўйлаб хаёлга чўмган пайтим, бурни қизил қария жуфтакни ростлаб бўлганди. Прокураций атрофидаги ўткинчилар борган сари сийраклашарди. Ҳар замон-ҳар замонда улардан бири бир лаҳзага бўлса-да, тўхтаб, қаҳвахонага мўраларди, ё хиргойи қилганда овоз қаттиқ чиқадиган йўлкани таёғи билан уриб тақирлатарди-да, яна йўлида давом этарди. Дераза ёнида туриб қўлини силкитаётган баланд бўйли шарпа тўсатдан эътиборимни жалб этмагунича мен паришонхотир уларга қараб ўтиравардим. Бир лаҳза ўтар-ўтмай, бурни қизил қариядан қолган бўш финжонни ёмғирпўшининг этаги билан ағдариб юборишига сал қолган ошнам Тиберио Прентиналяя аллақачон духоба диванда мен билан ёнма-ён ўтирар ва қўлимни сиққанча:

– Кимни кўряпман! Тушимми ё ўнгим! Келишингдан ҳатто мендек кадрдонинг Прентиналяяни ҳам хабардор қилмабсан-а! Ростданам Венециядамисан? Қачон келдинг? – дея саволларга кўмиб ташлади.

Мен жаноб Тиберио Прентиналяяни дўстим деб тан олдимми, демак, у бу номга ўзининг қатъияти, дадиллиги билан эришди ва унинг бу қадар кескин ва бу қадар зулмкор самимий ихлосига итоат этмай иложим қанча. Ростини айтсам, Прентиналяяни мен бир неча йиллардан бери биламан, бироқ “дўстим” деган мартабага эришишига сабабчи бўлган орамиздаги ошначилик, бу ажойиб инсоннинг инон-ихтиёридан кўра кўпроқ мендаги хоҳиш-истак сабаб юзага келган десам тўғрироқ бўлади. Мен, қочиб қутулишнинг иложи йўқлиги сабаб итоат этардим, – негаки, мунтазам Венецияда пайдо бўлиб турувчи кимса учун Прентиналяя билан ошначиликни четлаб ўтишнинг иложи йўқ эди. Прентиналяя ўзини шундай тутардики, дийдоридан халос бўлишга сира имкон қолдирмасди. Ҳар ҳолда кўнгил олишни қойилмаком қилиб уддалайдиган Прентиналяядек одам учун, биронта ажнабийнинг унинг дўстона рағбатидан четда қолиши, унинг обрў-эътиборига путур етказиши мумкин эди. Бошқача айтганда, Прентиналяяни танлашингга сабаб, буни кўпроқ унинг ўзи исташида эди, бу ёғига эса ўз ихтиёринг билан қолаверардинг. Умуман олганда, Прентиналяя шундай одам эдики, усиз Венецияда бўлишнинг ўзи ақлга сиғмас ҳол эди.

Тиберио Прентиналяя – новчадан келган, ориқ ва бесўнақай одам бўлиб, у Шавкатли Республика даврида ҳам, Гоцца ва Казановлар даврида ҳам ҳақиқий венециалик деган номни сақлаб қололганди. У кенг кўйлақда, ёмғирпўшга бурканиб, бошига асил намат қалпоқ кийиб юрарди. Юзи узунчоқ ва малла, юпқа, илонизи оғзи тепасидаги бурни эса беўхшов, бирварақайига ҳам эзмаликни ва ҳам сир сақлашни уддаловчи,

ўйнаб турган тийрак икки кўзи бир-бирига яқин жойлашган шундай бир тоифа эркак эди у. Бу кимса ўз юзидан ниқоб сифатида фойдаланарди. Шу туфайли ҳам у, чеҳрасида акс этиб турган тийраклик, айёрлик ва сирлилиқ билан Италия комедияларида учрайдиган нусхаларга ўхшаб кетарди. Ундаги уддабуронлик ва зийраклик ҳам сезилиб турарди ва гарчанд у шўх суҳбатдошига айёрлик қилишни хуш кўрса-да, чуқур мулоҳазали сўзамоллигида оқилона эҳтиёткорлик ҳам етарлича эди. Барига қарама-қарши ўлароқ у андак бетайинроқдек, тентакнамороқдек ва андак савдойироқдек ҳам кўринарди. У комедия ёки фантастик хикоя қахрамонларининг бир неча қиёфалари қўшилишидан пайдо бўлгандек эди гўё. Бу жанобнинг феъл-атворида бири бошқасини инкор этувчи хусусиятлар анчагина бўлса-да, бироқ улар бир-бирига жуда нозик иплар билан боғланганди.

Прентиналя бир вақтнинг ўзида ҳам хурофотчи, ҳам бетовфик, ҳам хаёлпараст ва ҳам ишнинг кўзини билувчи кимса эди. Унинг феъл-атворида бор қарама-қарши хусусиятлар рўйхатини санаб адоғига етиб бўлмасди. Пировардида, у – узоқ баҳслашса бўладиган қизиқарли суҳбатдош бўлиб чикса-да, бироқ қайтиб, яна ҳамиша ўша-ўша битта хулосага келинарди: Венециянинг ўтмишини ва ҳозирги даврини, унинг санъатинию санъат асарларини, қадимийсидан тортиб то замонавий урф-одатларигача, ундаги ҳар бир тошни, кўз илғамас ҳар бир шуълани ҳеч бир кимса Прентиналядан яхшироқ билмасди. Яна қўшимча қилсак, – шаҳарда яшовчиларнинг бари, -- бирон-бир кимса, бирон-бир нарса унинг диққат-эътиборию синчковлигидан четда қолмасди. Венецияга қадам қўйдингизми, тамом, сиз, қонуний равишда Прентиналянинг ихтиёрида бўласиз ва бунга сира ҳам афсус чекмайсиз, негаки, ундаги имкониятларнинг чеки йўқ, у сизга йўлбошчи бўлиб ҳам, воситачи бўлиб ҳам хизмат кўрсатаверади, шаҳарни томоша қилдиради, одамлар даврасидан баҳраманд этади, сайрга чиқсангиз йўлбошчилик қилади, кўнглингиз тусаган учрашувларни уюштиради, шунингдек, ҳожатингизни чиқаришга зарурат туғилгудек бўлса, унинг йўл-йўриқларидан ҳам сизни хабардор қилади. У Венециянинг тирик йилномаси, суратларни сотиб олишда қандай бўйин товламай воситачилик қилса, соябон харидида ҳам худди ўшандай беминнат хизматкор. Бу одам баридан, узунасидан то кўндалангигача тугал бохабар эди. У бориб турган венециялик, у Венецияда яшайди ва яшаганда ҳам том маънода яшайди, бунинг устига пок виждон билан кун кўради. Қўлида юзга ҳунари бўлса-да, лекин биронта тайинлиси йўқ. У фақат Венециядагина содир бўлиши мумкин бўлган ҳам оқилона ва шу билан бирга барча бемаъни режаларнинг амалга оширувчиси. Ошнам кўпроқ кўчмас мулк олди-соттиси билан шуғулланса-да, бироқ у расмлар ва санъатга алоқадор буюмларга баҳо бериб ҳам ҳожатингизни чиқариши мумкин. У бадавлат чет элликларга саройдан жой ҳам топиб берарди. Унинг олди-сотди борасидаги юмушлари мамлакатнинг қаттиқ тупроқли ерларигача бориб тақалганди, унинг Местрда, Фузинда, Долода, Мирда, Страдада, Паду ва Тревизода ҳам хизматлари етарли эди. Бу унга ичидаги исталган жиҳозни сотишга тайёр бўлган венецианча жиҳозланган ихчамгина гўзал қасрда яшаш имконини беради, – шундай бўлса-да, у ўзига тегишли буюмларнинг ҳаммасини яхши кўради, негаки дўстим Прентиналяни Худо диддан ҳам, билимдан

хам қисмаган. У билан Архивга ва Академияга борганимизда, ўзининг аниқ ва мукамал билими билан мени лол қолдиргани ҳали-ҳануз ёдимда. У шахар Музейига бир неча қимматбаҳо эҳсонлар ҳадя этганди, улардан бири – итальянча комедиялар ва карнавал иштирокчилари тасвирланган ажойиб кўғирчоқ театри эди.

Худди шу кўғирчоқлардан бири унинг ўзи эди ва бунинг устига энг аломати. Уни оқ ниқоб билан *tabare e bauta*¹да, ясама соч ва учбурчак бош кийимда дея тасаввур қилиш мумкин эди. У ақлдан озмаганди, шундай бўлган тақдирда ҳам ўз сўзамоллиги билан ўрнини тўлдириб юборарди. У рухланиб кетарди ва асабийлашарди, сўнг гўё уни ҳаракатга келтириб турган ип узилгандек узоқ вақт сукут сақлаб қоларди... Шундай пайтда ошнамнинг хаёлидан нималар кечаркин? Савдо билан боғлиқ бирон-бир хийла-найрангмикин? Ишқий саргузаштмикин? Балки янги фирибгарликни кўнглига туккандир (бу одам шундай ишларнинг ишқибози ва бу ҳам ундаги феъл-атворга хос хусусият), ёки пировардида ўзининг ҳам юраги ёрилгудек аҳволда ҳикоя қилиб берувчи эртақлардан бирини хаёлдан ўтказяптимикин, – аввал айтганимдек, у иримчи одамларданмикин? Ақл-заковатдан Мосуво бўлишдан аввал инс-жинслар устида тадқиқот олиб борган марҳаматли Карло Гоцци уларга ишонгандек, у ҳам шайтонга, тасаввурдаги шарпаларга, у дунёликлару рухларга ишонарди. У Кабаланинг билимдони эканини мақтаниб гапирарди ва ерости митти одамнинг ва олов махлуқнинг барча сир-асрорлари ўзига маълумлигига ишонтирарди. У ҳатто, Казанова сенатор Бригадино ва унинг дўстлари учун ясаган “эҳром”ни қуришга ҳам кодирман, деб ўйларди. Балки Тиберио Прентиналя чиндан ҳам оз-моз жодугарликдан бохабардир, шундай бўлганда ҳам у ҳар ҳолда тирикчиликнинг барча қийинчиликларини енгиш учун унча-мунча хаёлот кучи ва маҳоратини ишга соладиган, хизматдан бўйин товламайдиган ёқимтой, ғалати феълли инсон.

Флорианда “хитойлик”нинг пойида мен билан ёнма-ён ўтирган кимса ана шундай антиқа киши эди. Модомики, мен у ҳақда муфассал тўхталмоққа жазм этган эканман, бу унинг ҳикоямда тез-тез кўриниб туришига тўғри келади, дегани эмас. Биз у билан, гарчи уни аралашиб қолган деб айтолмасам-да, ҳар ҳолда воқеа бошида бирмунча иштирок этишга муяссар бўлган бу ҳодисанинг фақат хотимасидагина учрашамиз. Шуниси ҳам борки, башарти у тасодифий ҳолга жон киргизиб кўрсата олдим, унда мен шу оқшом қайта учратиб, Венециядаги хаётимда топган кадрдон жўрамни етарли даражада мукамал тасвирлашга ҳақли эдим десам арзийди.

Флориан қаҳвахонасида унинг тўсатдан пайдо бўлишига келсак, шуни айтишим керакки, бу ҳол менга каминани мушкул аҳволдан халос этиш учун ақлга сиғмас даражада ўз мавридида юз бергандек туюлди. Прентиналя, албатта, менга дарҳол бир неча манзилни тавсия этади ва мен ўзимбоп уйни топишим мумкин; бироқ бу ҳақда оғиз очишдан аввал баъзи бир саволларга жавоб беришимга тўғри келишини пайқаб қолдим. Прентиналя учрашувимизнинг илк дақиқаларида менга берган ўша саволини такрорлаб деди:

– Венецияда! Қачондан бери?

¹ *tabare e bauta* – плаш, маскарадда кийиладиган кенг кийим, ниқоб.

– Бугун келдим.

Бу жавоб Прентиналяни икки масалада хотиржам қилиши мумкин эди: каминанинг унга бўлган садоқатини ва ундаги хушёрликнинг бенуқсонлигини тасдиқлаши билан. Агар мен у билан учрашмай ва ўзим тўғримда лом-мим демай Венецияда бир неча кундан бери яшаб юраверганимда, ундаги дўстликни ҳақоратлаган ва синчковлигини кадрламаган бўлардим. Шуни ёдда тутингки, уч йиллик танаффусим пайти у мени бирон марта ҳам сўраб-суриштирмади. Прентиналя учун сиз фақат Венецияда бўлсангизгина мавжудсиз. Венециядан жўнаб кетдингизми, тамом, сиз унинг учун йўқсиз; қачон қайтсангиз ана ўшанда яна тирик инсонга айланасиз. Мен қайтдим ва яна тирикман. У буни енгил тортгандаги хўрсиниқ ва қониқиш билан тасдиқлади.

– Хуш келибсиз! Ҳали-вери кетмай меҳмонимиз бўласиз, деган умиддаман?

Мен мужмал ишора билан жавоб бериб қўяқолдим. Бор ташвишларимдан фақат биттасини Прентиналяга гапириб беришни истардим. Баридан уни воқиф этиб нима ҳам қилдим? Мен тортган азобларнинг унга нима қизиғи бор? Билганида ҳам қандай ёрдами тегарди? Шу топқирлигию зукколиги билан мени ўзимдан қутқариш учун қўлидан нима ҳам келарди? Мени асоратда ушлаб турган ёвуз сеҳр-жодуни унинг куллари қандай дуо билан даф қила оларди? Оғиримни енгил қилишда унинг менга кўрсатадиган бирдан-бир ёрдами, бу – бир пайтлар биз Отто Гогенберг ва лорд Роберт Сперлинг билан деярли ҳар оқшом ўзимиз билган ўша Флориан қахвахонасида, “хитойлик”нинг пойида тўпланишган ёқимли ва гўзал дамларимизни жонлантирган ва ҳаётимда озми-кўпми у ҳам ўз ўрнига эга бўлган, ҳали хиралашиб улгурмаган Венециядаги ўтмишимни қайтариб берувчи бошпанани топиб беришдан иборат эди. Бу хотираларнинг ўзи менга Прентиналянинг саволларини бўлишга имкон берди. Мен сўнгги бор баҳор фаслида келганимда, биз ҳаммамиз – Гогенберг, Сперлинг, дўстим ва мен янгиликлар билан ўртоқлашиш учун йиғилганимиз ёдидамикан? Бир пайтлар Гогенберг ва Сперлинг ҳар иккови Кипр кироличаси Катарина Корнаронинг соясига хуштор бўлиб қолгандилар ва маликанинг хайрихоҳлиги ҳақида бир-бирлари билан талашиб-тортишгандилар. Хайриятки, бу низолар Жакомуццининг майхонасида мурасага келиш билан якун топарди.

Биз торгина флорианча даврамизни хотирга олганимизда, Прентиналя ўзини кулгидан тиёлмасди.

– Азиз дўстим, буни қандай унутиб бўлади! Шўрлик Гогенберг! Охири оиласининг тоқати тоқ бўлиб, уни ўзларининг бетартиб қасрларига чақириб олишганди. Унга пул жўнатишни ҳам бас қилишди. Ихчамгина саройни, кўнгилчан Карлони ва мўйсафид Пьеринони жўнатиб юборишга, Фенич театрининг ложасидан воз кечишга ва у бизга шундай антика саргузаштларни ҳикоя қилиб берадиган қасрнинг бу чегарасидан, ерости йўлидан, хилватгоҳлардан тамомила узоқлашишга тўғри келди. Боёқиш Гогенберг, – бераҳм Кипр маликасининг бепарволигини эсдан чиқараман деб пиводан аламини олганча у ерларда зерикиб хуноб бўлиб юргандир! Сперлинг бўлса, аксинча, бутунлай Венецияга кўчиб келиб қўяқолди. Кўп

ўтмай, у ҳатто сизлар кетишингиз заҳоти Каза дельи Спиритини¹ сотиб олди ва уни қойилмаком қилиб қайта таъмирлади. Ҳали буни кадрдон дўстим, ўзингиз кўрасиз!

Каза дельи Спирити – кўрфазнинг “Ўлик кўл” деб аталувчи ва сувнинг кўтарилиши деярли сезилмайдиган қисмида, Сант-Альвизо ёнида жойлашган қаср эди. Тўртбурчак бу улкан бино кўп йиллардан бери одам яшамайдиган масканга айланган, чунки, айтишларича, бу ердан арвоҳларнинг кети узилмасмиш.

– Унда Сперлинг арвоҳлар билан қандай тил топишар экан?

Шу ерга келганда Прентиналя бирдан безовталана бошлади. У хаёлчан қиёфада қаншарини силади. Прентиналя кўпинча ўзини жиддий қилиб кўрсатиб, муғомбирлик қиларди ва шу баҳона бирорта кулгили лавҳани тахт қилиб кўярди, бироқ бу сафар унинг қиёфаси чиндан ҳам жиддий кўринарди. Уни биров кузатмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун Прентиналя теварак-атрофга шубҳали назар ташлади. Бундай бемаҳалда Флориан қаҳвахонаси хувиллаб ётарди, бироқ шундай бўлса-да, Прентиналя овозини пасайтирди.

– Сперлинг арвоҳлар билан қандай тил топишишини билмадим-у, бироқ азизим, сизга улар билан ҳазил-мазах ўйнашни маслаҳат бермасдим, негаки бу ерларда ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ғалати воқеалар рўй берапти. Прентиналянинг ор-номусини ўртага қўйиб қасам ичаманки, бир пайтлар марҳаматли Карло Гоцца ўзига тинчлик бермаётган арвоҳларнинг хийла-найрангларида зорланиб юрган кунлар яна қайтиб келганга ўхшайпти. Ҳатто ашаддий шубҳапарстга ҳам бош қотириш учун иш етарли.

У мутлақо жиддий кўринса-да, одамларни лақиллатишга мойиллигини билганим учун унга ишонмаётгандим.

– Нима гап ўзи, Прентиналя, гапириб берсангиз-чи.

Яна биронта бетамиз бизни эшитмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун атрофга аланглаб кўйди. Бу чиндан ҳам эҳтиёткорликмиди ёки менинг ҳавасимни келтириш ниятида қилинган шунчаки қитмирликмиди? Ва ниҳоят у ўзида журъат топди-да, овозини янада пасайтириб, сирли қиёфада гап бошлади:

– Биласизми, Худога ишонмайдиганлар билан баъзи бир воқеа-ҳодисалар ҳақида гаплашишни истамасам-да, бироқ мен сизга тилимни тийишнинг вақт-соати келгунча кўп ва хўп гапириб юбордим. Ҳа, чиндан ҳам бу ерда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган нималардир содир бўляпти. Ҳали бунга ўзингиз гувоҳ бўласиз. Меҳмонхонага шошаётганингиз йўқмиди?

Мен йўқ дегандек бош чайқадим. У давом этди:

– Сиз Шаҳар музейи директори Таддео Тальвентини биласизми? Бу кимса шундай илтифотсиз, шундай индамас, журъатсиз ва хаёл қилишдан мосуво ҳафтафаҳмки, афсуски, бундайлар Италияда йўқ деб бўлмайди. Уч кун бурун у танг аҳволда қолганини айтиб, мени кенгашиш учун чақирди. Венеция республикасига Шоҳ Аббос томонидан тақдим этилган форс гилами осиб кўйилган, ўша, IV танобийдаги белдан юкориси юмшоқ қоришмадан ясалган ихчамгина ҳайкалли ойнаванд пештахта ёдингиздадир, албатта? XVIII асрнинг ихчамгина мафтункор ҳайкалчаси, шундай маъноли ва жонлики!

¹ Айнан: “Рухлар макони”.

Жонли деган сўзни Прентиналя алоҳида таъкидлади.

Мен уни чиндан ҳам яхши билардим. Ўзининг нафислиги билан мени хайратга солган бу ижод маҳсулидан тез-тез келиб завқ олиб турардим. Шубҳасиз, аллақандай венециялик оқсуяк тасвирланган бу ҳайкалнинг чехраси чиндан ҳам одамни ўзига тортарди. У узун ва ориқ, зодагонларга хос кўринишга эга, бурунлари катта, лаблари эса ҳиссиётларингга эрк бергудек эди. Бари унинг кайф-сафога, ишқ-муҳаббатга ўч одам ҳайкали эканини ошкор этиб турарди. Унда чиндан ҳам дабдабаю ҳашамни, тансиқ таомлару гулларни, аёлларни жонидан ортиқ кўрувчи инсон тасвирланганди. Бирок, бундан ташқари, ҳар нарсани билишга ўлгудек ўрин-ноўрин қизиқиш ифодаси бу чехрада намоён эди. Бу олий зотни ҳар нарсага қизиқаверишга ундаган қалб сирлари сабаб бўлдимикан ёки Республика сирлари? Бу эътиборли ва оташин бичимда қанча нафислик мужассам-а! Унга қандай тақдир насиб этган экан? Бошидан қандай саргузаштларни ўтказди экан? Исми нима экан унинг? Бу ҳайкалнинг келиб чиқиши тўғрисида мен Прентиналядан неча маротаба сўрагандим. Бу ҳақда Прентиналя музей директоридан сўраб-суриштирганини ва бирон тайинли маълумот ололмаганини яхши эслайман. Ҳайкалнинг тарихий буюмлар қаторига қандай қўшилиб қолганини ҳам ҳеч ким билмасди. Унинг музейга келиб тушгани тўғрисидаги ҳужжат-варақа йўқолиб кетганди. Рўйхатдан эса на бир йўл-йўриқни ва на бир кўрсатмани топиб бўларди. У ҳақда бор-йўқ билганимиз унинг анчадан буён витринада тургани эди, холос. Асл нуханинг шахсига келганда эса у ҳақда ҳам бирон-бир маълумот йўқ эди. Нотаниш бу кимсанинг яширин ва андишали табассуми, афтидан унинг мазах қилаётганидан дарак берарди. Бу икир-чикирларнинг бари Прентиналя билан суҳбатимиз чоғи миямга келганди.

– Ҳа, ҳа, азиз дўстим, бу ҳайкал ёдимда. Бу анови, юзидан қадимги венецианча айёрлик кўриниб турган, илтифотли, сергак, шу билан бирга қалби муҳаббатга тўлик, ҳаётни севувчи чехралардан бири эди, шекилли?.. Хўш, ўша ҳайкалнинг тақдири нима бўлган?

Прентиналя диққат билан каминага тикилди-да, қалин қошларини чимириб, мен томонга энгашди.

– Нима бўларди, у кетиб қолди.

– Кетиб қолди?

Тиберо Прентиналя тасдиқлаб бош ирғади.

– Ҳа, кетди... Ғойиб бўлганига мана бир ҳафтача бўлса ҳам, кидир-кидирлардан бирон наф бўлмапти. Таддео Тальвенти мени чақирди-да, бўлган воқеанинг барини сўзлаб берди. Хўп денг, буларнинг бари жуда ғалати. Пештахта муҳри бузилмаган, кулфга ҳам қўл теккизилмаган. Бузишдан, синдиришдан ҳеч бир асар йўқ, мутлақо. Шунга қарамай, ҳайкал ғойиб бўлган...

Прентиналя етказган хабари қандай таассурот уйғотганини билиш ниятида гапдан таққа тўхтаб, менга тикилди-да, яна давом этди:

– Мана дўстим, сизга айтганимдек, сирли кучлар нағмалар кўрсатиб, уни қандай калака қилишганини ўз хотираларида ҳикоя қилиб берган, худди ўша, аллақандай ғайритабиий, тушунарсиз ва ақлга сиғмас воқеалар юз бераётган Карло Гоцца замонида қайтгандекмиз гўё. Ҳайкал билан боғлиқ бу можарони оддий ҳол, бирда бўлмаса, бирда бари ўз-ўзидан ошкор бўлади дея мени ишонтиришга уринманг... Йўқ, кидирув етарли

даражада пухталиқ билан олиб борилмоқда, бироқ натижадан ҳали-ҳануз дарак йўқ. Сизни ишонтириб айтаманки, Таддео Тальвенти бу сафар жуда саховатли...

Мен диққат билан Прентиналяга назар солдим. У менга сўзлаб берган воқеа дарҳақиқат ғалати эди; бироқ у ҳақиқатга нечоғлик яқин? Ўзидан кўшиб-чатмадимикан? Мени лақиллатмадимикан? Йўқ, у шу топда юрагига ҳазил сиғадиган одамга ўхшамасди. Дабдурустдан у қалпоғини ечди-да, бир неча бор кафти билан пешонасини силади. У ўйга чўмиб, жим турган пайт мен соатимга қарадим. Соат тунги икки эди. Бирдан тинкам қуриб, оёғимда зўрға турганимни пайқаб қолдим. Тушлиқдан кейинги сайр вақти бошимдан ўтказганим ўша хавотир мени яна ўз комига тортаётганди. Ва ниҳоят, Прентиналя кўшни танобийда кўзи илинган хизматкорларни уйғотиш учун столни қарс урди-да, ўртадаги сукунатни бузди. Шу мақсад учун мўлжаллаб қўйилган тангаларни анави темир тақсимчага тўплар экан, Прентиналя менга шундай деди:

– Кетдик, азизим, кеч бўлди. Эртага тонг-сахар Римга жўнашим керак. У ерда биргалашиб Сицилияга саёҳатга чиқиш учун лорд Сперлинг билан учрашаман. Бугун сиз билан учрашганим қандай яхши бўлди! Фақат нега энди сизга, жин урсин, бундай ғалати нарсалар ҳақида сўзлаб бердим? Ахир сиз ирим-сиримларга ишонмайсиз-ку...

Прентиналя буларни сўзлай туриб, менга сипориш билан ийманибгина боқди. Сўзлаб берганлари менда қандай таассурот уйғотганини билмоқчи бўлдими? Мен қандай аҳволда бўлсам, турк-тароватимда ҳам ҳеч шубҳасиз, бари акс этиб турарди, шу боис у менинг кўлимдан тутди.

– Бу Прентиналя деганлари ғирт савдойи одам-да! Боёкиш дўстим, йигирма тўрт соат йўл босиб поездда келса-ю, камина барини унутиб, қандайдир бўлмағур гаплар билан сизнинг бошингизни оғритиб ўтирса! Ана золимлигу, мана золимлик! Мен сизни меҳмонхонагача кузатиб кўяман. Қаерга жойлашдингиз?

– Ҳозирча “Виктория” меҳмонхонасига. Ўзимбоп бир жой топсам, у ердан ўша заҳоти жуфтакни ростлайман.

Биз Фреццари муюлишини айланиб ўтгунимизча мен унга Каза Трижани билан боғлиқ омадсизликлар ва калламга келган баъзи бир режалар ҳақида сўзлаб бердим. У йўлкадаги тоштахталар устида кўлидаги таёқни у ёқдан-бу ёққа сурганча гапимга қулоқ соларди. Биз меҳмонхонам эшиги ёнига шу тахлит етиб келдик.

– Бир неча хона... тинч-осойишта мавзелардан биридан... Ҳа, кўнглингиз нимани тусаётганини биламан ва эҳтимол, бу масалада ёрдам бериш ҳам кўлимдан келар. Бироқ, жўнаб кетишим ёнингизда бўлиб, мушқулингизни осон қилишга халал бераётганидан жуда афсусдаман. Шундай бўлса-да, эртага эрталаб мен сизга манзилни, ва унга кўшиб уй-жиҳозларини қаердан топишингиз мумкинлиги ҳақидаги йўл-йўриқни ҳам жўнатиб юбораман. Бир неча ҳафтадан сўнг қайтаман ва биз яна “хитойлик”нинг пойида кўришамиз. Сперлинг сизни шу ерда эканингизни эшитса, роса хурсанд бўлади. Ҳозирча, азиз биродарим, хайрли тун. Бўлмағур хаёлларга берилиб, кайфиятингизни бузманг, Венециямиз сиздан мурувватини дариг тутмагай!

Саёҳат толиқтирдими, ё асабийлашишимга Венециянинг илк оқшомидан олган таассуротларим сабаб бўлдим, уйкум нотинч, узук-юлук бўлди ва эшик тақиллашидан сал олдин уйғондим.

Дарбон менга мактуб тутқазди. Мен Тиберио Прентиналянинг ажойиб ёзувини ва унинг конверт устидаги мухрини дарров танидим. Сирли аломатлар ўйиб ишланиб, узукка ўрнатилган қимматбаҳо қизғиш тош мухр вазифасини бажарганди. Тош, афтидан, қачонлардир ўтган аллақандай оккультизм илми ишқибозига тегишли бўлиб, бундайларни XVIII асрда Венецияда кўп учратиш мумкин эди. Бу қимматли буюм жаноб Прентиналя ўзиники қилиб олишни яхши кўрган жодугарлар амалларига жуда мос тушарди; шунингдек, бу, кўп нарсдан хабардор ажойиб зотнинг яна бир қирраси эди. Ҳозирги вақтда мени кўпроқ унинг Венецияни жуда яхши билиши қизиқтирарди. Шугина нарсанинг шарофати билан кўнглимдагидек уйга эга бўлишимга заррача шубҳа қилмагандим.

Шундай ўй-хаёл билан мен мухрнинг сеҳрли мумини буздим. Прентиналя менга шундай ёзганди:

“Азиз ва ардоқли дўстим.

Шундай қилиб, сиз бутунлай венециялик бўлишни ихтиёр этган экансиз, вақтни бой берманг-да, оёқни қўлга олиб, Фондамент Фоскарин, 796-уйга шошилинг. Сиз қадимги Альтиненго аи Кармин қасри эшиги тагига борасиз-да, қўнғироқни чаласиз. Верана хоним эшикни очади ва ижарага мўлжалланган хонаналарни сизга кўрсатади. Мен XVIII аср услубидаги ҳавасни келтирадиган Венецияда бундан ортиқроқ жойни билмайман. Муносиб тарзда жиҳозланган, сизнинг mezzanino¹ қаватингиз назокатли Казановларгаю ажойиб Карл Гоццига арзирли. Сизга зарур барча нарсаларни мана шу манзилдаги одамлардан топишингиз мумкин. Нима керак бўлса, Верана хоним сиздан ёрдамни аямайди. Қайтганимдан сўнг сиздан ҳол-аҳвол сўраш учун янги истиқоматгоҳингизга, албатта ўтаман. Уйнинг муддатига келсак – биз венециаликлар айтганидек, Non so². Қўлингизни француз таомилга кўра сиқиб қоламан”.

Сизнинг

Тиберио Прентиналянгиз.

Мен мактубни букладим. Аслини олганда, илк дақиқаларда нимадан ҳафсалам пир бўлганини билмасам-да, тўғриси, умидворлик борасида ўзимни алдангандек ҳис этдим. Қисқа мулоҳазадан сўнг бунинг сабаби менга аён бўлди. Керакли маълумотларнинг барини Прентиналя менга берган, бироқ хатида орамизда кеча бўлиб ўтган суҳбат тўғрисида ломим дейилмаганди. Шу қадар сирли ҳолатда ғойиб бўлган ҳайкал ҳақида ҳам ҳеч гап йўқ эди. Муҳими, манзил қўлимда ва мен уни кийина туриб ҳам ўзимга-ўзим бир неча бор такрорладим: Альтиненго аи Кармини қасри, Альтиненго қасри...

Мен Венецияда иккита Альтиненго қасрини билардим ва тан олиб айтишим керакки, Прентиналя менга кўрсатган Карминига ёнма-ён учинчисининг мавжудлиги хаёлимга ҳам келмаганди. Ўша номдаги

¹ Mezzanino – уйнинг ўрта (кўпроқ иккинчи)қавати.

² Non so – билмадим.

ва унинг гўзал Тъепол фрескали кўшниси Scuola¹ туфайли Кармини черкови менга яхши таниш эди. Бино ичкарасига кириб, нақшиндор кубба зиналардан кўтарилиш ва бир вақтнинг ўзида ҳам шу ерга, ҳам ибодатхонаю рақс танобийсига ўзига хос файз бахш этиб турган, ҳиссиётни жунбишга келтирувчи ҳайкаллар безаб турган муқаддас танобийдаги яримшар шаклидаги лампаларни ҳузур билан томоша қилиш ниятида Скуол эшиги ёнида туриб, кўнғирокни қайта-қайта чалдим ва чипта олиш учун қоровулга бир лира бердим. Черков ва Скуола мени Венециянинг мана шу даҳасига тез-тез жалб этиб турарди, мен бу даҳани халққа яқинлиги учун яхши кўриб қолганим ва бу айниқса Кампо Санта Маргеритада яққол кўзга ташланарди.

Кампо Санта Маргерита Кампо Сан Поло билан бир қаторда Венециядаги энг улкан даҳалардан эди. У бирон-бир муҳим қадимий асари билан эътиборни қаратмаса-да, бироқ мен унинг тош ётқизилган ва атрофи камбағалларнинг уйлари билан ўралган майдонини, баққоллик, атторлик ёки чинни идиш-товоқлар ва мевалар билан савдо қилувчи чокқина дўкончаларини яхши кўриб қолгандим. Бу ерларга файз бағишлаб турган жулдур кийимли тиниб-тинчимас ўйинқароқ болалар тўдасию у ёқдан-бу ёққа ўтиб турувчи аёллар, қовурилган егуликлар ва calamai² билан савдо қилувчи дўкондорлару шу жойнинг ўзида жўхори унидан тайёрлаб, камбағалларга улашадиган итальянча полента сотувчилари ва ҳар замон-ҳар замонда бўлса-да, кўп ҳолларда қайиқларда Кармини ва Скуолга келишни афзал билувчи сайёҳларни учратиш мумкин бўлган, қайнаб-тошиб турган чайков бозори менинг жону дилим эди.

Бироқ мен Альтиненго қасрини излашга бу тарзда киришишни истамасдим. Аксинча, узундан-узун сайрдан пиёда юрибгина ҳузур қилишни хоҳлардим. Бошимдан кечирган тунги саргардонликларим чоғи мени қуршаб олган ўша юракни ўртовчи туйғу ва аллақандай жисмоний зўриқишлар сабаб кўнгилда қолган дилхиралик энди бошқа такрорланмас деб умид қиламан; тоза ҳаво ва қуёшли кун бу ноҳушликка барҳам беради деб ишонаман.

Энг аввало ресторанда нонушта қилишга қарор қилдим ва меҳмонхонага яқин бўлганига қараб йўл олдим... Scampi³ ли егулик ва бир шиша Valpolicella⁴дан буюрдим-да, юмшоққина бир нечта қисқичбақани жиғилдонга уриб, кетидан уч-тўрт пиёла вишиллоовчи шаробдан ютиб олганимдан кейингина рухий осойишталигим яна бутунлай жойига тушгандай бўлди. Бу туйғуни аллақачон унутгандим ва осойишталикка эришганимни Венеция муҳитига қайтганимдан кўрдим. Меҳмондўст ва тинч бу шаҳардан бошпана сўраб тўғри иш қилдимми?

Бу ўй-хаёллар ҳисоб-китобни тугаллаб, похол пояси суғуриб олинган vigini⁵амни ёндиришим учун хизматкор менга candeia⁵ни тутгунга қадар банд этди. Биринчи тортишдан сўнг соатга қарадим. Тош ётқизилган кўчалардан Карлинг ва Альтиненго қасрига жўнаш фурсати етганди. Ўрнимдан туриб йўлга тушдим. Сан Фантинони, Сан Маурицио ва Кампо

¹ Scuola – ожизларга ҳиммат кўрсатиб, азиз-авлиёлардан бирининг номи остида фаолият юритувчи ҳамжамият.

² Calamai – саккизоёқ (денгиз ҳайвони).

³ Scampi – қисқичбақа.

⁴ Valpolicella – кучсиз маҳаллий мусаллас.

⁵ Candeia – шам.

Морзиндан ўтиб, катта каналнинг маҳобатли истиқболи кўринувчи ер бўлмиш Академиянинг Кўпригига етиб келдим.

Бу манзара менга жуда яхши таниш бўлса-да, барибир, уни ҳар сафар ҳаяжонсиз томоша қилолмайман. Сувли хиёбоннинг бу қўркам эгри-бугри манзарасини ҳам ҳеч қачон бефарқ кузата олмаганман. Ўша туйғуга ҳозир ҳам шундай астойдил берилдимки, энди фақат ўзимни мажбурлабгина йўлда давом этишим мумкин эди. Мен бир вақтлар тез-тез дайдиб юрган ўша соҳилбўйи кўчалар ёқалаб ўзим севган даҳаларимдан бирига етиб олдим. Бироқ ўша куни бамайлихотир дайдиб юриш кўнглимга сиғмаётганди. Қандайдир бетоқатлик мени Прентиналя кўрсатган Альтиненго қасрига тезроқ етиб олишга ундарди. Шу боис Кармин ибодатхонасига олиб борувчи энг қисқа йўлни танладим.

У ердан энди менга Фондамент Фоскаринни ҳам қидириб топиш қийин эмасди. У Санта Маргарита канали бўйлаб жойлашган ва черков кўринган жойдан бошланар эди. Бу энсизгина панжарали соҳил бўйлаб чўзилган йўл кўринишдан анчайин путури кетган, фақирона уйларга бориб тақаларди. Иккита бино бошқалар ичида ажралиб турарди. Улар қачонлардир афтидан қаср бўлган ва ҳозир эса ўзининг қадимги ҳашаматидан мосуво ярим вайрона бинога айланиб, бўлак-бўлак қилиб ижарага топширилганди. Фоскаринига тегишли бинолардан бирига соҳилбўйи кўча номи берилганди; вақтнинг таъсиридан шарти кетиб, парти қолган шунга ўхшаш чоғроқ бошқа иморат Альтиненго қасри эди. XVIII асрдан қолган бу қаср болохонанинг устидан қад кўтарган уч қаватни ўз ичига олганди. Бинонинг олд томонини қоплаб турган кулранг сувоқнинг баъзи жойлари кўчиб тушган бўлса-да, бироқ гўзал меъморчилик услуби ва бир-бирига ҳамоҳанг деразаю кенг болохоналар қачонлардир бу иморатнинг қандай кўринишга эга бўлганини эслатиб турарди. Унинг олдида тошдан ясалган кўзалар билан безатилган устунли пештоққа ўхшаш нимадир бор эди. Устунларнинг биридан уйнинг барча қаватига кўнғироқ овози баравар таралар эди. Болохоналардан ўтказилган кўнғироқ устида Верана хонимнинг номи кўрсатилган ёзув бор эди.

Бу кўнғироқнинг темир ҳалқасини тортишдан бурун мен, Прентиналянинг кўрсатмаларига амал қилиб кўчиб келиш арафасида турган бир пайтимда, Альтиненго қасрини яна бир бор бошдан-оёқ назардан ўтказиш мақсадида панжарага етгунча орқага тисарилиб, ундан узоқлашдим. Болохона деразасидан бинонинг ижарага берилишини билдириб турувчи йўл-йўл қоғозларгина оқариб кўриниб турарди. Қолган қаватларда чамаси одам яшаса керак. Болохона айвонларидан бирига сарик, бошқасига гулли туваклар расмига тўла парда осилганди, худди парда ўрнига қандайдир коҳуга тўла сават илиб қўйилгандек эди гўё. Болохонанинг ёпилган дераза-эшиклари роса ўнгиб кетган баргикарам рангига бўялганди. Уйнинг ғарибона ва кўримсиз умумий кўриниши унинг жуда эскирганидан дарак бериб турарди, бироқ шундай бўлса-да, мен ошнам Прентиналянинг дидига ишонардим, шу сабаб, Верана хоним билан юзма-юз бўлишимга ва Альтиненго қасрига киришимга имкон берувчи кўнғироқни дадил тортдим.

Сим ғижирлади ва шундан сўнг олисдан кўнғироқ овози эшитилди. Мен бир фурсат кутиб турдим. Ҳеч кимдан дарак бўлмади. Эшик очилавермагандан кейин яна кўнғироқни чалдим. Сас-садо йўқ. Верана

хонимнинг, афтидан, қулоғи оғир бўлса керак. Бир неча қадам орқага тисландим-да, бинонинг олд томонига бошқатдан назар ташладим. Ҳозиргина булут панасидан чиққан қуёш бутун уйни ўз нурига кўмдию, ундаги бор вайрона ва майиб-мажрухликни ошкор қилди-қўйди. Бирок бундан заррача ҳафсалам пир бўлмади, аксинча, бу мени ҳатто ғалати бир тарзда ўзига жалб эта бошлади. Мен бирдан сўз билан таърифлаб бўлмас даражада вайрона, ташландиқ иморатдаги жозибани туйдим ва буни барибир ўзимга тушунтиришга уриндим. Бу Альтиненго қасри бир вақтнинг ўзида ҳам шундай олийҳиммат ва аянчли, шундай абгор ва рутубатли аҳволга тушиб қолганди. Атрофдаги жимжитликни айтмайсизми! Кармин черкови олдидаги майдон хувиллаб ётарди. Кўприк – тирик жондан холи эди. Сув йўлида занжир билан маҳкамланган иккита бўм-бўш юк кемаси аста инграрди. Сувда кесиб ташланган оқ сабзавот баргла-ри сузиб юрарди. Буларнинг барига итоатлилиқ ва сирлиликнинг муҳри босилганди, – вақт таъсирида ўзининг тўзиб битган қозик оёқларида тебранишга шай турган эски, ярим вайрона қаср учун энг муносиб ҳошия! Верана хоним жавоб беришни қанчалик истамасин, барибир, Венециянинг бошқа ерига кўчиб кетиш ниятим йўқ. Яна кўнғироқни чалдим ва яна жавобдан дарак йўқ; охири сабр косам тўлди-да, бошқа қаватларга тегишли кўнғироқ халқасини тортдим. Бу ерда яшовчиларни бир қарра безовта қилсам қилибман-да, осмон узилиб ерга тушмас!

Бу сафар омадим чопди, негаки туртиб чиққан айвонларнинг биридан, сариқ, пишиқ газлама парда тагидан бир қария бошини чиқариб қаради-да, бу ўзига хос баланд “минбар”дан туриб, апил-тапил Верана хонимнинг ҳозир Местрда эканини, бироқ эртага тонгда, албатта, қайтишини тушунтирди. Бу хабардан кўнглим таскин топди: эрталабгача уйни ҳеч ким тортиб ололмайди, деб ўзимни юпатдим, чунки сабаби нима билмадим-у, бироқ бу уйни меники деб ҳисоблардим. Шунингдек, бу хабар ҳафсаламни пир қилди ҳам, чунки ҳозироқ қасрга киришни хоҳлардим. Бундай ҳовлиқишдан ўзим ҳам ханг-манг эдим. Ғам-қайғу бошимга тушиб, азоб-уқубатларим бошланганидан буён ва мен учун ҳаёт орзу-ҳавасдан холи, ўз такрорийлиги билан аҳамиятини йўқотгандан бери камина чинакам орзу-ҳавасни илк бора ҳис этаётгандим.

Верана хоним йўқлиги, унинг Местрга жўнаб кетгани аслида мени боши берк кўчага киритиб қўйганди; ва айни замонда ёпиқ эшик олдида бунчалик узоқ вақт турулмасдим, устига-устак яна ҳавонинг авзойи бузилиб, осмонни аста-секин қуюқ булут қоплади ва у бутунлай кўринмай қолди. Мен Альтиненго қасрига сўнгги бор назар ташладим-да, биноларнинг ижараси бўйича катта мутахассис ва сирли Венециянинг ажобтовур билимдони бўлмиш дўстим Прентиналянинг сеҳрли бармоқлари, қаерга ишора қилган бўлса, ўша томонга, менда бу ярим вайрона саройга тўсатдан пайдо бўлган ажобтовур қизиқиш тўғрисида ўйлаганча тусмоллаб қўшни “calli” дан кета бошладим. Хаёл шунчалик олиб қочибдики, бир неча томчи ёмғир мени ўзимга келтирмагунича, венецианча шевада Сан Зан Дегол, яъни Сан Жованни Деколлатога¹ бағишланган черков олдида чиқиб қолганимни сезмай ҳам қолибман. Шунда Шаҳар Музейидан бир неча қадам нарида эканимни эслаб қолдим. Ёмғир тингунча

¹ Деколлато – чўқинтирувчи Иоанн Мубоширнинг боши кесилганлиги насронийларда жувонмардлик намунаси сифатида кенг нишонланади.

ўша ерга кириб турсам бўлмайдами? Мабодо ёмғир тинмаса, унда Музей жойлашган ер, Фондако деи Туркда тўхтайдиган vaporetto¹ мени тўғри Сан-Марко майдонигача элтиб қўяди.

Шаҳар музейи танобийлари бутун кўҳна Венецияга жон ато этарди. Қачонлардир мен ҳам, венецианча урф-одатлар ҳақида чинакам тасаввур уйғотувчи тўпламлар бўлмиш эстамплар, қурол-аслаҳалар, газмоллар, кийим-бошу уй-жиҳозлари, китоб муқовалари ва бошқа минглаб буюмларни томоша қилиш учун кўп вақтимни шу ерда ўтказардим. Бироқ бу сафар ҳарбий ўлжалару байроқларнинг орасига жойлаштирилган Пиелопонеск Морозинининг портрети бор бош кўрғазмага шунчаки кўз югуртирдим-да, кутилмаган шошма-шошарлик билан бир вақтлар неча маротабалаб завқ билан томоша қилган ойнаванд пештахта жойлашган ерга, яқиндагина сирли ғойиб бўлиши тўғрисида Прентиналя сўзлаб берган венеция асилзодасининг кичкина ҳайкалчаси томон йўл олдим. Жуда катта кизиқиш билан унинг ёнига яқинлашдим. Ҳайкалчанинг жойи бўм-бўш эди, бироқ уни ўраб турган барча нарсалар ўша-ўша аввалги ҳолида турарди. Жажжи манзаралари зарҳал билан безатилган Бассано ва Новнинг чинни кўзалари ҳам, оқ чинни пиёлалар ҳам ўша-ўша илгаригидек эди. Фақат сирли табассумли ажиб асилзодагина ғойиб бўлганди, холос. У кимларнинг қўлига бориб тушди экан? Музейда шунча қимматбаҳо буюмлар туриб, ўғри нега энди келиб-келиб айнан шуни танлади? Бундай ўзига хос талончиликка нима сабаб бўлди экан?

Негаки, шубҳасиз бу ерда ўғирлик содир бўлган ва Прентиналя ўз чўпчаклари билан мени алдашга беҳуда уринган. Бундай йўл тутишдан унинг мақсади нима эди? Бемаъни сафсатаси учун мен ундан бироз ранжидим. У мени яхшигина лакма деб ўйларди, бироқ мен, бундай сафсаталарга учиб, ўз ҳаловатимни бузишга имкон беришни мутлақо хуш кўрмайман. Ўғирлик ошнам Прентиналя учун жуда жўн холдек туюларди. Бироқ ҳатто шунчаки оддий жиноят ҳисобланган бу ўғрилиқнинг ўзи ҳам ғалати бўлиб, замирида қандайдир аниқ мақсад яширинган бу ҳаракатни тушуниш мушкул эди. Дилтортар ижод маҳсулини қўлга киритиш ниятида биронта йиғноқчи атайлаб шу йўлни тутмадимикан? Прентиналянинг айтишича, Венецияда авжига чиққан ва менга ниҳоятда шубҳали кўринадиган ғайритабиий ҳодисаларга буларнинг нима алоқаси бор?

Ёнимдаги қоровулнинг йўтали хаёлларимни тўзитиб юборди. Ойнаванд пештахта олдида узоқ туриб қолганим унинг диққатини тортганди. Келиб-кетувчиларни назорат қилиш вазифаси, шубҳасиз, шу одамнинг зиммасида эди. Менинг кўринишим эса унда шубҳа уйғотганди. Ғайрати ичига сиғмайдиган бу кимса мени тўхтатиб қолишни хаёлига ҳам келтирмади. Бу эса эртага жўнаб кетиб, юзма-юз бўлишимга тўғри келадиган Верана хонимнинг олдида обрўйимни тўккан бўлурди; шу тариха айёр венециялик оқсуяк ҳайкали мени мазах қилди. Бироқ мен бундай ич қоралиқни тақдирлаш учун ҳеч бир тадбир қўлламадим. Сирли равишда ғойиб бўлиши билан у шайтонга ҳам дарс беришини исботлаб бўлганди, энди бирон-бир бошқа ҳаракат ортиқча эди.

Меҳмонхонага қайтатуриб калламга келган бундай ўй-хаёллар кўнглимга тасалли берарди. Мен Флориан қаҳвахонасида ўтириб, оқшомда ҳам, тушдан сўнг ҳам фақат шулар ҳақида ўйлашда давом этдим.

¹ Vaporetto – кичик кема.

“Хитойлик”нинг пойида мен билан илгариги оғайниларимдан на Прентинальянинг, на Сперлингнинг ва на Гогенбергнинг йўқлигига қарамай, у ерда бир ўзим эмасдим. Истайманми буни, ё йўқ, у ерга мен ўзим билан сирли венецияликни етаклаб келгандим. Мен унинг зийрак ва истехзоли юзини аниқ-гиниқ кўрдим ва қизиқишга лиммо-лим саволларга уни кўмиб ташладим. Бу илтифотли ва маънос табассумда ўз аксини топган қандай қилмиш бўлиши мумкин? Кўйлак бичимию ясама сочининг шакл-шамойилига қараганда, у, XVIII аср Венециясига замондош бўлган ва ундаги бор ҳузур-ҳаловату лаззатлардан бебаҳра қолмаган. У шаксиз кўп ва хўп севган ва суюкли ҳам бўлган. Юзини, оқ картондан ясалган баут¹ ниқобига яширган бу одам Прокураций равоқлари остида сайр қила туриб нималарни хаёлидан ўтказди экан? У нимаики қилган бўлса ва нимада қатнашган бўлса, баридан бор-йўғи фақат истехзо билан боқиб турган кўзлару лаблари юпқа шу ҳайкалча, ғалати тарзда ғойиб бўлиши ундаги сирлилика янада сирлилик бахш этувчи мана шу ажиб ҳайкалчагина қолганди.

Бу сафар Верана уйда эди, негаки қўнғироғимга қалъа дарвозаси занжирининг жаранг-журунги жавоб берди. Тирқишча қия очилганди, мен эшикни итардим ва торгина ҳовлида пайдо бўлиб қолдим. Ичкарида пештоқ тагидан кенг тош зина бошланарди. Ўнда – бошқа, анча пастак, болохона деразасининг эшиги сингари оч яшил бўёқ билан безатилган эшик бор эди. Кўп ўтмай эшик ортидан вазмин ва бўғиқ қадам товушлари эшитилди. Бироздан сўнг қандайдир қўл лўкидонни кўтарди ва мен Верана хоним билан юзма-юз туриш шарафига муяссар бўлдим. Бу, паст бўйли, калтабақай, қорага бурканган, тўртбурчак юзли, кўзлари ичига ботган, сарикдан келган, оқ сочли, ёши олтмишлардаги аёл эди. Кўринишидан шубҳали ва камгап бу аёл менга хайрихоҳлик билан узоқ синчиклаб назар солди. Шундай бўлса-да, Прентиналья номини эшитиши биланоқ юзига табассум югурди ва ҳурматини сақлаган ҳолда букилиб таъзим бажо қилди. Шундан сўнг суҳбатимиз бошланди. Хоним ерга боққанча гапларимга қулоқ соларди. Камина бир амаллаб сўзимни тугатдим. Нега деганда, менинг венецианча шевам ҳали қусурдан холи эмасди, – Верана хоним яна жилмайди. Афтидан энди мен унинг кўзига илк дақиқаларга қараганда анча ёқимтой кўрина бошлагандим, у менга ҳамдардлик билдирди-да:

– Жаноб Прентиналья тўғри айтибди: mezzanino ижарага берилади. Бироқ, хонада узоқ вақт ҳеч ким яшамаганини ва қасрнинг бошқа бўлимлари билан алоқа йўқлиги боис у ерда бутунлай ёлғиз қолишингизга тўғри келиши ҳақида сизни огоҳлантирдими?

(Давоми келгуси сонда)

¹ Баут – қалпоғи учбурчак, фақат кўзигина очиқ турадиган ва ҳатто бўйин ва елкаларга тушиб турувчи бариси бир бутун яхлит ниқоб.

ESSE

ЁҚУБЖОН ХЎЖАМБЕРДИЕВ

БУЛУТЛИ КУНЛАР

Таниқли публицист Ёқубжон Хўжамбердиев буюк аллома, довярак кўмондон, миллатпарвар даҳо Алихонтўра Соғунийнинг Ўрта Осиёда Ислом динини мустақкамлаш ва Туркистон халқлари озодлиги учун курашда тутган мислсиз ўрни ҳақида маноқиб ёзиб тугаллади.

Маноқиб – яхши сифатлар, гўзал хислатлар демакдир. Бу сўзнинг яна бир маъноси эса бир кишининг фазл ва мартабасини улуғлаб ёзилган рисола тариқасида қўлланилади. Шарқда, хусусан Ўрта Осиё тарихида кўплаб маноқиблар мавжуд. Жумладан, “Мақомоти хожа Аҳрор”, “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” ва бошқалар. Бу асарларда қаламга олинган шахс ҳаёти ва фаолияти қаторида у яшаган давр ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий аҳволи хусусида ҳам қимматли маълумотлар ва ҳужжатларни учратиш мумкин.

Нақшбандия сулукининг солики Алихонтўра Соғуний ҳам ўз даврининг улуғ сиймоларидан эди. У табаррук зот ёзган “Тарихи Муҳаммадий”, “Туркистон қайғуси” ва бошқа асарлар ҳамон кўлдан кўлга ўтиб ўқиб келинади. Энг муҳими, Соғуний домла Ислом уламози сифатида юзлаб шогирдлар етиштирди. “XX асрнинг Имом Бухорийси” (алломани халқ шундай атаган) деган мартабага сазовор бўлди. Соғуний ҳазратлари кўплаб олиму уламоларда кам учрайдиган бир улуғ фазилатга – ижтимоий-сиёсий фаолликка эга эдилар. Ҳазрат ўз асарларида Аллоҳ таборака ва таоло ҳамда Пайғамбаримиз (с.а.в.) йўриқларининг оддий инсон ҳаётига таъсири, унинг турмуш тарзи, эркин ва озод яшаш ҳуқуқи билан қай йўсинда боғланиши каби масалаларни илгари сурди.

Қуйида журналхонларимиз эътиборига ана шу китобдан бир бўлимни ҳавола этмоқдамиз. Китоб тўлиқ ҳолда “Шарқ” нашриётида чоп этилади.

I

Тун яримлаб бораётган эди. Қайлардадир шошқалоқ хўрозлар бу ҳақда қичқириб ҳам бўлишди. Соғуний домла нафл намозлари, тасбеҳ ва салавоглари адо этгач, жойнамоздан туриб ташқарига йўналди. Савр осмони тиниқ эди. Гарчи табиат ҳали-замон баҳор кучоғида бўлса-да, аммо ҳаво худди ёздагидек илиқ... Негадир йил қуруқ келди. “Бу ниманинг аломати экан, – ўйлади Соғуний домла. – Ишқилиб охири баҳайр бўлсин-да...”

У ана шундай ўйлар билан ертўлага тушди. Гугурт чақиб, бурчакда турган шамни ёқди. Сўнг уни кўтарганча ертўла ичкарисига юрди. Энг четдаги ун қутини нари суриб, унинг остидаги тупроқни қўли билан бир четга олди. Тупроқ остидан силлиқ тўрт бурчак ёғоч қопқоқ кўринди. Унинг атрофини тупроқдан обдон тозалаб, сўнг қопқоқни очди. Қопқоқ остидан эса тўрт тарафи заҳдан ёғоч билан ихоталанган каттагина ковак

кўринди. Бу жойда домланинг қўлёзмалари сақланади. У дафтарлар орасидан бирини кўздан кечириб олди-да, кейин ковак оғзини қайтадан ёпиб, устига тупроқ тортиди, сўнг ун қутини жойига суриб қўйди. Шу ишларни бажариб бўлиб эди ҳамки, қути устига қўйилган шам “лип” этиб бирдан ўчди-қолди... Соғунийнинг юраги бир ҳаприқди. Чап қўлидаги дафтарни қоронғуда пайпаслаб қути устига қўйди-да, киссасидан гугурт олиб шамни қайта ёқди. Аммо гугуртни киссасига солиб улгурмай, шам яна ўчди. “Бизга нима бўляпти? – хаёлидан ўтказди Соғуний домла. – Аллоҳ, ўзингдан бошқа паноҳимиз йўқ. Йўқ қилгувчи ҳам, бор қилгувчи ҳам ўзингсан. Бандаларингдан раҳм-шафқатингни дариг тутма...” Ногоҳ Соғуний кўз олдига Фрунзе¹ шаҳридаги акаси Олимхонтўра келди. Ўсмирлик пайтларида у билан бирга Саудия Арабистонида ўқиган кезларини эслади. Олимхонтўра узоқ йиллар давомида Қирғизистоннинг муфтийси вазифасида турди. “Бу шамнинг ўчиши нимадан экан?”, деб яна хаёлидан ўтказди. Акаси касал эди. Яқинда Абдулла дўхтир билан бориб, муолажа қилиб келишган.

Ўшанда акасининг бетоблиги ҳақидаги хабарни эшитиб, қалби ғамга тўлиб ўтирган пайти эшикдан шогирди Абдулла дўхтир кириб келди.

– Яхши келдингиз-да, бўтам, – деди Соғуний Абдулла дўхтирга қараб.
– Акам Олимхонтўра бетоб ётгани ҳақида хабар етказишди...

– Фарзандлардан бировини етаклаб, бориб келинг унда, устоз, – деди Абдулла дўхтир домланинг эзгин аҳволига қараб.

– Йўқ, сизни олиб кетаман, – деди дабдурустдан Соғуний Абдулла дўхтирга қараб. – Бу ерда туриб беморнинг қандай аҳволда эканини билмаймиз. Унинг касали ҳам бизга номаълум. Қаерда бўлмайин, умримнинг бир қисми касалларни даволаш билан ўтмоқда. Менинг бу ишларим аввало, Аллоҳга таваккул, қолаверса, халқ табобати тажрибаларига асосланади. Айни пайтда мен айрим сўқир табиблар мисоли бугунги табобатни инкор этмайман. Буларнинг ҳар иккаласининг ҳам мақсади битта – шифо улилал. Шундоқ экан, қани кўрайлик-чи, бу ишда сиз қанчалик маҳоратга эришдингиз экан.

– Мени синамоқчимисиз, устоз? – Абдулла дўхтирнинг овози қалтиради.

– Йўқ. Сизни синаб бўлганман. Олган илмингиздан одамлар баҳра олсин дейман, – Соғуний Абдулла дўхтирга жиддий қаради...

* * *

– Кимдир айтмиш экан: “Сайр ҳам сайр, саргардон ҳам сайр” деб. Ахир ўзингиз ҳам бу ерларга келгунга қадар озмунча саргардонликни бошдан кечирдингизми, ўғлим, – деди Соғуний домла “Тошкент-Фрунзе” автобусига ўтиришгач, Абдулла дўхтирга. – Мана энди, ҳам савобат, ҳам саёҳат, дегандай яна йўл юришимизга тўғри келмоқда. Бу дунёда ошхўрга ош, нонхўрга нон доим муяссар бўлмаса-да, аммо йўлчига йўл доим муҳайё. Зеро, ота-бувангизни ҳам билар эдим. Бувангиз асли Марғилонлик бўлиб, исмларини Муҳаммадамин Афғон чойфуруш дейишарди. Ҳиндустону Кашмир йўллари у кишига ёд бўлиб кетган. Чой савдоси билан шуғулланган. Марғилонда ўнлаб чой дўконлари ўша бувангизга қарашли эди. Чор Русиясининг босқини барчани хар томонга тиркиратиб юборди. Отангиз Бойбува хожининг йўли эса бизга ўхшаб Ғулжага тушди...

¹ Ҳозирги Бишкек шаҳрининг аввалги номи.

Абдулла дўхтирга шуларни айтар экан, Соғуний узоқ ўйга толди. Умрим мана, саксон ёшдан ўтаяпти, ҳамон йўлдаман. Шу муддатнинг йўқ деганда олтмиш йили ота Туркистонда кечди. Қаерда бўлмаин, динсизликка, жаҳолатга қарши гоҳ қурол билан, гоҳ сўз билан курашиб келдим. Унинг хаёлидан Николай иккинчининг 1916 йил ёзининг айна чилласида чиққан фармони ўтди. Мазкурга мувофиқ империядаги ғайрирус аҳолининг эркакларини ҳаракатдаги армия турган районларда мудофаа иншоотларини ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш ишларига, худди шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга сафарбар қилиш айтилганди. Туркистондан меҳнат армиясига 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 250 минг ишчи олинадиган бўлди. Бу дегани ҳар бир ҳовлидан биттадан жон, демакдир. Ҳатто тул қолган хотинлардан ҳам якка-ю ягона фарзандини мардикорга жўнатиши талаб этилди. Мана шундай аҳоли ўз боқувчисидан айрилиб турган бир пайтда мустабидлар томонидан “Ҳар қандай маҳаллий киши бошқа одамни ёллаши ва ўзининг ўрнига жўнатиши мумкин” деган кўрсатма келди. Ана шу кўрсатма шундоқ ҳам паймонаси тўлиб турган халқнинг оёққа қалқишига сабабчи бўлди. Чунки бу кўрсатма билан бой-бадавлат кишилар ўз болалари ўрнига пул бериб, бева-бечораларнинг, ерни таталаб кун кўраётган деҳқонлар, чорикорлар фарзандларини мардикорликка жўнатишга руҳсат берилди. Эндиликда юз минглаб оддий аҳолининг боқувчисиз қолиши тайин эди. Шу боис фармонга келган қўшимча кўрсатма халқнинг тўлиб турган паймонасини тошириб юборди... Ўша пайтларда Қозон шаҳрида чоп этиладиган “Вақт” газетасида: “туркистонлик бойларнинг ўз болалари ўрнига 1000-1500 сўм тўлаб одам ёллаганлари” ҳам ёзилди. Рус мустабидларининг бундай тутумига қарши бутун Ўрта Осиё, жумладан, Еттисувда ҳам норозиликлар кучайди. Ўлкадаги қўзғолонлар фармон чиққандан ўн беш-йигирма кун ўтиб, уни амалга ошириш бошланган пайтда, дастлаб Ўш уездининг Хўжаобод кишлоғида, Андижон Жоме масжиди олдида жамоатнинг кўтарилиши билан бошланди, деб эшитдим. Узун-қулоқ гаплар кўпайиб турди. Ўша пайтлари отамиз Шокирхонтўра Тўқмоқда қурган масжидда имомлик қилиб турардим. Тирикчилигимни эса деҳқончилик ва табобатдан тушган даромад билан тебратар эдим. Оқпошшонинг юқорида айтганим фармони нега айнан мана шу жаҳон уруши кетаётган вақтда чиқарилгани сабаблари ҳақида кўп ўйладим. Урушнинг айрим жабҳаларида Русия қўли баланд келса-да, аммо Ғарбий фронтда унинг аҳволи оғир эди. Бу урушда, яъни, Биринчи жаҳон урушида эндигина озодликка эришган ёш Туркия ҳам ўзи истамаган ҳолда иштирок этарди. Мен ўйлардимки, Усмонли турклар билан Туркистон туркларининг келиб чиқиши, миллат-элатининг бирлиги Оқпошшога, унинг маъмурларига аён. Бир сўз билан айтганда, Туркистон туркларининг фронт сарҳадларида рус армиясининг мардикори бўлиб туриши ўз миллатдошларига қарши томонда туриб русларга кўмак бераётганини кўрсатишдан ташқари, умумтуркий халқлар устидан масхаралаш ҳам эди. Гўё, усмонлилар кўриб қўйинглари, Сизга ўзингизнинг уруғингиз ҳам қарши курашяпти, дейиш эди... Фармон замиридаги бундай киши билмас бешармликни ўша пайтда ким қандай тушунган билмадим, аммо мен бу фармон – Туркистон халқлари орасида қаҳатчиликни, уруш-жанжални, отилиш-сўқилиш каби ҳолатларни келтириб чиқарганликдан ташқари, ана шундай Усмонли турклар билан Туркистон турклари орасида кин, адоватни кучайтириш

тадбири ҳам борлигини аниқ-тиниқ сезганимдан, масжидларда, турлитуман йиғинларда айтган ваъзларимда Оқпошшонинг мазкур фармонини бажармасликка даъват этдим... Бу борада яна бир муҳим ҳодисани ёдда тутиш лозим, деб биламан. Маълумки, руслар Туркистонни босиб олгач, бу ерларга кўплаб рус “мужик”ларини кўчириб келтира бошлади. Бу ҳодиса айниқса, Россияда ўтган асрнинг 90-йилларида юз берган қурғоқчилик ва очарчилик муносабати билан янада кенг қулоч ёйди. Кўчирилган одамларнинг аксарияти камбағалликдан хонавайрон бўлган деҳқонлар, бир неча марталаб камалган арокхўр пиёнисталар эди. Шаҳри атрофи, бу ёғи то Тўқмоқ ва бошқа кентларгача чўзилган жойлардаги ўрус қишлоқлари шу тариқа пайдо бўлган. Табиийки, бундай серсув, серҳосил, серўт жойларга кўплаб ўшандай “хаёт жонидан тўйғазган” одамларни кўчириш маҳаллий қирғиз, ўзбек, тунгон халқларини ўз ерларидан сиқиб чиқарди. Қирғизлар учун серўт яйловлар, ўтроқ халқ учун эса серҳосил далалар танқис бўлиб қолди. Бундан жунбушга келган қирғиз халқининг айрим тоифалари ерларини тортиб олган “мужик”лар устига тез-тез босқинлар уюштириб турар эдилар. Оқпошшонинг фармони эса маҳаллий аҳолини паймонасини бутунлай тўлдириб юборди. Юқоридаги каби босқинларга, тинч аҳолининг мардикорликка қарши исёнлари кўшилиб кетди. Шусиз ҳам қирғизлардан қандай ўч олишни билмай турган чор ҳукумати жазо отрядларини ишга солди. Натижада, Шимолий Қирғизистоннинг ўзида юз минглаб қирғизлар қирғин қилинди. Юз мингга яқин қирғиз эса Хитойга қочиб ўтди. Улар орасида мен ҳам бор эдим... Бу ҳодиса тарихда “Уркун” яъни “Қочқин”номи билан қолди. Қирғизистоннинг жанубида эса бу воқеа “қоч-қоч” деган ном олди.

– Отангиз Бойбува хожим билан биз Фулжага ана шундай оғир кунларни бошимиздан кечириб бориб қолганмиз, – деди Соғуний Абдулла дўхтирга қараб ва яна бир қур тарихларни эслади.

* * *

ТАРИХ. Соғунийнинг олис 1914–1916 йиллардаги фаолияти хусусида унинг ўғли Қутлуғхонтўра Шокиров шундай дейди: “Отамиз Бухородаги амир Олимхон мадрасаси таҳсилини тугатиб қайтгач, она шаҳарлари Тўқмоқда кенг диний маърифатчилик фаолияти билан холисона шуғулланадилар..

Бу орада Биринчи жаҳон уруши бошланиб, чор маъмурияти маҳаллий аҳолини фронт ортида (ёки фронтнинг ўзида) ишлатиш учун мардикорликка сафарбар қила бошлайди. Отам чор ҳукуматининг мазкур сиёсатига катъий равишда ва очикдан-очик қарши чиқиб, аҳолини оммавий тарзда бўйсунмасликка, ўз фарзандларини мардикорликка бермасликка чақирадилар. Жумладан, Етгисувда кўтарилган халқ қўзғолонларининг йўлбошчиларидан бири сифатида мусулмонларнинг урушда иштирок этишларига қарши фатво¹ берадилар. Бу ҳақда адашмасам, Туркия Ислом энциклопедиясида битилган. Шу баҳона бўлиб, чор махфий поли-

¹ Тарихда чор ҳукумати олиб борган сиёсатга қарши мусулмон уламолари, жумладан Алихонтўра Соғуний имзо чеккан фатво кам учрайдиган ҳодиса. Рус патриархи Тихон ҳам 1922 йили черковлардаги қимматбаҳо безаклар Совет ҳукумати томонидан зўрлик билан тарон-тарож қилинаётганига қарши фатво берган эди – Ё.Х.

цияси тазйик чораларини кўриб, ортига одам кўйилади. Бироқ ҳукумат халқ оммаси ғазабидан чўчиб, отамизга зарар келтиролмади, ўшанда. Отам қирғизларнинг қуролли чиқишларида фаол қатнашдилар ва улар шафқатсизларча бостирилгач, Қошғарга сиёсий қочқин сифатида кетишга мажбур бўлдилар”¹.

Тарихий манбаларда Соғуний келтирган воқеа – Уркун ҳақида шундай маълумотлар бор: “Уркун Қирғизистондаги 1916 йилги халқ кўтарилиши бўлиб, қирғиз туркларининг чор Русияси мустамлакачилик сиёсатига қарши миллий-озодлик ҳаракатидир. Айниқса, Биринчи жаҳон уруши йилларида аҳолининг турмуши ниҳоятда оғирлашди. Шундай бир вазиятда Еттисув областидан уруш кетаётган жойларга озиқ-овқат етказиш учун 55 млн сўм (рубл ҳисобида бу жуда катта рақамларни ташкил этади – Ё.Х.) йиғилди. Нарх-наво кўтарилиб, солиқлар миқдори ошиб кетди. Бунинг устига жон бошига 1 сўм 84 тийинлик ҳарбий солиқ ҳам жорий этилади. Подшоҳ амалдорлари урушни баҳона қилиб, маҳаллий аҳолининг от-улови, кийим-кечаги, кигиз ва бўз уйларини ҳам тортиб ола бошлади. Энг даҳшатлиси уруш йилларида қирғизларнинг яйлов ва сувли ерларини тортиб олиш авжига чиқади. Масалан, Чуй воҳасида 1915 йилга келиб маҳаллий аҳолининг 700 минг гектардан ортиқ ери тортиб олинган. Қирғизистон жанубида эса деҳқонлардан 82 минг гектар ер тортиб олиниб, “мужик”лар ихтиёрига берилган. Норозиликнинг кучайишига рус тўралари, рус мужикларининг маҳаллий аҳоли маданияти, анъаналари, дини ва тилларини менсимасликлари ҳам туртки бўлган.

1916 йил июнига келиб пичоқ суякка етди, яъни подшоҳ Николай иккинчининг Туркистон аҳолисини ўрмонларни кесиш, йўл ва кўприклар қуриш, окоплар қазиб ишларига жалб қилиш ҳақидаги фармонидан сўнг қирғизлар оёққа турди, уларни яхши қуролланган рус аскарлари ҳам кўркета олгани йўқ. Қўзғолонлар буткул Туркистонни қамраб олди. Бу исён 10 миллион аҳоли яшайдиган катта ҳудудда рўй берди. Июл ойида бошланиб августда қуролли қаршиликка айланган халқ ғалаёни октябрь ойининг охирига қадар давом этди. Халқ кўп жойларда, масалан Кемин, Иссиқкўл, Тангри тоғ ҳудудларида ўз хонларини ҳам кўтаришди. Жумладан, Кеминда қадимий урф-одатлар бўйича халққа бошчилик қилиш учун Шобдон ботирнинг ўғли Мокуш хон қилиб кўтарилгани тарихдан маълум. Еттисувнинг бутун ҳудуди талотўп бўлиб кетди. Исёнлар ва жазо отрядлари ўртасидаги сўнгги йирик тўқнашувлар 23 августда Қорақўл яқинида, 28 августда эса Тулда бўлиб ўтди. Бу жангларда маҳаллий аҳолидан 7 мингдан ортиқ одам қатнашди. Аммо яхши қуролланган рус казакларига бас келиш қийин эди, шунинг учун кузга бориб қўзғолончилар тоққа қараб чекинишга мажбур бўлишди. Сентябрь ойида улар мудрофаа жангларини олиб боришди. Подшоҳ қўшинларининг шафқатсиз қисувларига бардош бера олмаслигини тушунган халқ ота юртни ташлаб Хитой ва бошқа жойларга кетишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Уркун фожиаси 1916 йилнинг кеч кузида бошланиб, 39 та волостнинг аҳолиси ўз уйларини ташлаб чиқиб кетди. Хитойга қочганларнинг сони 160 минг кишидан ортиқ бўлиб, шундан 130 мингга яқини қирғизлар бўлган. Уркунга тушган халқнинг мол-мулки таланиб,

¹ “Шарқ юлдузи” журнали, 7-сон, 1992 йил.

қолгани ит-қушларга ем бўлган. Биргина Пржевальск уездида 2,5 млнга яқин талон-тароҳ ҳолатлари қайд этилган”¹.

Ҳозирги Қирғизистоннинг шимолида, ўша пайтдаги Еттисув ўлкасида юз берган “Уркун” – “Қочқин” фожиаси каби воқеа, ҳодисалар жанубда, яъни Фарғона водийсида ва жанубий Қозоғистонда ҳам кечганки, чор Русияси ва унинг “тахти”ни эгаллаган советларнинг Туркистон аҳолисига ўтказган жабр-ситамлари, қирғинлари кўп бўлганини тарихий маълумотлар тасдиқлайди.

ЯНА ТАРИХ. Андижонда ўша 9 июлда бошланган тўполонларда чор аскарлари томонидан уч киши ўлдирилади. ўн икки киши жароҳат олади. Қўзғолончилар бор-йўғи тош-кесак, кетмон, паншаха, таёқ билан қуролланган эди. Уларга қарши Туркистон ҳарбий округининг казак отрядлари юборилади. Ўша кунлари Наманганда қўзғолончилардан ўн икки киши казакларнинг ўқиға учиб ўлади. Албатта, кучлар тенг эмасди. Чор ҳукумати қўзғолонларни бостириш мақсадида 1916 йил 17 июлдан эътиборан Туркистонда “ҳарбий ҳолат” эълон қилиб, маҳаллий маъмурларга халқни янада эзиш учун катта ҳуқуқлар беради. Орадан бир неча кун ўтиб эса (21 июлда) Санкт-Петербургда шундай буйруқ келади: “Маҳаллий халқ (туземцы) барча идора маъмурлари ва офицерларга ҳурмат билан эгилиб салом берсин!”². Ушбу буйруққа биноан ерли халқнинг тўпланишлари ман қилиб қўйилди. Поездга фақат уезд бошлиғининг рухсати билан билет сотиладиган бўлди. Фарғона водийси, жумладан Жалолободга келган поездда одамларга озик-овқат эмас, балки қурол-яроқ, аскар, ўқ-дори олиб келиб, бу ердан пуд-пуд кўмир, пахта, мис, олтингугурт ташиб кетилди. Ҳатто темир йўллар яқинида дехқончилик қилиш таъқиқлаб қўйилди.

Мана шундай талотўп бўлиб турган кунларда Россияда Феврал революцияси ғалаба қилиб, Оқпошшо тахтдан улоқтириб ташланди ва Муваққат ҳукумат тузилди. Русияда 300 йил давом этган монархияга чек қўйилди. Мамлакатда икки ҳокимиятчилик вужудга келди. Бир томонда князь Львов бошчилигида буржуа-помешчиклар ҳукумати – Муваққат ҳукумат, иккинчи томондан эса, ишчи, дехқон ва аскарлар депутатлари Советлари иш бошлади. Русиядан фарқли ўлароқ Туркистонда уч ҳокимиятчилик қарор топди:

Биринчиси. Русия Муваққат ҳукуматининг Туркистондаги вакили – Туркистон кўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари.

Иккинчиси. Ишчи-деҳқон ва аскар депутатларнинг Туркистон ўлка Совети (Шўроси) ва жойлардаги бўлинмалари.

Учинчиси. Туркистон Мусулмонларининг Марказий Шўроси, унинг жойлардаги шўьбалари.

Кучларнинг бу хилдаги тақсимоли Туркистондаги инқилобий демократик ҳаракатнинг асосан икки йўналишда ривожланиб борганлигини кўрсатади. *Биринчи йўналиш* номиллий йўналиш бўлиб, икки хил кўринишда фаолият кўрсатганлигидан қатъий назар унинг асл ва бош мақсади бир эди: қандай усул ва шаклда бўлса-да, турли хилдаги хийла ва найрангларни ишга солиб, Туркистонни Русия мустамлакачилиги асоратида сақлаб қолиш, ўлкада улуғ рус миллатчилиги сиёсатини олиб боришдан иборат эди. Бу йўналиш Муваққат ҳукуматнинг Туркистон кўмитаси ва ишчи-деҳқон ва аскар депутатлари Туркистон ўлка Совети шаклида намоён бўлди.

¹ Б.Ғозиев, “Жалолобод тонги” газетаси, 2015 йил, 7 декабрь.

² История Узбекской ССР, Т.1, книга вторая, изд. АН УзССР. Ташкент – 1956 г., С.393.

Иккинчи йўналиш. Ўрта асрчилик тартибларига қарши, демократик, миллий мустақиллик ҳаракати кўринишида бўлди. Бу йўналишни Туркистон мусулмонлари Шўроси атрофида уюшган Туркистон ўлкасининг илғор ва прогрессив қарашдаги ватанпарвар, истиқлолчи зиёлилари ва ислом дини уламолари бошқарди. Куч ва қудрат ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси томонида бўлиб, уни маҳаллий халқнинг кўпчилиги қўллаётган эди.¹

Аҳолиси аксарият ўзбеклардан иборат Сузоқда февраль инқилобидан сўнг бир томонда Муваққат Ҳукуматнинг қуйи органи – жамоат хавфсизлик комитети ва унинг рақобатбардош “Шўрои Исломия” ташкилоти фаолият кўрсатди. Мана шу бир-бирига қарама-қарши турган икки кучнинг ҳокимият учун кураши ўз ниҳоясига етмай Андижонда, Жалолободда, жумладан Сузоқда большевиклар зўрлик билан ҳокимиятини ўрнатдилар.

Сузоқда ўзбек аҳолиси орасида ташкил этилган ва самарали фаолият кўрсатаётган “Шўрои Исломия” ва фронт ортидаги мардикорларнинг 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Сузоққа қайтиб келган ўзбек ишчилари ташаббуси билан тузилган мусулмон ишчи депутатлар Совети (Муссовет) ҳам 1917–1919 йилларда аҳолини ҳуррият сари етаклаш, уюштириш борасида салмоқли ишларни амалга оширдилар. Улар 1917 йил 26-29 ноябрда Қўқон шаҳрида ташкил этилган ўлкадаги биринчи миллий, демократик давлатни – Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватладилар. Бироқ, 1918 йил февраль охирида бу қонуний ҳукумат большевиклар томонидан қуролли куч ёрдамида бешикдаги чоғидаёқ қонга беланди, тугатилди. Бутун Фарғона ўт ичида қолди. Большевиклар, дашноқлар, қизил гвардиячилар водий қишлоқларидан 180 тасига ўт қўйдилар, аҳолини қатлиом қилдилар. Сузоқ ҳам ана шундай фожеали кунларни ўз бошидан кечирди. Бу хунрезликлар, тажовузлар, қатлиомга қарши маҳаллий мусулмон аҳолисининг норозилиги, нафрат-ғазаби ортди. Қуролга қарши қурол билан жавоб бериб, юртни большевизм босқинидан озод этиш учун қуролли кураш, уруш бошланди. Бу норозиликни большевиклар “босмачилик ҳаракати”, миллий озодлик учун курашувчиларни эса “босмачилар”, “бандитлар”, “ғазовотчилар”, “халқ душманлари”, “бой унсурлар” деган турфа номлар билан атадилар. Сузоқ Советларга қарши истиқлолчилар олиб борган жанг майдонларидан бирига айланди.

Сўзимизга қайтайлик. Айни тирикчиликнинг устуни бўлиб турган 123 мингдан ортиқ эркакнинг Қора денгиздан Болтиқ бўйига қадар чўзилган фронт орқасидаги оғир ишлар учун мардикорликка олиб кетилгани, кўзғолон туфайли минглаб аҳолининг ҳалок этилиши ва қамоқларда сақланаётгани, чор ҳукумати томонидан минглаб гектар экинзорларга буғдой ўрнига фақат пахта экирилиши, қурғоқчилик, Русия ва Қозоғистондан вақтида дон етказиб берилмагани оқибатида Туркистондаги 7 миллионлик (1917 йилда) аҳоли учун очлик, қаҳатчилик хавфини юзага келтирди. 1916 йилнинг декабр ойида Самарадан Фарғона вилоятига келтирилиши ваъда қилинган 373 вагон ун келмади. Водийда очарчилик аломатлари пайдо бўла бошлади. Халқнинг ғазабидан саросимага тушган маъмурлар Русия марказидаги раҳнамоларидан озиқ-овқат ўрнига ҳам қурол-яроқ, ўқ-дори, юз минглаб аскарлар жўнатишни талаб қилишарди.

Туркистон халқининг бошида кўп калтаклар сингани тарихдан маълум. Биринчи жаҳон уруши гарчи Русия, Европа ҳудудларида кечган,

¹ Шамсутдинов Рустамбек, Каримов Шоди, “Ватан тарихи”, 3-китоб, Тошкент, “Шарқ” –2010й., 10-13 бб.

Феврал, Октябр инқилоблари Санкт-Петербургда юз берган бўлса-да, бу воқеаларнинг асл фожиалари рус империяси ҳудудлари, жумладан, Сузоқда ҳам оғир оқибатларни келтириб чиқарди. Айниқса, мардикорга олишга қарши кўзғолонлар, Туркистон мухториятининг қонга ботирилиши, 1917 йилги “қоч-қоч” маҳаллари халққа ўтказилган жабр-ситама, тўкилган қонлар ўзбек, қирғиз халқининг ҳеч бир ёдидан кўтарилмайди. У ҳақдаги фожиали воқеалар, гап-сўзлар кулоқма-кулоқ авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Албатта, ана шундай, “қоч-қоч”лар Туркистон ва Фарғона водийсининг бошқа жойларида ҳам бўлган. Юқорида айтганимиздек, Еттисувда бу фожеа “Уркун” номини олган. Аммо, жуда кўп жойларда бўлар эканмиз, “қоч-қоч” деган гапларни деярли эшитмаганмиз. Бироқ, “қоч-қоч” деган гапни Сузоқликнинг каттасидан кичигигача яхши билади. “Хў, ўша 1916-20 йиллардаги қоч-қоч-да!” дея тасдиқлаб ҳам қўйишади. Сузоқнинг пешқадам уламиси, марҳум Зухриддин махсум бува ўша даврларни эсларкан, чор амалдорлари Сузоқ ва сузоқликларни ўта ёмон кўрар эди, деган эдилар. Чунки Сузоқда дин кучли бўлган. Бойлар кўп эди. Одамлар тўқ яшаган.

Сузоқлик Собиржон Мазаитов гап орасида мардикор олишга тўхталиб, бир воқеани сўзлаб берди. Катта дадалари Исмаилла ҳожининг Юнус хожи, Юсуф хожи деган ўғиллари бўлиб, Юсуф ҳожининг ҳатто писта (адир пистаси) тозалайдиган идораси ҳам бўлган экан. Яна бир амаки-дадаси Исоқ хожи эса пахта заводининг эгаси бўлган (тарихий маълумотларга кўра, 1913 йилда ҳозирги Ўш ва Жалолобод вилоятлари ҳудудида 5 та пахта тозалаш заводлари мавжуд бўлган. Мазкур заводларда сув, буғ ва нефть билан ишлайдиган моторлар қўлланилган). Мардикор олиш пайтида Исоқ ҳожининг оти рус амалдорларига ёқиб қолибди. Улар мардикорга тушган солиқ сифатида ана шу отни талаб қилишибди. Бир кун эрталаб Исоқ хожи жиянига олиб бориб топшир деб, отни етаклаиб юборибди. Жиян (Собиржоннинг дадаси) отни олиб бориб топширай, деб эгар-жабдуғини кўтариб қараса, отнинг белида бир қарич яғири бор экан... Шу тариқа амалдорлар Исоқ ҳожини қаттиқ ғазабга олишибди, кейинги йилларга келиб ҳамма ака-укалар кулоқ қилинади. Шундай қилиб, Мазаид тартибнинг аждоди “қоч-қоч” даврларда (Собиржоннинг катта дадаси доим амиркон ковуш кияркан. Ёмғир ёғса мис тоғорани бошига кийиб оларкан. Шундан бу одамни Мазаид тартиб дейишаркан) отилиб-чопилаб, ўзига қолган мол-мулкни ҳам қизиллар тортиб олишиб, Эски Сузоқ маҳалласига кўчиб кетибди...

90 ёшга бориб вафот этган, иккинчи жаҳон уруши ногирони Абдулла ака Хўжамбердиев “қоч-қоч” маҳалларни шундай хотирлайди: “Отув бир ҳафта давом этди. Кўп одамлар Қорадарёга, сойтол, тўқайзорларга қочишди. Уйларига эса ўт қўйиб юборишди...”

– Гузар томондан шовқин-сурон кўтарилиб, милтиқ, тўпларнинг овози эшитилди, – дея ҳикоя қилган эди 1955 йилларда Мирзабой оқсоқол Олимкул ўғли Маҳкамбой акага. – Қандайдир олов сочувчи қуроллардан ўт пурқашар, оломон “қоч-қоч”га тушиб қолди. Уларнинг қочаётганларини кўриб, биз ҳам бола-бақрани олганча, Кўгартсой бўйлаб сойтол томонга қочдик. Орқада эса дод-вой қилган овозлар, ўқларнинг қарсиллаши тинмасди. Ҳар ким боши оққан томонга қочди. Бу ўша 17-йилда Сузоқда бўлган энг фожиали кунлар эди. Кейин маълум бўлишича, давлат Сузоқни кулини кўкка созуриб, аҳолисини битта қўймай отиб ташлашга ҳукм қилган

экан. Бунга ҳам қоникмай Оқбошда ин қурган “мужик”лар, ҳарбий казак отрядлари Сузоқни бир ҳафта давомида ғорат қилишди. Кейин одамлар аста-секин ўз уй-жойларига, маҳаллаларига қайта бошлашди. Шахсан ўзим ёниб-кул бўлган уй-жойларимизни кўриб, қайтганимга пушаймон бўлдим. Аммо, бир ўзим эмасман, бола-чакам, хотин-халаж бор. Уларга қараш керак. Ўша қочишда кўп одамлар сойтолда жон сақлашган. Бозорқўрғон томонларга қочганларни отлик “мужиклар”, казаклар адирлар ичида битта қўймай кириб ташлашганига гувоҳмиз. Уйларимиз тунука том эди. Тирик қолганимизга шукр қилиб қишгача тупроқ том қуриб, кириб олдик.

Мирзабой оқсоқолнинг “қишга ҳам кириб олдик” деганига кўра “қоч-қоч” маҳаллар 1917 йил баҳор ойларида юз берган бўлса керак, деб тахмин қиламиз. Ҳа, тахмин қиламиз холос! Чунки халқ хотирасида сақланиб қолган ўша фожиали кунлар ҳужжатларда сақланмаган. Сақланса ҳам биз буни билмаймиз. Ўша пайтлар Андижон шаҳрида қозилик қилган Мирза Олим Мирза Толиб ўғли Жавҳарийдан мерос қолган бир шеърда шуларни ўқиймиз:

*Биз мусулмонлардан ўн олтинчи йилда ҳукм ила
Борди аскар хизматиға неча юз минг мардикор.
Бермаган жой турктозу жавр ила ўлди хароб,
Қолди истибдод – зулм остида чўқ шаҳру диёр.
Куйди масжидлар, иморатлар, бузилди хоналар,
Қатл асру ғорат ўлди анда беҳадду шумор.
Ҳукмлар жорий ўлурди, дам-бадам бизларга ҳам,
Бош сунуб, лекин қабул айлар эдук чор-ночор.
Олинурди оқча чўнтакдан, пичоқ эл ёнидан,
От-анжомини ҳам гар ўтса йўлдан бир сувор¹.*

Албатта, шеърда келтирилган жабру зулмлар Сузоқда ва Тўқмоқда юз берган “қоч-қоч” фожиаларига ҳам бевосита алоқадор.

1917 йилги “қоч-қоч” фожиаларига яна бир мисолни Сузоқлик Камолиддин мисгарнинг 1960 йилларда биз ўша пайтдаги ёшларга айтиб берган ҳикояси ҳам тасдиқлайди, дейди Маҳкамбой Мирзабоев. Камолиддин аканинг Нажмиддин исмли ўғли бор. У узоқ йиллар Сузоқдаги 2-мактабда физика фанидан дарс берди. Жуда дилкаш, самимий инсон эди. Хуллас, ўша Нажмиддин аканинг отаси Камолиддин мисгар бизга шуларни айтиб берган эди: “Ўша 17-йилги “қоч-қоч” кунлари теварак-атрофда тўс-тўполон бўлаётганини, казак ҳарбийларининг одамларни кўзини пирпиратмай отаётганини эшитсам-да, устахонамдан чиқмай ўтиравердим (устанинг дўкони Гузар бошида эди). Бунга сабаб “руслар темирчиларни ҳурмат қилишади” деган “миш-миш”лар қулоғимга чалинганди. Шу важдан устахонамда кимирламай ишимни давом эттиравердим. Қолаверса, Гузар бошидаги аҳолининг қочишга иложи қолмади. Отчопардан отилган замбараклар ўқи тўппа-тўғри келиб, шу ерда ёрилди. Бунинг устига казак аскарлари шундай Гузарбошининг тепасига келиб, жойлашиб олишди. Аскарлар “темирчи”ларни отмайди деб хато қилган эканман. Бир пайт ишлаб турганим устига бир ўрис аскари кирдию милтиғини менга тўғрилаб тепкисини босиб юборди. Аммо, милтиқ “чиқ” этди-ю, отилмади. Менга қараб, тепки-

¹ Шеъринг парча “Миллий уйғониш” китобидан олинди.

ни яна босди, яна отилмади. Мен эсам жойимдан қимирламасдан ишимни давом эттиравердим. Рус казаги эса, афтидан, маст шекилли, довдираганича ташқарига чиқиб кетди. У ҳатто милтиғининг ўқи тамом бўлганини ҳам сезмади. Мени эса Аллоҳнинг ўзи асради”.

Шу жойда Сузоқда юз берган “қоч-қоч” фожиалари қачон ва ким томонидан содир этилгани масаласига аниқлик киритиб ўтиш мавриди келди, чоғи. Баъзи тадқиқотчилар “қоч-қоч” воқеаларини мардикор олишга қарши қаратилган қўзғолонлар билан боғлиқ дейишса, ўқитувчи И. Абдурахмонов “мужик”ларнинг Жалолобод ҳудудига кўчириб келтириш билан боғлиқ бўлган фикрларни айтади. Масалан, И.Абдурахмонов ўзининг “Сузоғим– қайнар булоғим” мақоласида чор ҳукумати аскарлари ўша “Оқбош” қишлоғи орқали Отчопарга келадилар ва бу ерга тўпларни ўрнатиб, Сузоқни тўпга тутадилар. Маҳаллий аҳоли ўз бошпанасини ташлаб, турли томонларга қочади. Баъзилари ўша “қоч-қоч”да кетган бўйича Сузоққа қайтиб ҳам келмайдилар¹ деб ёзади. Айни пайтда ушбу муаллиф ўз мақоласида “Нурилла Махсум ва унинг 300 нафар отлик йигитлари 5-6 ойгача Сузоққа қизил аскарларни киритмаганини”² ҳам ёзади.

Сузоқдаги “қоч-қоч” воқеаларининг қачон ва ким томонидан содир этилганини журналист Тоҳиржон Хайруллаевнинг “Нурилла Махсум” ким бўлган: босмачими ё миллий қаҳрамон” тарихий очерки аниқ очиб бергани билан ҳам аҳамиятлидир. “Инқилоб (1917 йилги Октябр тўнтариши назарда тутилмоқда – Ё.Х.) ҳақида бирор нарса ўқиб, кўриб ёки эшитиб қолсам, дарров кўз олдимда раҳматли опам – онамининг онаси Бадалбиби Мамарозиқ қизи гавдаланади. У зукко, оқила, ширинсухан ва энг муҳими хотираси ўткир аёл эди... Унинг суҳбатларидан мен собиқ Шўро тузуми ва давлатига нисбатан эътироз ва айрим норозилик аломатларини сезиб, бунга ҳайрон бўлаверар эдим. Айниқса, Сузоқнинг қизиллар томонидан уч кун отувга қўйилгани мени роса таажжубга солган...”³

“Сузоқ қирғинининг илдизлари ўша вақтларда содир этилган Қўқон фожеаларига бориб қадалмасмикан?” деб ёзади Т. Хайруллаев. Дарҳақиқат, тарихий маълумотларга кўра, қизил қонхўрлар ўзларининг шум ниятларини 1918 йилда Қўқонда дастлаб амалга оширадилар. Шўролар томонидан маҳаллийчилик ва миллатчилик тамғаси босилган “Қўқон мухторияти” деб ном олган “Туркистон мухторияти” қонга ботирилди. “Дашноқ цутюн” партияси аскарлари 1918 йил 5 февралда Қўқон шаҳрига ҳужум уюштириб, 180 та қишлоққа ўт қўйганлар. Қўқон уч кун олов ичида қолиб, мингдан ортиқ туркистонликлар ўлдирилган экан⁴.

Нақадар ўхшашлик. Демак, Сузоқда икки марта қирғин амалга оширилган. Биттаси 1916 йилги мардикор олиш билан, иккинчиси эса сузоқликларнинг миллий-озодлик ҳаракатига қўшилиши оқибатида юз берган. Сузоқдаги яна бир “қоч-қоч” фожеалари аҳолининг Шўро ҳокимиятини қабул қилмагани ва унга қарши Нурилла Махсум раҳбарлигидаги миллий ватанпарварларнинг қизилларга қарши кураши билан боғлиқ. Қизилларни бундай ёвузликларга Шўро ҳокимиятининг бевосита ўзи бошлагани ва бунга “оқ фотиҳа” бергани ҳақида ҳам маълумотлар тарихда мавжуд.

¹ И.Абдурахмонов, “Сузоғим – қайнар булоғим”, “Дийдор” газетаси, 2009 йил, октябрь сони.

² Шу газета.

³ Т.Хайруллаев “Нурилла Махсум ким бўлган: босмачими ё миллий қаҳрамон”, “Жалолобод тонги” газетаси, 1992 йил, 7 апрель сони.

⁴ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1992 йил, 8-сон.

Жумладан, “1921 йилда “Қизил Армиянинг босмачиларни тугатишдаги роли” номли қўлланмада (бу қўлланма Туркистон fronti жангчилари учун ҳаракат дастури бўлган): “Биз босмачилардан фақат ерли аҳолини қириб ташлаш орқалигина қутуламиз” деб аниқ ва равшан ёзиб қўйилган. (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1992 йил, 8-сон).

Чор маъмурлари ўтказган сиёсат, улар жорий этган “ахлоқ принциплари” большевикларники олдида ҳолва бўлиб қолди. Чор маъмурлари отган эди, чопган эди, босиб олган эди. Аммо, урф-одатлар, диний маросимлар, тўй-туркин, умуман, мусулмоннинг яшаш тарзларига кўп ҳам аралашмаганди. Большевиклар эса Макиавеллининг “давлатларни босиб олиш ва уларни бошқаришдаги ҳар уч тавсиясини” тўла ва ошириб бажаришга киришдилар. Биринчидан, совет ҳокимияти маҳаллий аҳолини давлат ишларидан четлаштирди. Зўравонлик сиёсати авжга чиқди. Маҳаллий халқлар рухониятига бутунлай қарама-қарши бўлган коммунистик (худосизлик деб ўки – муаллиф) мафқурани асос қилиб олган совет тузуми элу юртнинг миллий қадриятларини, эътиқодларини таҳқирлаш, зиёратгоҳларни вайрон қилиш, масжиду мадрасаларни бузиб ташлаш ёки улардан бутунлай бошқа мақсадларда фойдаланиш (қамоқхона, ошхона, ўғитхона, аскарлар учун ётоқхона в.х.) одатий ҳол бўлиб қолди. Наинки, иқтисодий, ер ости қазилмалари, айни пайтда маданий-маънавий қадриятларимиз талон-тарож этилди. Юксак ахлоқ ва маданиятга эга халқнинг рухониятига, турмуш тарзига тажовуз бошланди.

Албатта, бундай ғайриинсоний, ғайридиний тажовузлар ҳеч қачон изсиз кетмаган. Бу сафар ҳам шундай бўлди: Қадим Туркистон замини азаматлари совет зўравонлигига қарши кўлига қурол олдилар... Совет “солномачилари; таъбирига кўра” Босмачилик “ҳаракати”, аслида эса “Миллий ватанпарварлик ҳаракати” Фарғонадан бошланди. Вилоятнинг Кўкон, Андижон, Ўш, Наманган, Ўзган, Новқат, Сузоқ каби уезд ва волостларида бошланган озодлик ҳаракати кейинроқ Тошкент, Сирдарё, Самарқанд ва Бухоро, Хоразм, Сурхондарё каби бошқа вилоятларда давом этди.

Мазкур ҳаракат тарихий нуқтаи назардан узоқ давом этмади. Аммо ана шу қисқа муддатда Шўро зўравонларини саросимага тушириб қўйди. Уларнинг ўз ақлларини ростлаб олишга, маҳаллий халқларнинг ижтимоий, миллий, диний ва бошқа кундалик урф-одатлари, анъаналарини ҳамма вақт ҳисобга олишга мажбур эканликларини кўрсатиб улгурди. Шундан бўлса керак, Қизил армиянинг Туркистон fronti қўмондони М.Фрунзе бу ҳақда қуйидаги фикрларни билдиргани бежиз эмас: “...Бу юртдаги Совет ҳокимияти илк тузилиш даврида рус ва ерли ишчи, деҳқон оммасини ўзига тортиш ўрнига меҳнаткаш халқни ўзидан узоқлаштириш учун қўлидан келганча ҳаракат қилди. Ишлаб чиқаришни национализация қилинишида фақат буржуазиянинг мол-мулки эмас, балки ўртаҳол деҳқонларники ҳам тортиб олинди... Бу ерда ҳаракат қилган қизил аскар қисмлари, инқилобни ҳимоя қилган баъзи раҳбарлар туб аҳолининг манфаатлари билан ҳисоблашмадилар, унинг арзу додига қулоқ солмадилар. Босмачилик ҳаракати шу асосда вужудга келди. Босмачилар оддий қароқчилар эмас. Шундай бўлганда уларни тезда йўқотиш мумкин бўларди”¹.

Дарҳақиқат, бу ватанпарварлик ҳаракати, биринчи навбатда халқ ғамаламига ҳамдардликдан туғилди. 1918 йил баҳоридан Фарғонада Мадамин-

¹ Q.Usmanov, M. Sodirov “O‘zbekiston tarixi” (1917–1991 yy.) “Sharq” Toshkent – 2009,47-bet.

бек, Марғилон атрофларида Шермухаммадбек, Омон полвон, Наманганда Раҳмонкул, Андижонда Парпи Қўрбоши, Қўқон атрофида Эргашлар, Ўзганда Жонибек қози, Новқотда Муҳитдинбек, Сузоқда Нурилла махсум, Мамасидиқ қўрбошилар миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчилари бўлишди.

Мазкур ватанпарварлар орасида тажрибали, юксак ҳарбий саркардалик истеъдодига эга бўлган Мадаминбек Аҳмадбек ўғли (1892-1920) орадан кўп вақт ўтмасданок водий курашчилари сардорига айланади. Водий ҳудудидаги жангчилар Мадаминбекнинг Яшил байроғи (жами 25 минг кишилиқ аскар) остига бирлашиб, 1919 йилнинг январ-апрел ойларида Марғилон, Скобелев, Чуст, Наманган ва Қўқон атрофларидаги жангларда ғолиб келади. Ўша кезларда унинг муҳолифларидан бири: “Мадаминбек турли сиёсий оқимдаги кишиларни бирлаштира олди. Шунинг учун ҳам ҳеч қайси қўрбоши унингчалиқ куч-қудратга эга бўлмаган эди”, деб ёзган эди.

Советларнинг расмий ҳужжатларидан бирида таъкидланишича, “ўз олдига совет ҳокимиятини ағдариб ва Туркистон мухториятини тиклаш вазифасини кўйган” Мадаминбек тадбиркор сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчилик фазилатларига эга эди. “У бизнинг раҳбарлик фаолиятимизда йўл кўйган хато ва камчиликларимиздан усталиқ билан фойдаланарди. Унинг ўз “бошқарув” аппарати, ўзининг “трибунали”, ўзининг “генштаби” бўлган. У қонунлар чиқарган”¹, деб эътироф қилади Мадаминбекка қарши курашган Граматович. Буни бошқа қизил кўшин бошлиқлари ҳам тан олганлар.

1989 йилда Тошкентдаги “Ўзбекистон” нашриётида иккинчи марта тўлдирилган ва тўғриланган ҳолда чоп этилган “Қўрбошилар, маузерни топширинг!” деб номланган тарихий-инкилобий романда шуларни ўқиймиз: “Минг тўққиз юз ўн саккизинчи йил октябри охирлаётган эди. Амир лашқарбоши Мадаминбек ўз қўрбошиларига Ҳазрати Айюб Пайғамбарнинг зиёратига бормоқчи эканини билдирди. Бу хабар йиғитларни ҳам, атроф қишлоқларда юрак олдириб кўйган аҳолини ҳам – барча-барчани қувонтирди. Ниҳоят, жангчилар муқаддас динлари учун Марғилондан кетишса, одатдаги турмушни бошлаш мумкин бўлади; ҳар кунлик беш маҳал ибодатни бажариб, дала, савдо каби кундалиқ ишлар билан банд бўлиш мумкин...”, “...Мадаминнинг икки мингдан ортиқ бандаси Жалолободгача икки соатлик йўлда жойлашган Сузоқ қишлоғида тўхтади. Ушбу даҳшатли хабар атроф қишлоқларга узун-қулоқ бўлиб шамол тезлигида тарқалди...”

II

– Биласизми, Абдуллажон, ҳозир хаёлимга шундай фикр келиб қолди, – деб ҳамроҳига қаради Соғуний. – “Босмачи” деган сўз туркий лафздир. Бу сўзни мужоҳидларга нисбатан дастлаб қизиллар қўллашдими ёки ерлик халқми? Бунинг сирини ўша Андижонга қилган сафарим давомида англагандай бўлган эдим, – деб яна ўз хаёлларига берилди у. – Шундайин, шаҳар ичига киргач, руҳи ўчган кишиларни, ҳар тарафи ўқлардан титилиб қора қуяга айланган пахта тойлари, тош-кесакдан тикланган тўсиқларни

¹ Ўша асар, 46-бет.

оралаганча Хўтан ариқ бўйида ота маҳалламиздан поччамиз Абдулла хожи уйига тушдик. У кеча ором олиб, эртасига Олимхонтўра акамиз билан кўришгандан кейин, бу ерда ҳафта-ўн кунлаб туришга тўғри келди. Шу муддат ичида кўпгина кишилар билан сўзлашган бўлсам ҳам, у кунларда душманлар томонидан қўлланилаётган сиёсат сеҳрига тувалик (тугал) тушунган бирорта кишини учратолмадим. Шундоқки, Масков сеҳрчилари “босмачи” номида чиққан кўзғалончиларни ҳеч кимга туйдирмай (сездирмай) ўзларининг энг яқин қуроллик аскарлари қаторига қўйиб, улардан фойдаланмоқда эдилар. Чунки, инсон насли ер устига тарқалгандан бери ҳеч даврда кўрилмаган бузук, жирканчли тузумини большевиклар ҳеч кимга қабул қилдиролмагач, инсоннинг ҳаётий емак-ичмак, озиқ-овқатларига осилиб, бирор киши уйда дон уруғидан ортиқча (айрим манбаларда ҳатто уруғлик донларгача – Ё.Х.) ҳеч нарса қолдирмай йиғиб олишди. Шу орқалик халқни очдан ўлдириш кўрқинчи билан ўзларига бўйсундирмоқчи бўлдилар. Лекин бу зулмларини шаҳар ичларида қамов-ҳайдов каби ҳар турлик ваҳшийликлар орқали тезда бажара олган бўлсалар ҳам, шаҳар атрофи қишлоқларда шароити тўғри келмагач, бу сиёсатни юргиза олмадилар. Чунки, бу каби боши туюқ (берк), қоронғу кўчага халқни киргизиш фақат иқтисодий, сиёсий мажбурилик орқалигина бўлиши мумкин. Шунинг учун большевиклар атрофидаги ўзларига қарши бош кўтаришган нодон душманларга остиртдан (яширинча) қурол етказиб туриш сиёсатини қўладилар. Ўлка бўйича ўн мингдан ошиқ тахминланган кўзғалончилар аскарларини бир мақсад, бир нуктага келтириб, бир туғ остига тўплагудек ерликлар ичидан ишга ярамлик бирорта одам чиқмаганликдан (борлари эса жамият-жамиятга бўлиниб олиб, ўзаро ғоя, мансаб талашиб бир-бирларининг устларига мағзава оғдариш билан банд эдилар – Ё.Х.), бу қора ботирлар нима қилишларини билмагач, ўзларини таъминлаш учун халқ бойлигини талашга киришдилар. Натижада бутун халқ борлик бойлигидан ажраб, қанот-қуйруғи юлинган қарғадек оч-яланғоч, бир тишлам нонга зор бўлган ҳолда “гаҳ” деса қўлга қўнғудек бўлди. Замонга тушунмаган у қора ботирларга халқнинг нафрати ошди ва улар “босмачи” деган номни олди.

Буларнинг ичида бир оз бўлса ҳам замонасига тушунган, халқ олдида ҳурмати бор, ишончлиги ортган Мадаминбекни ўртадан кўтариш зарур бўлди. Қандайдирки, бу масалани қурол кучи билан эмас, балки макр-ҳийла орқали ҳал қилишга киришганликдан тубандаги моддаларни қабул қилган бўлиб, у билан битим тузмиш эдилар:

1. Фарғона Мухториятини тасдиқлаш;
2. Шароитга қараб ўн мингдан қирқ минггача Мадаминбек қўл остида миллий аскар сақлаш ва буларнинг қурол-яроқларини марказий ҳукумат томонидан таъминлаш;
3. Ўқув-ўқитув ишлари ерлик ҳукумат ихтиёрида бўлиб, ўз она тилларида юргизиш;
4. Мусулмонларнинг диний ва ўзаро даъво ички ишлари бутунлай ўз қўлларида бўлиш ва шариат буйруғига амал қилиш.

Мана шулар каби эшитишга анча фойдалиқ кўринган ишлар билан келишим тузилган сўнгида (1920 йил, 6 март – Ё.Х.) Мадаминбек Тошкентга чақирилади. Унинг келиш ҳурмати учун чет давлатдан келаётган ҳукмдорларга қилгандек, кўчалар безатилган ҳолда тантана билан қарши олиниб, катта маросим ўтказилмиш эди. Буни кўрган мусулмонларнинг

рухлари кўтарилиб, тарихий анъаналари кўзгалганликдан миллий озодлик умиди билан миллий ҳукуматларини эскармиш (эслаш) эдилар. Бундан фойдаланган Ватан босқинчилари ўзларининг олдиндан ўйлаб қўйган макр-хийлалик режаларини тезлик билан амалга ошириш сиёсатига киришди. Йўқ эса ҳар икки томон ризолигича тўхтаб қилинган битим моддаларини халқаро қонун бўйича амалга оширишлари лозим эди.

Бунга қарамай бекка илтимос қилган бўлиб, Фарғонада қолган Кўршермат, Холхўжа каби кўзғолончиларни ҳам Тошкентга келтиришни унга таклиф қилдилар. Бу ҳам “Улар менинг сўзимдан чиқмайди” деб, ишонганликдан эҳтиёт йўлини ўйламай тўғри булар олдига келмишдир. Холбуки, маккорлар аллақачон ўз қўллари билан чуқурлар тайёрлаб қўймиш эдилар. Шундоқки, “Мана сизлар ишонган Мадаминбегинлар кофирга сотилиб, ўз фойдаси учун сизларни тутиб бермоқчи бўлди. Бу ишни бажариш вазифаси унга топширилмишдир. Яқин орада келиб қолса, шунга қараб чора кўриш керак” деган фитна сўзларни тарқатиб, у онгсиз қора ботирларни ишонтириб тургани устига, Мадаминбек ҳам келмишдир. Ҳақиқатдан ҳам кўкрак кериб от чопишдан бошқа ҳеч бир ишни билмаган, маслакисиз қора ботирлар кўзлари унга тушиши биланоқ гапиртирмасдан “Ҳой, сен бизларни кофир болшевиклар қўлига бермоқчимисан?” – деб уни ўлдирадилар.

Мадаминбекнинг қизиллар билан битим тузгани сабабларини кўп ўйладим, деб фикрлашда давом этди Соғуний. Балки бундай ҳолат ўзимнинг ҳам бошимдан ўтганидан бўлса керак, кўнглимдан кўпгина иштибоҳлар кечди. Сал бўлмаса бутун Фарғона водийсини кўлга киритган Мадаминбек нега бирдан қизиллар билан битим тузишга келиб қолди?

ТАРИХ. Мадаминбекни ҳам хиёнатлар синдирди. Дастлаб ўзининг армиясидаги рус мужиклари, кейин қароргоҳидаги рус офицерлари ва, ниҳоят, маҳаллий кўрбошилар унга кўп панд беришди. Бу ҳақда ёзувчи Алишер Ибодинов ўзининг “Кўрбоши Мадаминбек” (Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1993 й.) қиссасида шундай ёзади: “Андижон қамалидан сўнг Мадаминбек ҳаётида худди Мирзо Бобур тақдиридаги бир воқега ўхшаш (Бобур Самарқандни етти ой қамал қилиб Бойсунғур Мирзодан тортиб олади. Уч ой подшоҳлик қилади. Бу орада кўпгина беклари ва лашкарлари Андижонга қайтади. Андижондан турли шум хабарлар кела бошлайди. Бу орада Бобур қаттиқ ҳасталанади. Бундан фойдаланган хиёнатчилар Андижонга “подшоҳнинг оғзига сув томизилмоқда” деган гапларни етказишади. Оқибат шундай бўладики, “Андижон қўлда бўлса, “Самарқанд ҳам бир куни қайта қўлга кирар” деган умид билан Бобур Самарқандни ташлаб Андижон сари йўлга тушади. Аммо Хўжандга етганда хабар келдики, хиёнатчилар Андижон дарвозаларини душманга очиб бермиш – муаллиф.) ҳодиса рўй беради. Мадаминбекнинг қўшинлари Андижондан чекиниб, ўшга келаётган пайтда шаҳар ҳокимлари сотқинлик йўлига ўтадилар. Шабданинг қаёққа қараб эсаётганини дарҳол ҳис қилган генерал Алексеевнинг шотирлари иккиюзламачилик қилишди. Шу куни турмалардаги шўро раҳбарлари чиқарилди. Улар яна ўз жойларига қайтарилди. Ўш қалъасидаги деҳқонлар қалъани европалик қуролланган ишчиларга қолдириб, ўзлари қишлоқларига жўнаб кетишди. Мусулмонларнинг яккам-дуккам қаршилиги тез синдирилди. Кечагина Мадаминбекни олқишлаган Ўш бугун уни совуқ назар билан, ўқлар ёғдириб кутиб олди. Армия изидан эса Соколовнинг

козон полки, Кужелонинг отлик полки қувиб келарди. Икки ўт орасида қолган Мадаминбек Жалолободга чекинишга мажбур бўлади. Жалолобод йўлида дехқонлар армиясининг қатта қисми қочиб, тарқалиб кетди. 30 сентябрда қонли жанглардан сўнг қизил қисмлар Жалолободни эгаллашди. Мадаминбек кўшинлари учун Помир тоғларига чиқиб кетишдан ўзга илож қолмади. Пастда эса уруш туфайли вайронага айланган водий шаҳарлари тутаб ётарди.

Айни ўша кунлари Андижонга ташриф буюрган Алихон Тўра Соғуний (матнда шундай ёзилган – Ё.Х.) Андижон жангидан сўнгги шаҳар кўринишларини шундай хотирлаган эди: “Урганч қишлоғидан чиқиб, Андижонга яқинлашган сайин уруш аломатлари кўрина бошлади. Шундоқки, Андижон, Наманган поездлари бутунлай тўхтатилган, темир йўллар бузилиб, станциялар куйдирилган экан. Шу каби аломатлар ичида юриб ўлтирганимизча, омон-эсон Андижонга етдик. Шаҳар ичига киргач қарасак, бутун кўчаларда чувалиб-сочишиб ётган пахта тойлари ҳисобсиз эди. Сўрасак, биз келишдан уч-тўрт кун илгари Мадаминбек шаҳарга хужум қилиб кирганида ҳар икки томон аскарлари тойпахталарни ўзларига қалқон қилиб отишган эканлар. Сўнгра буларни шаҳардан чиқариш учун қалъага қамалган большевик аскарлари томонидан отилган тўп-замбараклар зарбаларидан шаҳар халқи, хонадон уйлари, бозор-раста дўконлари анчагина зарарланмишдир.

– Ҳа, ўша боришда Мадаминбек бутун водийни қўлга олар эди, – деб ўйга толди Соғуний Андижон сафарини қайта эсларкан. – Аммо хиёнат... Хиёнатчининг миллати бўлмаганидек, хиёнатнинг ҳам қатта-кичиги бўлмайди. Мадаминбекни Холхўжа кўрбоши ўлдирган, деб эшитганман. Айтишларича, Холхўжа бекка нисбатан тишини қайраб юрар экан. Мадаминбекнинг қизиллар номидан битимга қўшилишни таклиф этиб музокарага келгани бир баҳона бўлган, холос. Шундоқки, Мадаминбек ўзининг бир қисм йигитлари билан Жалолободдаги ҳазрати Аюб (а.с.) ҳазратлари зиёратига борган пайтда Монстровнинг дехқон армияси билан ўртада тузилган сулҳга қарамай, Холхўжа Жалолобод қишлоқларини йигитларига талонга қўяди. Бундан қаттиқ жаҳли чиққан Мадаминбек Холхўжани яйдоқ отга миндириб ўша ўзи талончилик қилган қишлоқлар бўйлаб сазойи қилдирган. Шундан ҳам билса бўладик, Мадаминбек адолатли қўмондан бўлиб, ўз кўрбошиларига талон-тарожлик, ўғирлик билан шуғулланишни таъқиқлаб қўйган. У бу ишни нафақат таъқиқлайди, айни пайтда бу ҳақдаги фармон жарчилар томонидан Фарғонанинг жанубий-шарқий қисмидаги Ислом кўшинлари қўмондони тасарруфидаги барча қишлоқларга тарқатилди. Холхўжа қўмондоннинг ана шундай буйруғига тупургани учун ҳам юқорида айтганимиздек жазоланади. Энди эса у ғазабдан тишини ғижирлатиб, пайти келганда Мадаминбекдан ўч олишга қасам ичди.

– Энди Мадаминбекнинг қизиллар билан битимга келишининг асосий сабаби шунда эдики, – деди юмиб бораётган кўзларини очиб Соғуний. – У узокни кўрган, мулоҳазали қўмондон эди. Андижон мағлубияти уни кўп нарсаларни қайта ўйлаб кўришга ундади. Шаҳар учун бўлган жангларда Мадаминбек кўшини қатта талофат кўрди. Ботирлар-ку ё шахид, ё ғозий, деб жангга қирадилар. Аммо тинч аҳоли-чи? Унинг айби нимада? Андижон шаҳрининг, Қўқон шаҳрининг, юзлаб қишлоқларнинг хонавайрон уй-

жойлари, масжид-мадрасалар, бозорлар, расталар, энг дахшатлиси бегуноҳ одамларнинг тўкилган қонлари учун ким айбдор бўлади?! Буларнинг хунини ким тўлайди? Бу ёқда большевиклар ҳарбий куч ва қурол-яроқлари, тўп-замбаракларини вагон-вагонлаб келтириб турибди. Шундай шароитда мен уларни енга оламанми?

Мадаминбекнинг кизиллар билан сулҳга келиши унинг юқоридаги саволларига жавоби бўлди. Бу жавобда ҳамма нарса: мужодаланинг оқибатидан кўрқув ҳам, “балки...” деган иккиланиш ва руҳоний бир ишонч ҳам мужассам эди. Албатта, Шарқий Туркистонда мен бошимдан кечирган воқеалар билан Мадаминбек шароити ўртасида фарқлар бор. Бизнинг шароитимизда советлар Иккинчи жаҳон урушини ютиб чиққан, қаршисидаги унча-бунча тўсиқларни бир чилпишда ҳал этадиган ҳолатда эди. Мадаминбек ҳаракат қилган большевикларнинг бошланғич даврида эса советлар бир жойда ютса, иккинчи жойда ютилиб турган холлари ҳам бўлган. Мана шундай аҳволда Мадаминбекнинг сулҳ воситасида Туркистон Мухториятини сақлаб қолишга бир ишончи бўлганини тушуниш мумкин. Зотан, ҳамма ишлар Аллоҳ иродаси билан ечилгусидир. Ўқиганим борки, Азроилдан қочган бир одамнинг аҳволи шундай кечибди:

*Мен кўриб ногоҳ уни йўл устида,
Бир замон қолдим тараддуд остида.
Чунки ҳақ айтмишда: бир кун ўлуш бор,
Сенга Ҳиндистонда жон этгай нисор.
Ўйладим: олисда жон бергай ажаб,
Юз қаноти бўлса ҳам мушкул бу гап.
Бўйладир ушбу жаҳонда қилу қол,
Оч кўзингни, боқ жаҳонга ибрат ол.
Сен ўзингдан-ку қочолмассан аниқ,
Бас, нетиб ҳақдан қочарсан, эй рафиқ.*

Яна бир мисолки, халқда шундай гап бор: айтсам ўлдирурлар, айтмасам ўлам... Мадаминбекнинг ҳам... Менинг ҳам тақдиримиз ўшандай эди! Бу ерда фақат тақдири азалнинг қисмати кимга қачон битилганида фарқ қилади, холос...

III

– Акамни айтаман, Абдуллажон, – деди бир пайт Соғуний домла ҳамроҳига қайрилиб. – Унинг ҳам бошидан кўп савдолар кечди. Булар ҳақида ёзаётган “Туркистон қайғуси” китобимда қайд этиш ниятим бор.

Соғуний домла Абдулла дўхтирга ана шулар ҳақида сўзлар экан, хаёлидан туткунликдан чиқиб, Андижонга борганда акаси билан учрашиб қилган суҳбатлари, Миллат мажлисининг тақдири сингари бир қур тарихларни эслади.

* * *

– Ниҳоят, зиндонбанд этилганимга ўн беш – йигирма кун деганда яна сўроққа чақиришди, – хаёлидан ўтказди Соғуний.

– Жонингиз, уй-рўзгорингиз омон бўлишини истайсизми? – деди ковоғини уюб ўша “давлат ёзувида” тушунтириш ёзишни талаб қилган терговчи.

– Ҳар бир инсон дунёга келар экан, унинг келгусидаги бутун ҳаёти Лавҳул маҳфуздаёқ ёзиб қўйилган бўлади, – деб терговчига қаради Соғуний. – Шундай экан, жоним сизларнинг қўлингиздами-йўқми, бу Худодан. Сизлардан омонлик сўрасам ёки сўрамасам ҳам ёзуғимда бўлса, Аллоҳнинг буюргани насиб этади...

– Сизнинг мурод-мақсадингиз нима ўзи? – деди бироз сукутдан сўнг Соғунийга тик қараб терговчи. – Бутун халқ янги замонни олқишлаб турибди. Бироқ сиз олиб бораётган ташвиқотлар бизнинг бугунги сиёсатимизга асло тўғри келмайди. Биз бугун ишчи-деҳқонларнинг келажакда бахтли қиладиган бир давлат куриш учун курашяпмиз. Хабарингиз бўлса, ҳар жой-ҳар жойда босмачилар бош кўтаришяпти. Бундан уч-тўрт йил олдин Хитойга кетганлар қайтиб келиб, яна ўз ер-сувларини қайтариб беришимизни талаб қилишмоқда. Уларнинг жойларида эса давлатимизнинг марказидан кўчириб келтирилган рус казаклари ўтиришибди. Бу тўполонларнинг олдини олмасак, яна исёнлар чиқиши, бу ерларда ҳам жанубдагига ўхшаш босмачилар пайдо бўлиши мумкин. Мана шундай тўполонларнинг йўлини қирқишимизда бизга ёрдам беришингиз керак!

– Мен шундоқ ҳам сизларга ёрдам беряпман,-деди маҳбус терговчининг кўзига тикилиб. – Ахир Владимир Ильичнинг “Миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилашларига биз қарши эмасмиз”, деган фикрларини эл орасида эскартиб, уларни тинч-тотувликда яшашга тарғиб этмоқдаман, Шунинг ўзи етарли эмасми? – қизишди Соғуний. Лениннинг номи терговчини сергак торттирди.

– Бизда сизнинг мавжуд тузумга бўйсунмасликни тарғиб қиладиганингиз ҳақида маълумотлар бор...

– Ҳа, мен бўйсунмасликни тарғиб қилганман, лекин бу иш ҳозирда эмас, балки, иқтидорга совет ҳукумати келмасидан олдин, чор ҳукумати сиз билан менга ўхшаган туркистонликларни мардикорга олган пайтда бўлган...

– Нима бўлганда ҳам, Сизнинг ҳар бир ҳаракатингиз бизга маълум... Эҳтиёт бўлинг. Бугун эса сизни озод қиламиз, – деди терговчи қўлимга қамокдан бўшаганим ҳақидаги хужжатни тутқазар экан.

...Айёрга айёр, шайтонга шайтон бўлишни, динимиз қайтармайди, деб ҳаёлга чўмди Соғуний “Туркистон қайғуси” асари устида ишлар экан орадан йиллар ўтиб. Мени ҳибсга олишдан асл мақсадлари эса ўзларига шерик қилиш эканлигини яхши билганимдан кейин саволларига берган кескин-кескин жавобларим уларни доводиратди чоғи, бу ҳақда гап қайта кўзғолмай, озодликка чиқиб кетдим. Қамокда ётган кунларим терговчига ён бермаганим ва биринчи галда Аллоҳнинг қудрати сабаб омон қолганим сўнгида қамокдан чиқиб яна ўз ишимга машғул бўлдим. Яна қамокқа олингунимча дин тарғиботи, деҳқончилик, касалларни даволаш билан овундим. Андижонга сафар қилдим. Бу сафардан мақсад, Қўқон шаҳрида тузилмиш Миллат мажлиси (Туркистон Мухторияти – муаллиф) аъзоси бўлмиш акамиз Олимхонтўрадан хабар олиш эди. Мана бир қанча вақтки, бу мажлис икки ой яшаб-яшамай қонга ботирилган сўнгида акамдан хабар тополмадик. Шунда ўзим уни изладим. Жигарчиликнинг иши қийин экан...

...Бир-биримиз билан юз кўришган оқшом акамиз Олимхонтўра билан бошланган суҳбатимиз тонгга уланди. Шундайки, ўша пайтлари мусулмонларнинг энг аламли орзусини рўёбга чиқарган Туркистон Мухторияти ҳақида гапириш бутунлай ман этилган эди. Бу ҳақда сўзлаган одамнинг боши кундага кўйилиши ҳеч гап эмасди. Бир пайт қарасам, акамнинг кўзлари жикқа ёшга тўлиб турибди:

– Алихон, укажоним, мана икки йилдан кўпроқ бўлдики, у эшикдан бу эшикка, у қариндошникидан бу қариндошникига қочиб юрибман. Баъзан ётар жойларим оғилхона, ўт-ҳашақлар орасида бўлди. Қўқондан Андижонга етгунимга қадар она сутим оғзимга келди... Эшитдимки, Мустафо оға Мухториятимиз ағдарилгандан сўнг қандай омон қолгани ҳақида “Улуғ Туркистон” газетасида ҳикоя қилибди. У кишим ҳозир чет ўлкага чиқиб кетмиш... Бу ерда сен билан бизга қийин. Қачонгача яшириниб юраман. Шуларни ўйласам, юрагим орқага тортади.

ТАРИХ. 1917 йил Феврал инқилоби романовлар тахтини улоқтириб ташлаганини айтмаса, Русияда бўлганидек, унинг чекка ўлкалари, хусусан Туркистонда тўй ўтиб, қулоқларда фақат карнай садоси қолгандек, гап бўлди холос. Бу инқилобдан руслар билан бир қаторда бошқа миллатлар ҳам жуда катта ўзгаришларни кутган эди. Сирасини айтганда, бу инқилоб ўз изидан дарё-дарё қонларни етаклаб келди. Албатта, ҳар қандай кўтарилиш қурбонларсиз бўлмайди. Ўша Германия, Францияда юз берган инқилобларда ҳам қон тўкилган. Аммо Русиядагидек эмас... Бошқалар ўз инқилоблари орқали мамлакатларини фуқаровий давлатларга айлантириб олганларига бир аср ва ундан кўп вақт бўлгани баробарида Русия ва унинг собиқ мустамлакаларида ҳамон ур-йиқитлар давом этиб келяпти. Руслар “нуфузли жой бўш қолмайди” дейишади. Николай иккинчининг тахтини тез орада бош оёғигача қонга беланган большевиклар эгаллаб олишди. Бунга Вақтли ҳукуматнинг иродасизлиги ва мамлакатни бошқаришга қобилиятсизлиги сабаб бўлди. Тўғри, карнай-сурнай ва ноғораларнинг овози мудраб ўтирган одамни сескантириб юборганидек, Феврал инқилоби русларни билмадигу, аммо чор Русияси ва хон, амирлар зулми остида ғафлат босиб ётган туркистонликларни, хусусан, бу ўлкадаги оқ-қорани таниган зиёлилар қаторида бошқаларни ҳам асрий уйқудан уйғотди. Шунисига ҳам шукр. Аҳмад Закий Тўғон бир жойда шундай дейди: “Бу инқилоб ойларининг бир кунини ўтган даврларнинг йилларига тенглаштириш мумкин эди”. Аммо тўкилган қонлар-чи? Яшалмаган умрлар-чи? Шунча қурбонлар эвазига ўша беш-олти ойлик “саррин шабадалар”дан бошқа нимага эришилди? Балки, ҳокимиятга большевиклар келмаганида бу даражада кўп қон тўкилмасмиди? Балки... Аммо ўша Феврал инқилоби кунларида Қўқондаги ўқитувчилар уюшмаси раиси Л.Н. Некора деган жанобнинг сўзлари ҳам тарихда муҳрланиб қолган экан: “Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширдилар. Шу боис Туркистонда бошқарув ва ҳокимият биз – русларга тегишлидир. Маҳаллий аҳоли эса биз уларга нимани берсак, ўшанга шукр қилишлари керак!” Феврал инқилобчиларининг ҳам октябр инқилобчиларининг ҳам йўли айнан мана шу сўзларда ифодаланди. Ростдан ҳам токи “СССР” деган мустабид тузум қуламугунга қадар бир пайтлар ялакат мамлакат бўлган Туркистонга ҳеч қандай ҳуқуқ, эркинлик берилмади. Амирнинг

олтинларидан тортиб Мирзачўлнинг пахтасигача Русия ичкарасига ташиб кетилди. Бу тузум қулаган кундан бошлаб эса ўша парчаланган Туркистон заминида миллатлараро, аслида бир миллат – мусулмон миллати ўртасида яна дарё-дарё қон оқа бошлади... Халқнинг хуррам кунлари ҳам бўлганми? деб савол беради кимдир ичимда. Зулм остида яшаган одамнинг хуррам куни туғилганда ва бу дунёни ташлаб кетганидагина бўлмасмиди?!

* * *

– Акам Олимхонтўранинг руҳи жуда ҳам тушкун эди, – деб хаёлга толади Соғуний. – Бўлмаса акамиз жуда ориятли, мағрур киши бўлган. Наҳот, бўлиб ўтган воқеалар унинг иродасини синдирган? Олимхонтўра акамиз Туркистон Мухториятининг Миллат мажлиси аъзолигига Еттисувдан сайланган эдилар. Ўша пайтларда бу ўлкада халқ билан Муваққат ҳукумат ўртасида турли зиддиятлар ҳам чиққанки, Олимхонтўра бу воқеларнинг бевосита шоҳиди бўлиб ва халқ тарафида ҳаракат қилган. Шу боис ҳам Еттисув халқи ўзининг диний арбобини янги тузилажак ҳақиқий халқ ҳокимияти – Туркистон Мухториятига ўз номидан вакил этиб Қўқонга йўллаган. Шундайки, 1916 йилги “Уркун” воқеасида ўз ватанларини ташлаб тоғу тошларга, асосан Хитойнинг Шинжон ўлкасига кетган одамлар ўз жойларига қайтиб кела бошлайди. Жумладан, Хитойдан келаётган қирғизларни уларнинг уй-жой, ер-сувларини эгаллаб олган “мужик”лар ўз ерларига киритмайди. Оқибатда ўртада катта жанжаллар кўпиб, ур-йиқитлар бошланади. Тарихий маълумотларга кўра, бу масала Вақтли ҳукуматнинг Тошкентдаги Туркқўмитаси томонидан кўриб чиқилиб, бу қочоқларнинг, яъни Уркунда ватандан чиқиб кетган қирғиз ва бошқа миллат вакилларини Пржевальский ҳамда Пишпек уездига киритмаслик ва уларни яйдоқ, тошлоқ ерларга жойлаштириш ҳақида қарор қабул қилинади... Шунингдек россиялик мусулмонлар ҳам ғазабланганлари ҳақида ўша пайтлари кўп ёзилган. Акамиз Олимхонтўра ана шундай қалтис пайтларда халқнинг томонида туриб, уни ҳимоя қилганини яқин-яқинларгача ҳам она юртимиз Тўқмоқда, унинг атроф шаҳар ва қишлоқларига борганимизда қариялар сўзлаб беришар эди, ўйлайди Соғуний. Ана шундай оғир дамларни бошдан кечирган одам мана бугун бошини ҳам қилиб ўтирибди... Бу совет жаллодларига ҳам жисмонан, ҳам руҳан бас келадиган шахс топилармикан, ўзи?! Эй Худо, уларнинг жазосини ўзинг бергайсан! Бу шайтонлар қанча-қанча ориятли, боши осмон қадар юксак одамларнинг холини забун қилмади дейсиз?! Қанча-қанча ман-ман деган сиёсатчилар, олимлар, уламолар уларнинг шаштига тоб беролмадилар. Ўзларининг йўлига солиб юборишди. Шайтоннинг йўлидан Ўзи асрасин!..

– Ака-ука ўртамиздаги сукут узок чўзилди, – деб эслайди Соғуний. Бир пайт акам сўз айтишга турди.

– Сиз қочқинда эдингиз. Феврал инқилоби амалга ошгандан кўп ўтмаёк Тошкентда ҳам, бошқа жойларда, хусусан бизнинг Чуй водийси, Еттисувда ҳам кишиларни битта масала, мамлакат бошқаруви масаласи қизиқтириб қолди. Марказий Вақтли ҳукумат дастлаб Туркқўмитани тузди. Макур қўмигага раис бўлганларнинг барчаси руслардан эди. То большевикларнинг

давлат тўнтариши юз берган октябр ойигача ўтган муддатда Туркистонга ва Русиянинг бошқа мустамлакаларига Мухторият бериш ҳақида кўп гапирилди. Аммо курук сўздан нарига ўтилмади. Албатта мусулмонларнинг турли ташкилотлари, касаба иттифоқлари тузилди. Лекин булар ҳокимият эмас эди. Ҳатто “Шўрои Исломия” ҳам ҳукумат эмас эди. Ҳукумат аслида Феврал инқилобидан кейин ҳам чор маъмурларини алмаштирган янги русларнинг қўлида қолаверди. Бу воқеалар кўпроқ Тошкентга алоқадор. Еттисув, Чуй водийси каби чет вилоятларда эса халқни ҳамон ўша чор маъмурлари бошқариб келарди. Чунки, бу ерларга йиллар мобайнида Русиядан кўчириб келтирилган рус мужиклари ҳамма нарсага эгадорлик қилшарди... Мусулмонларнинг масжидда намоз ўқишдан бошқа нарсага ҳақлари қолмаганди. Мана шундай шароитда, 1916 йилда юртни ташлаб Хитой ва бошқа жойларга кетганлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб қайта бошлашди. Уларнинг қаторига мардикорликдан қайтган, Сибир ва Русиянинг бошқа жойларига сургун қилинган одамлар қўшилди. Яна ур-тўполонлар бошланди. Туркқўмита томонидан воқеани ўрганишга борганлар ҳақиқат қилишмади. Вақтли ҳукумат юртга қайтганларни ўз ота-боболари яшаб келган заминга қўймасликка қарор қилди... Мусулмоннинг масжиддан бошқа арз қилиб борадиган жойи йўқ эди. Мен ўшанда Тўқмоқда имом эдим. Бу воқеаларнинг ҳаммасига бевосита шохидман. Жонидан тўйган кишилар қирғиз отлиқларининг паноҳида Пишпекка юриш қилишди... Пишпек албатта хону монидан айрилган оломонни кучоқ очиб кутиб олгани йўқ... Яна қон тўкилди... Кишини хайрон қолдирадиган ҳолат шу эдики, большевиклар зўр бериб яратмоқчи бўлган ишчилар синфи Туркистонда йўқ эди. Бу ерда бойлар ва камбағал деҳқонлар, эшон ва мурид, ниҳоят уларнинг ҳаммаларини эзиб ётган чор маъмурлари бор эди, холос... Большевиклар эса мана шундай шароитда бу ерга ўзларининг маслакларини тикиштириб, зўрлик билан ишчи диктатурасини ўрнатишди. Бу маслак Туркистон халқининг табиатига зид маслак эди. Асрлар мобайнида Ислом дини ақидалари асосида тарбияланган кишилар авлодини аллақандай “Шўро демократияси” асосида яшашига мажбур қилиб бўлмас эди. Уларни кўпроқ ва биринчи навбатда чор Русияси зулмидан қандай халос бўлиш масаласи қизиқтирар эди. Сирасини айтганда, жабрдийда Туркистон 50 йилдан бери чор Русияси ҳукумати қўли остида яшаб келмоқда. Бу ҳукумат ерли аҳолининг диний, миллий суд ишларига дарров аралашмаса-да, аста-секин ўлка ҳаётининг барча жабҳаларига қўл чўзиб, чангалларига олишди. Феврал инқилобидан сўнг Туркистон халқи энди озодликка эришдик, деб хурсанд бўлганди. Большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг, зудлик билан Мухторият эълон қилармиш, деб бизга уқтиришди. Майли, большевикларнинг ҳам Мухториятини кўрармиз, агар ўшангача омон бўлсак, лекин улар туркий мусулмонлар ўзларининг диний, миллий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун энди ўлимдан қўрқмасликларини унутмасинлар... Мен бу гапларимни 1917 йилнинг 26-29 ноябр кунлари Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган ўлка мусулмонларининг фавкулудда IV курултойи минбаридан туриб ҳам айтганман. Ўша курултойда бир қатор диний арбоблар қаторида мен ҳам Туркистон Мухториятининг миллат мажлиси аъзолигига сайландим. Шунини айтиш керакки, Туркистон халқининг орзу-умидларини ифода этган ана шу ҳукуматнинг ичида ҳам бирлик йўқ эди. Ҳукуматнинг бир қанотида “Уламо” ўтирган бўлса, иккинчи қанотини большевикларга

қарши бўлган чор армиясининг зобитлари ва айрим зодагонлар эгаллаган эди. Махмудхўжа Бехбудий, Мустафо Чўқаев, Муҳаммаджон Тинишбоев каби Мухториятнинг ҳақиқий жонкуярларининг эса оташин сўзлари ва фидойи жонларидан бошқа ҳеч нарсалари йўқ эди. Аслида Мухториятни ана шу кишилар олиб келишди. Халқ уларга ишониб Мухториятни қўллаб-қувватлади. У роппа-роса олтмиш кун яшади... Мухтор ҳокимиятнинг қанотларида ўзаро келишмовчиликлар кучайди. Албатта, Тошкентда ўтириб олган болшевиклар ҳокимияти ҳам тек ўтиргани йўқ. Зотан улар шайтоннинг болалари эди... Кадетлар ва меншевиклар каби ўнг социалистлар амалга оширган Феврал инқилобини орадан тўққиз ой ўтиб-ўтмай четга суриб, тахтга ўзлари чиқиб олишди. Миллат мажлиси аъзоларининг ҳар бир йиғилишлари баҳс-мунозара билан ўтар, аммо хазинада пул эмас, балки хазинанинг ўзи йўқ эди. Чиқарилган заёмдан ва бошқа ионалардан тушган маблағ “Бирлик туғи” ва “Свободный Туркистон” газеталарининг ўзидан ортмасди. Бу ёқда икки мингга яқин Миллий армия аскарлари ҳам юқоридаги каби ионаларга кўз тикиб ўтирарди. Бу орада Қўқон ишчи, аскар ва деҳқонлар шўроси билан Мухториятчилар ўртасидаги тортишувлар кескинлашди. Январ ойи охирида айрим иғвогарлар томонидан шўролар ўтирган бинога хужум уюштирилди. Албатта, бундай иғвогарликларни болшевикларнинг ўзлари, уруш қилиш баҳонасида уюштирдилар. Аммо... Мухторият ичидаги уламо ва оқларнинг ҳам тек ўтирганига шубҳам бор. Тўғри, булар ҳақида батафсил гапиришнинг ҳозир мавруди эмас. Мен жуда чарчадим... Бир миллат ўртасидаги тушунмовчиликлардан, ихтилофлардан, илмсизлик, мансабпарастлик каби қусурларимиздан чарчадим. Биласизми, ука, Мухториятни болшевиклардан сақлаб қолиш мумкин эди. Уни ўзимиз, ўз ичимиздаги ихтилофлар, жоҳиллик синдирди. Ағдариб, ер билан яксон қилди... Мана, сиз айтяпсиз, қашқарликлар орасидаги жоҳиллик, билимсизликни кўриб руҳим эзилди, деб. Бу ерда жаҳолат Қашғардагидан ўн чандон баланд. Уламанинг ўзи халқни кўриқлашга даъват этиб, Қўқон милициясига бошлиқ этиб тайинлаган Эргаш ўзини “хон” деб эълон этди. Бу ишни ким қилди? Мухториятнинг ўнг қанотими ёки сўл қанотими? Ёки болшевикларми? Билмайман, билмайман...

– Акамнинг кўзларида ёш милтиради, – деб эслайди Соғуний акаси билан бўлган ўша суҳбатни. Шу дақиқаларда унинг кўз олдидан “Улуғ Туркистон” газетасида Мустафо Чўқайнинг кечмишлари ҳақида ўқиганлари ўтди:

“Хўқондда бўлгон воқеанинг сиёсий сабабларининг бошдан-оёқ ёзувини ҳозирги замон кўтармайди, – деб бошлаган эди Мустафо оға ўз мақоласини. – Мен большевиклар қувғинидан қочиб, Хўқанд теграсидаги қишлоқларда сартия қардошларимиз орасида беш-ўн кун юрдим. Шу озгина муддатда чеккан жабру-жафоларимни, душман бўлсалар-да, Худои таоло болшевикларнинг ҳам бошига солмасин.

Эргаш сартлар тарафиндан Хўқанднинг эски шахрига сайлаб қўйилган кўрбоши эди. Бу одам авваллари ҳам ўғриларга бош бўлиб юрарди. Хуллас, шу кимса бош бўлиб, Хўқанд сартлари болшевиклар билан уруш бошлагач, “енгиламиниз” деган сўзни эсларига келтирмадилар. Шунинг учун “Энди сарт замони келди! Эргашни хон этамиз! Фарғонада сартлардан бошқанинг жонини оламиниз. Қозоқ билан болшевикларнинг фарқи йўқ. Нўғой бўлса, мусулмон эмас! Хўқандда битта нўғой муаллимнинг оёғини қиблага уза-

тиб ухлаб ётганини кўрдик!” дейишиб, қишлоқ ёшлари сартлардан бошқа халқларнинг барини ўлдирмоқ ниятида қўлларига болта, пичоқ, чўт, кетмон, ўроқ, арқон, занжир олишиб тўдалашиб юрдилар. Болшевиклардан қочиб, мусулмон оға-инимиз деб ана шу халқ орасига кирдим...”. Шундай қилиб Мустафо Чўкай афанди Қўқон атрофидаги Говхона, Қумбосди, Илож қаби қишлоқлар оралаб борар экан, сал бўлмаса ўлиб кетишига оз қолгани ҳақида ёзиб, “...Дўст этиб хизмат этарга тутинган халқимдан душманлик кўрганам кўнглимга хафалик солди. Шундай бўлса-да, Қумбосдидан бошқа ерни, бошқа элни кўрмаган авомнинг қилган ёмонликларини сарт халқининг устига юклашни истамайман” деган эди ўз вақтида Туркистоннинг асл фарзанди Мустафо Чўкай. Аллох уни раҳмат қилсин.

– Кўриниб турибдики, – фикрлашда давом этди Соғуний. – Туркистон Мухториятини гарчи, болшевикларнинг тазйиқи кучайиб, Мухтор ҳукумат ҳар томондан қисувга олинган бўлса-да, уни ўзининг одамлари – уламо йиқитган. Йиқилганни тепиш эса марднинг иши эмас эди... Шундай воқеа юз берадики, ўнг қанот ва сўл қанотга кирмаган, Мухториятдан халқнинг озодлиги, эркидан бошқа манфаати бўлмаган ҳақиқий мухториятчилар болшевиклардан қочиб Эргашни хон кўтарган мутаассиб оломон ғазабига дучор бўладилар...

ТАРИХ. “Мустафо билан мен 1913 йилда Фарғонага қилган илмий сафарим чоғида танишган эдим, – деб ёзади Аҳмад Заки Валидий Тўғон ўз хотираларида. – Ўша вақтда у Тошкентдаги рус лицейида таҳсил олар эди. Кейинчалик Петербург университетида ўқиб юрган даврларида ҳам учрашиб турдик. Отаси Сирдарё кипчоқ уруғи қозоқларидан бўлиб, Қўқон хони хизматида додхоҳ (Қозихоналарни назорат қилувчи амалдор) рутбасида бўлган. Ўтган аср ўртасида чор Русияси бу ерларни босиб олгач, генерал Перовскийнинг хизматида кирган, рус тилини ўрганган ва кейинчалик таржимонлик қилган бир киши эди. Унинг оиласи Қўқон хонлиги даврида ўзбекларнинг улуғларига, кейин рус даврида эса дворянларга яқин бўлган... 1916 йилда мен Думанинг мусулмон фракциясига Уфадан, Мустафо эса Сирдарё вилоятидан аъзо этиб сайлангандик. У кадет партияси аъзоси бўлишига қарамасдан доим мен билан ҳамфикр эди. 1917 йил инқилобидан сўнг Қўқон Мухторияти ҳаракатига кўшилди. 1918 йил бошида Қўқон шўро тарафидан ишғол этилгач, Мустафо қочиб Тошкентга келди. Тошкентда кадет партиясидан бир рус зобитининг уйида бўлиб, хотини билан Тўғай йўли орқали бизнинг Юрматидаги уйимизга келди, кейин Оренбургга кетди. Мана энди Парижда бизни меҳмон қилмоқда. Унинг Мария Яковлевна исмли аёли билан бизнинг Тимасдаги учрашувимиздан буён орамиз яхши эди. Улар аввал бизникига келиб, кейин Афғонистонга ўтишни маъқул кўришди.

Мустафо билан уч кун (Парижда) суҳбатлашдик. Мустафо камбағал эди. Милуков ва Керенскийнинг газеталарига ёзган мақолалари ҳисобидан тирикчилик ўтказарди”.

* * *

– Полшалик юрист Оғаевни айтмайсизми ука, – деди бир пайт Олимхонтўра Соғунийга қараб. – Ўзингиз биласиз, чор ҳукумати йиқилган

сўнгида Польша ва бошқа Болтиқбўйи миллатлари тез бирлашдилар. Қаранг, ўша Оғаев нима деганди: “Шундайки, ўзим насронийлар ичида ўсган мусулмонман. – Юртимда сезмаган эдим, аммо бу ерга келиб билдимки, мусулмонлар ўртасида бирдамлик йўқ экан...”

Акасининг ана шу айтганларини “Туркистон қайғуси” устида эслар экан, Соғунийнинг хаёлидан Аҳмад калла¹ ўтди. У мана бундай деган эди: “Ҳасадгўйлик, кўролмаслик, иттифоқсизлик, такаббурлик каби бузук, ярамас ишлар бошқаларга қараганда мусулмонлар ичида кўпроқдир. Кофир аҳллариининг иттифоқлари уларнинг бир-бирларига қилган ёрдамлари, шунга ўхшаш бир қанча яхшилик ишлари борки, уларнинг ўндан бирини ҳам мусулмон номини олганлар қила олмайдилар. Масалан, улардан биронталари касб қилишдан ожиз бўлиб, мухтожликда қолса унинг гадолик қилишига йўл қўймай, дарҳол ўша одамга етарли даражада моддий ёрдам қиладилар ва ҳоказо. Агар тижоратидан зиён кўрса камчиликларини тўлдириб, сармоя ва касб асбобларини тайёрлаб, муфлисликка (қашшоқликка) тушишидан уни қутқарадилар. Агар сафар йўлдоши йўл устида касалланиб қолар экан, тузалгунча ёки уйига етиб олгунча у билан бирга борадилар. Ана энди мусулмон деган кишиларга қаранг! Мусулмонларда шундай одамлар борки, сафарда йўлдошининг жони бўғзига келганда ҳам унинг томоғига бир қатра сув томизғиси келмайди; касбдан ожиз қолганларга ёрдам қилиб, гадоликдан қутқаришни эса хаёлларига ҳам келтирмайди. Агарда биров тижорат ишларида синар экан, ажаб бўпти, дейди ва “ўзи шундай бўлиши керак эди” деб маломат ҳам қилади. Шунингдек, ҳоким ва амалдорларнинг жабр-зулмлари, ўлим-етимнинг кўплиги, касб ва тижоратнинг зиёнга учраши, бир-бирларига дўстлик ва иттифоқликнинг йўқлиги, мана шунга ўхшаш ва офат–балолар бошқаларга қараганда мусулмонларда кўпроқдур”.

– Акам Олимхонтўра ўша ўлка мусулмонларининг қурултойида “Майли, болшевикларнинг ҳам Мухториятини кўрармиз, агар ўшангача омон бўлсак, лекин улар туркий мусулмонлар ўзларининг диний, миллий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун энди ўлимдан кўрқмасликларини унутмасинлар...” деганида бир нарсани, уларнинг Оғаев айтган интифоқсизлигини, Аҳмад калла огоҳлантирган тарқоқлигини, ҳасадгўйлигини ва энг фожиали томони такаббурлигини ҳисобга олмаган эди, – деб фикрлашда давом этади Соғуний – Мухториятни кўллаб-қувватлашга даъват этилган “Шўрои исломия”, шу ташкилот томонидан Қўқон милициясига бошлиқ этиб тайинланган Эргаш кўрбоши ана шу юқорида айтганимиз биргина польяк мусулмони Оғаевдан ўрнак олсалар эди... Бу одам бизим Туркистонга не учун келган эди? Сайру-саёҳат билан келмаган эди-ку! Ўзининг юртида бўлганидек, мусулмон ўлкаларда ҳам Ҳуррият бўлишини истади. Бунга тушуниб ҳақ талаб қилувчи ва ҳам бу ишни бошқарувчи бизнинг Туркистонимизда кишилар камлигини билган чет эллардаги мусулмон зиёлиларининг диний ҳислари кўзғалиб, Туркистонда қардошларининг биринчи мартаба янгидан қурилаётган ёш давлатларига ёрдам етказиш учун у кишини юбормиш эдилар. Ўзи юрист бўлиб, чор ҳукуматига қарши мусулмон полякларининг миллий инқилобчиларидан эди. Хўқандга келиши биланоқ оз-кўп тушунган кишилар буни тақдирлаб, янги қурилаётган миллий Мухторият ҳукумати раисининг ўринбосари этиб сайламиш эдилар. Оғаев Туркистонга ана

¹ Аҳмад Дониш (калла), XIX аср мусулмон маърифатчиси, “Наводирул Вақое” асарининг муаллифи. Бу китобни Алихонтўра Соғуний ўзбек тилига таржима қилган (1964й.).

шундай улуғ мақсад билан келган эди. Бу киши бутун ишларни тартибга солиб эндигина ишга киришаётган чоғида дастлаб мутаассиб уламоларнинг фатвоси билан давлат тўнтариши ясаган Эргаш қўрбоши, бир кун ўтиб эса болшевикларнинг қатағонига учради. Эргаш бир кунгина хон бўлди, холос. Ана шу бир кунлик “хон” юз йиллар мобайнида хон ва амирлар, кейин эса чор ҳукумати зулмидан бағри қон бўлган авлодларнинг орзу-истакларини чиппакка чиқарди. Мутаассиб оломонни ва энг даҳшатлиси бир бурда нон ташвишида ойларни йилларга, эртани кечга улаётган тинч аҳолини болшевиклар, армани дашноқлар, рус казакларининг қирғинига дучор этди. Мухториятнинг қочишга улгурган аъзолари қочди, улгуролмаганлари қўлга тушди. Ана шу бахтсизларга ёрдам бериш учун оиласи, Ватани, балки бутун бахти-тахтидан воз кечиб келган Оғаев қардошимиз ерлик бахтсизлар қаторида қафасга солиниб, бизнинг озодлигимиз йўлида қурбон бўлди...

– Маслак йўлида қурбон бўлганларнинг ўлик-тириги бўлмайди, – деб ўйлашда давом этди Соғуний. – Вақтеки, ўлганлари тирикларидан шарафли бўлғай. Оллоҳ таоло ва таборак ўзининг каломи билан шундай дейди: “... Кимки бирон жонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик қилмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан бош тортса) демак гўё барча одамларга ҳаёт ато этибди...” Мазкур оят Қуръонда келган Қобил ва Ҳобил қиссасига алоқадор бўлиб, Исломнинг инсонпарварлиги назарда тутилади.

Қизил болшевиклар эса битта одамни эмас, минглаб, юз минглаб гуноҳсиз кишиларни ўлдирдилар. Акамнинг сўзига қараганда, болшевикларнинг ваҳшийлик маслагидан Оғаевнинг хабари йўқ бўлиши керак.

Бутун дунё бўйлаб ҳар ердаги инсонлар ўз ҳуқуқларига эришаётган XX аср даврида ўтган ваҳшийларча отиш-чопиш билангина иш олиб бормасалар керак, булар билан кўришиб сўзлашайликчи, мақсадлари нимадур? Уни билайлик”, деб юристлик қилиб, ҳуқуқшунослик йўли билан бу йиртқичларга сўз ўтказмоқчи бўлиб, қўлга тушмишдир. Йўқ эса, бошқа жон қутқазган “ботир”лар каби фурсатдан фойдаланса, қочиб қутилиши мумкин эди.

Бу қахрамон қўлга олингандан сўнгра шундайин хорлик, зулм остида туришдан ўлимни ортиқ кўриб, очлик билдирмишки, бу каби энг сўнги даҳшатлик чорадан инсоният оламида фойда бериши кутилур эди. Булар олдида эътиборсиз бўлганликдан ўн беш кунлаб оч қолдирилмишдур. Ақли озиб, ўлар ҳолга келганда бошқа ёққа олиб кетганлар. Ундан кейинги тақдири номаълумдир...

Туркистон тарихида бу болшевик деганларнинг, Ленин ва Сталин деганларнинг сийратига, сўз алдовига лаққа тушган чет эллик диндошларимиздан Оғаевдан ташқари Анвар пошо, Аҳмад Заки Валидий Тўғон ва бошқа минглаб қалблари Қуръонда келган Ҳобилникидек пок инсонлар бор эдики, ҳаммалари болшевиклар қўлидан ўлим топдилар ёки қочиб қутулдилар. Туркистоннинг мангулик орзуси – мустақиллигини елкасида кўтаришга чоғланган Хўқанд эса вайронага айлантирилди. Хом лойдан ясалган тандирдан чиққан Хўқанднинг янги хони Эргаш болшевикларнинг бир ҳамласига ҳам дош беролмади... Хонликни даъво қилиб шаҳарга ўзи томонидан чорлаб келтирган қипчоқ жангариларидан аввалроқ қочиб қолди. Шундай бўлдики, болшевиклар мусулмонларнинг энг кечил душманлари

саналган арманилардан тўпланган аскарларни тўлик қуроллантириб, халқ устига келтирдилар. Буларнинг бошчи қўмондонлари эса турк қонига чанкаган, қоничгич Дашноқ фирқасининг аъзолари бўлганликдан Хўқанд шаҳри устида кўрсатган ваҳшийликлари ўрта аср йиртқиқчларидан Чингиз дахшатларини унуттирмиш эди. Онгсиз халқ буни унутган бўлсалар ҳам, душман сукқан найзаларнинг зарбаларидан юраклари парчаланмиш, кўз қонлари билан кўнгил саҳифаларига дахшатли зулм хатларини ёзмиш тарихчилар бу каби фожиаларни ҳеч қачон унутмайдилар. Гарчи, кимки ёзув ва китобат йўлини танларкан тазйиқ ҳамда ёмон отликка чиқарилсаларда, биз ҳам болшевикларнинг бундай ваҳшийликларини ёзмасдан тура олмадик. Халқ кўзини кўрқитиб, уларга дахшат солиш учун, бир томондан отиш-чопиш бошланган бўлса, иккинчи ёқдан замбараклардан тўп отиб, ўт қўйиб, бутун шаҳарни куйдирмиш эдилар. Бу воқеадан беш-олти йил кейин Хўқандга борганимизда бузилиб, вайрон-талқони чиққан кўп иморатларни, куйдирилган бозор расталари ўрнида тўдаланиб ётган ҳисобсиз култепаларни кўзимиз кўрди.

Ана шу тариха, бир аллома айтганидек, “инсонлиги, яшаш ҳуқуқи пай-мол этилган халқ ноилож кўзғолди. Халқ ўз ҳолича кўзғолди. Агар Эргаш хонлик даъвосида, атрофига ўзига ўхшаган азалдан қароқчилик қилиб келган кишилар билан болшевикларга қарши жанг қилган бўлса, энди халқни ҳеч ким бошқармади. Ўз орасидан ўзига бошлиқ сайлади. Аммо бошлиқлар ҳам авом эди. Улар қаён боришни ҳам, кимга қўшилишни ҳам билмасдилар. Юртни ташлаб муҳожирликка кетишни эса хаёлларига келтирмасдилар. Чунки улар ўз тоғларидан, қишлоқларидан бошқа жойларда яшаш мумкинлигини тасаввурларига сиғдирилмасдилар”. Ўз динини ва шу асосда тили, маданияти ва инсонийлик шаънини сақлаш учун ҳижрат ҳам Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан қолган суннат эканини гўё унутган эдилар.

Соғуний хаёллар оғушида экан, акаси айтган Исҳоқхўжа Саидхўжа исмли халқ кўрбошисининг ўз оғасига ёзган мактубини эслади:

“Зоти олийлари! – деб бошланади ўша мактуб. – Биз охириги марта суҳбатлашганимиздан бери ҳам кўп вақт ўтгани йўқ. Лекин биз бу орада учинчи, тўртинчи, бешинчи бўлинмаларга қарши жанг қилдик. Худога шукр, биз бу жангларда туриб бердик. Ислому албатта ғолиб бўлажак! Иқроп бўлиш лозимки, жанг ниҳоятда қизғин бўлди. Ажабки, биз душманлар сафида миллий ҳукуматимизнинг бир нечта аъзосини кўрдик (Гап Бухоро миллий ҳукумати ҳақида кетяпти – Ё.Х.). Улар душман тарафида туриб бизга қарши жанг қилди. Душман бизни бутунлай маҳв этмоқ ниятида эди. Лекин биз бардош бердик, улар бизни маҳв этолмадилар. Тўғри, биз ҳолдан тойдик, сафимизда парокандалик ҳам бўлди. Аммо ҳаммасига чидадик.

Шу йил зулкаъда ойининг ўн бешинчи кунидан эътиборан душман Эскиж, Кухун, Даҳона, Хўжачихил, Дашт қишлоқларини талон-тарож қилишга киришди. Улар мол-қўйларни ҳайдаб, қўлига илинган нарсани олиб кетишяпти.

Ҳисор туманидаги бир қишлоқдан нуфузли оилалардан тўрт-бештадан аскар олишяпти. Бир қисми ихтиёрий равишда олинди, бир қисми мажбур қилинди. Душманнинг бундан кўзлаган мақсади – ўша маҳаллий йигитлар ёрдамида бизнинг қаерда турганимизни аниқлаб олишдир. Дастлаб, ўша йигитларнинг ҳаммаси тергов қилинди, улардан бизнинг қаердалигимизни сўрашди. Сўнг бизни қидириб топишга жўнатдилар. Зоти олийлари! Биз

сиздан илтимос қиламизки, душманнинг бундай ҳаракатларига қарши нима қилишимиз тўғрисида маслаҳат берсангиз, буйруқларингизга мунтазирмиз! Биз ўз бурчимизни тўғри адо этаётганимизга ишонч ҳосил қилишимиз учун ҳам сизнинг кўрсатмаларингизга муҳтожмиз!”

Бу мактуб Мирзо Саидхон Ғозий номига юборилган. Маълум бўлмоқдаки, юртни большевиклардан ҳимоя қилиш учун етарлича куч бор эди. Бу куч – халқ бўлган. Аммо уни бошқарадиган бошвоқ йўқ. Бор бошвоқларнинг эса бирининг гапи иккинчисига тўғри келмай қирпичоқ бўлишди. Юртнинг бир қанотида даҳрийлик, иккинчи қанотида эса мутаассиблик ин қуриб, охир оқибат уни большевиклар қопқонига туширишди...

* * *

Соғуний хаёли яна ўша Андижон сафари, акаси билан бўлган суҳбатлар, Туркистон мухторияти қонга ботирилгач халқнинг оёққа қалқиши ҳақидаги воқеаларга дўнди.

– Акам Олимхонтўрада ёшлиқдан олимлик сиёғи бор эди. Ўша Макка шаҳрида ўқиб юрганлари пайтидаёқ Куръон ва Ҳадисни ўқиб-ўрганишда араб грамматикасини чуқур билиш лозимлигини англаб, бу илми маромига етказиб ўргандилар. Бухорода ўқиб юрганларида эса “Иншооллоҳ бир кун келиб араб тилидан дарслик тузиб, талабаларга ўқитаман”, деган ниятни юракларига тугиб қўйди. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, ўша пайтлари араб тили грамматикаси бўйича дарсликлар кам бўлишидан ташқари улар жуда мураккаб эди. Шу жиҳатдан талабалар дарсларни ўзлаштиришда кўп азият чекишарди. Балки қадимчиларнинг “Мадрасанинг йигирма йил тупроғини ялаб шу биргина сарф ва наҳвни ўргандик холос”, деганларида араб грамматикасининг мураккаблигини назарда тутишар. Ҳақиқатда шундай эди. Акамнинг ўзи ҳам бундан қийналгани боис сарф ва наҳвни ўрганиш бўйича содалаштирилган китоб тузишни мақсад қилиб ўша чор ҳукумати пайтидаёқ, яъни 1915 йилда “Мифтахун наҳв” яъни “Наҳв калити” номли китоб ёзиб, уни адашмасам Тошкентдаги бир ўруснинг босмаҳонасида чоп эттирди. Бу китоб ўша алғов-далғов йиллардан омон-эсон ўтиб шу бугунгача ҳам мадраса ва хужраларда ўқитилмоқда. Иншооллоҳ китобнинг умри боқий бўлғай.

... Ўша тундаги суҳбатларимиздан англадимки, Туркистон мухторияти хоинлар ва болшевик жаллодлари томонидан қонга ботирилгач, акамнинг ҳукумат ишларидан кўнгли қолган эди. Ўзи аслида у киши ҳам, мен ҳам динни маҳкам ушлаган оддий бир фуқаро эдик. Аммо биз Аллоҳнинг бу муқаддас динини атрофимиздаги одамларсиз, уларнинг ҳаётисиз, бу ҳаётнинг оғир-енгилликларисиз, жамиятнинг, мавжуд ҳокимиятнинг ўша одамларга, уларнинг ҳаётларига муносабатисиз тасаввур этолмасдик. Зотан, бу ҳар бир мусулмоннинг, ҳар бир одамнинг оддий ҳаёти эди. Бу дунё-ю ҳаётда ўзингни қайдан келиб қаён бораётганингни, қўшнингни, қўшнингнинг қўшнисини, маҳалла-қўй, уруғ-аймоқ, қўйингни, бутун жамиятнинг турмуши қандай кечяпти, бизлар ўзи қандай одамимиз, бизларни йўлбошчиларимиз кимлар деган саволларга ҳар бир одам қизиқиши ва унга жавоб топиши лозим бўлади. Биз ака-укалар ана шу саволларга ўзимизча

жавоб кидирар эдик. Албатта, топган бу жавобларимиз ҳар-хил бўлиши табиий. Бу ҳам рўзи азалнинг иши...

Акам бир неча йил Андижон ва бошқа жойларда яшириниб юргандан кейин Тўқмоққа қайтди. Бу воқеа менинг қамоққа олинишимдан сал олдинроқ бўлди. Тўқмоқ халқи акамни катта қувонч билан қарши олишди. Уларнинг кўплари акамнинг мухлислари, орқасида туриб намоз ўқиган қавм эди. Ислонда шундай одат бор. Имомликка илмлик ва ёши улуғ одам, агар ёши улуғларнинг илми бундайроқ бўлса ёш бўлса, ҳам илми мукамал одам ўтади. Ана шу таомилга кўра, акам отамиз қурдирган масжидда яна имом бўлиб қолди. Халқимиз азалдан оғзида илми бор кишини ўзига жуда яқин олган. Агар бу одам ана шу атрофдаги одамларнинг иссиқ-совуғидан, турмуш тарзидан хабардор бўлиб, ўзини улардан узоқ тортмаса унга бўлган меҳр-оқибат ўн чандон ортган. Акамиз Олимхонтўра эса ўшандай уламолардан эди. Туркистон Мухториятининг қонга ботирилиши, ўзининг сафидаги уламоларнинг мутаассиблиги Олимхонтўранинг кейинги ҳаётига каттиқ таъсир қилган, деб ўйлайман. Унда илгариги шижоат, илгариги мардонаворлик сўнгандай эди. Дастлаб Эргаш кўрбошидан, кейин эса болшевиклардан қочиб қишлоқма-қишлоқ юриш, икки-уч йиллик сарсон-саргардонликлар уни чарчатиб қўйганди. Ҳар ҳолда мен унинг гап сўзларидан, ҳаракатларидан шуни тушундим.

– Болшевиклар бутун расм-русумларимизга ҳам ўзгартиришлар киритмоқчи, – деди у бир нуктага қараб ўтирар экан. – Маҳалла оқсоқолларидан тортиб жоме масжидларининг имомларигача ўзлари тайинлашмоқчи... Аммо уларнинг бу ҳаракатлари ўзимиздаги мавжуд ясоқ ва юсунлардан авло эмас. Фақат устидаги тўни билан остидаги отини алмаштирадилар, холос.

– Дарҳақиқат шундай, – деди Соғуний акасининг сўзларини маъқуллаб, – аслида Туркистон ва Мовароуннаҳр султонларининг ўз пайтларида тутган аскарӣй ва халқ устидаги ясоқ ва юсунлари Чингизхоннинг ясоқ ва юсунларидан олингандир. Чингизхон халқ кўзида ўз салтанатини ҳайбатли кўрсатиш учун шундай ясовни қурган эди. Чунки у ҳаддан оша золимлиги устига, бир қанча катта давлатларни мағлуб этиб, уларни ўзига қаратган эди. Дунёнинг ҳар томонидан унинг ўрдасига подишоҳлар, элчилар узилмай келиб турарди. Ҳар жойда ғалаба қозонган киши бошқаларнинг ундан ғолиб бўлишидан кўрқади. Шу сабабли Чингизхон ўрдадаги соқчилар ва тўқсовуллар бошлиғи қилиб эшик оғаси қўйишга мажбур бўлган. Токи халқ ўз ихтиёрича унинг олдига кира бермасин; ёки жондан кечган бир киши унга ёмонлик қасд қилмасин. Яна йўлда кетаётганларида пўшт-пўштчилар, сафар бошлиғи қилиб салом оғасини тайинлайдилар. Буларнинг вазифалари подшоҳга пиёдаларни яқин келтирмаслик, уларни узоқроққа суриб, отликларни отлардан тушириш эди. Шундай қилиб, бу юсунлар (одатлар, вазифалар) Туркистоннинг кейинги хонларига (бизнинг кунларимизгача – муаллиф) мерос бўлиб қолди. Бу юсунлар шу даражага етдики, бир ўлканинг кичик хонлигига эга бўлганлар ҳам бу қонидани ташламадилар...

Соғуний ҳаёлидан отаси Шокирхонтўра ва мухтарама оналари Норбуви ўтди. Ҳар иккалалари ҳам болажон, оқ-қорани таниган мўътабар инсонлар бўлишган. Акамнинг оила даврасига қайтгани, менинг ҳам ўзининг бағрида эканлигим онамизни жуда қувонтирган эди, отам...

ТАРИХ. Соғунийнинг ўғли Қутлуғхонтўра бир суҳбатда шундай деган эди:

– Тўқмоқ шаҳрида Наврўз куни ўзбек оиласида иккинчи ўғил – менинг отам Алихонтўра таваллуд топдилар. Оналарининг номи Норбуви, афсуски улар ҳақида билганларим ҳозирча жуда оз. Оталари Шокирхонтўра асли андижонлик, Нақшбандия сулукига мансуб диний олим бўлиб, Шокирхўжа эшон номи билан ҳам машҳур эдилар. Катта бувамиз Муҳаммадхўжа уларнинг оталари Мирниёзхўжа ва шу йўсинда йигирма нечанчи бувамиз Қилич Бурхон эканлар, буларнинг мақбаралари ҳозир ҳам Ўзган шаҳрида қад кўтариб турибди. Отамизнинг улуғ бир исломий бўғинга мансуб эканликларини тўқмоқлик қариялар айтиб берган ривоятлар ҳам исботлайди. Айтишларича, Қурбон Ҳайит байрами кунлари экан. Бир тўп болалар қувонишиб, шовкин-сурон солишиб масжид ёнидан ўтиб борардилар. Масжид дарвозасига етганда гуруҳдан биргина бола ажраб таққа тўхтаб қолади. Ичкаридан “Хув Оллоҳ, хув” мақомида айтилаётган ҳақ таоло зикри унинг борлигини чулғаб олган, бутун вужуди билан титрарди, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Шу аҳволда бола зикр давраси томон яқинлашди. Дарвешларнинг кексаси буни кўриб турган эди, болани ердан азот кўтариб, давра ўртасига олиб қўйди. Шундагина у аста-секин ўзига келиб, норасида ингичка овози билан зикр оқимига қўшилди.

Болаликдан ўчмас хотира бўлиб қолган бошқа бир воқеа ҳам диққатга моликдир. Шундоқки, отамиз 10-11 ёшларида бувамиздан бир чиройли қулун ҳадя олган эканлар. Уни меҳр билан парваришлаб боқиб, ювиб-гараб, ўстириб, той бўлиб қолган кезларда, бир кун маҳалла болалари югуриб келиб дейдиларки! – “Алихон! Ўткинчи қозоқ ўрислари (казаклар – муаллиф) тойингни олиб кетяптилар”. Бу ўринда шуни эслатиб кетиш керакки, оқ пошшонинг эркалари ҳисобланган казаклар ўша вақтларда маҳаллий халқнинг хоҳлаган уйига кириб, истаган нарсасини тортиб олаверарди, мол-чорваси-ю, йилқисини ҳам хайдаб кетаверарди. Уларнинг қиличи ва ўқидан, калтагидан омон қолган жабрдийда эса дардини кимга айтса айтаверсин, барибир бефойда эди.

Бува-бувиларимизнинг “хай-хай”лаганига қарамай, бундай зулмга чидаёлмаган отамиз, бошқа отга мина солиб казакларни қувиб етадилар ва жон ҳалпида тойчоқнинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб оладилар. Бош-кўзлари мўматалоқ бўлиб, қамчи зарбидан қон шар-шар оқаётган бўлса-да, казаклар уни тойчоқдан ажрата олмайдилар. Охири, халойиқ тўпланаётганини кўриб, казаклар қўл силтаганча ўлжадан воз кечиб, сўкина-сўкина жўнаб қоладилар. Отам раҳматлидан бошқа яна кўп ғаройиб кечмишларни эшитгандим. Бирок, мазкур икки воқеа менинг таҳлили ожизимга кўра, бир мантиқий бутунликка эга. Яъни, юрт бошига булутли кунлар тушганда, она Туркистонимиз бағрида Аллоҳга қаттиқ боғланган, душманга эгилмас фарзандларидан бири ёруғ дунёга келди...

ЛИНДА НОХЛИН

НЕГА АЁЛЛАРДАН БУЮК РАССОМЛАР ЧИҚМАГАН?

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Линда Нохлин (1931–2017) америкалик таниқли санъатшунос, феминистик санъат назарияси бўйича йирик мутахассис, профессор. Унинг 150 дан ортиқ мақола ва рисолалари эълон қилинган ҳамда дунёнинг ўнлаб тилларига таржима қилинган. Олиманинг илмий изланишлари жаҳон санъатшунослигида ўзига хос мавқега эга. Қуйида унинг энг машҳур асарларидан бири, феминистик санъат тарихига оид “Нега аёллардан буюк рассомлар чиқмаган?” (1971) номли эссесини жузъий қисқартиришлар билан эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Санъатшунослик соҳасида оқ танли ғарб кишисининг нуқтаи назари онгсиз равишда “санъатшуноснинг нуқтаи назари” деб қабул қилинадик, бундай қараш у қадар тўғри маънога эга эмас: фақат ахлоқий ва этник сабаблар ўз моҳияти ила элитага хос бўлгани туфайлигина эмас, балки соф маънавий сабабларига кўра шундай бўлади. Санъат академик тарихи ва умуман тарихнинг катта қисмининг ноқобиллиги фош этиб ташланар экан, кадриятларнинг ёт тизимини ва тарихий тадқиқотда ёт субъект мавжудлигининг ўзини эътиборга олиш айна вақтда феминистик танқиднинг бутун концептуал дадиллигини, унинг бутун метатарихий жўнлигини очиб ташлайди. Айна вақтда илмий фанлар ўзини яққолроқ англай бошлаганларида ва билимнинг турли соҳалари, тиллари ва тузилмаларида акс этган негизлари табиатига кўпроқ эътибор бера бошлаганларида “аслида бор нарсанинг” бундай “табiiй” деб нотанқидий қабул қилиниши маънавий жиҳатдан ҳалокатли бўлиши мумкин. Милль¹ эркак етакчилигини ижтимоий адолатсизликларнинг узун занжиридаги ҳалқалардан бири деб қарагани (“Подчиненность женщины” асарида), чинакам адолатли тузум тузиш учун бу адолатсизликларни бартараф этиш зарур – худди шундайин биз ҳам оқ танли субъективлигининг овоза қилинмаган афзаллигини маънавий нуқсонлар занжиридаги ҳалқалардан бири деб қарашимиз керак, шундагина тарихнинг муқобил ва тўғри манзарасига эга бўламиз.

Айнан таклиф этилган феминистик заковат (Жон Стюарт Миллда шундай) ўзининг хос “профессионализи билан замоннинг маданий

* Манба: “Гендерная теория и искусство”. Антология 1970–2000.

¹ Жон Стюарт Милль (1806-1873) британиялик файласуф, сиёсий арбоб.

мафкуравий чекловлари томонига кириб бориш ва нафақат аёл масаласига балки, умуман, фаннинг асосий масалаларини шакллантириш усулининг ўзига тааллуқли эътиқод ва номутаносибликларни юзага олиб чиқишга қодирдир”. Шунинг баробарида майда, бачкана ва кулгили тарзда қулоғидан тортиб, жиддий ва ҳурматли фанга судраб келтирилган, жўн мавзу бўлмаган аёл масаласи катализатор, маънавий ускуна бўлиши мумкин. У асосий ва “табiiй” қулайликларнинг мустақамлигини текширишга, ўз-ўзини таҳлил қилишнинг бошқа турлари учун парадигма яратишга, шунингдек, бошқа соҳалардан ўзга парадигмаларга ҳавола этишга қодир, ўзини асосли танқид олдидан масъул ҳисоблаши эса бундан мустасно. Ҳатто “нима учун буюк рассом аёллар бўлмаган?” деган жўнгина саволга бордию муқобил жавоб олинмаган бўлганда ҳам қандайдир занжирли реакция келтириб чиқариши мумкин, бунда у ёки бу билим соҳасининг кўпчилик томонидан эътироф этилган қулайликларини номма-ном санаб ўтиришигина эмас, балки кенгроқ тавсифлашга, ўз мавзуси доирасига тарих ва ижтимоий фанларни, ҳатто психология ва адабиётни киритишга ҳожат қолмайди. Демакки, у аввал-бошиданок эътиқод масаласини шубҳа остида қолдиришга қодир, чунки маънавий тадқиқотнинг анъанавий тузилмаси ҳали-ҳанузгача замонамизнинг асосий масалаларини муқобил ҳал этишнинг уддасидан чиқа олади ва бу фақат ўзи учун қулай ёки ўзи учун қардош масалалар бўлиши шарт эмас.

Бизнинг азалий саволимиздан, дейлик, қандай оқибатлар келиб чиқишини кўрайлик (фақат жумлалар ўрнини сал-пал алмаштириб, ўз-ўзидан равшанки, инсон фаолиятининг деярли ҳар қандай соҳаси номини кўндаланг кўйиш мумкин): “Дуруст, модомики, аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқли экан, унда нима учун аёллар ичидан буюк рассом (бастакор, математик, файласуф) чиқмаган ёки нима учун улар бармоқ билан санагуликдек экан?”

“Нима учун буюк рассом аёллар бўлмаган?” Бу савол аёллар масаласи деган кўплаб мувоҳасалар ортидан аянчли садо бериб туради. Бироқ, аёллар борасида мувоҳаса бошланди дегунча бошқа масалалар ҳам иш моҳиятини ўзгартириб юборади. Зеро, бу саволнинг ўзи зимдан бизга унинг замиридаги жавобни қулоғимизга айтади: “Аёллардан буюк рассом чиқмаганининг сабаби шундаки, аёллар улуғликка муносиб зот эмас”.

Бундай савол негизида ётувчи тахминлар ҳам мазмунан, ҳам мураккаблиги билан фарқ қилиб туради: эркаклик эмас, аёллик жинсига эга бўлган мавжудотлар ноқобиллигининг “илмий жиҳатдан асосланган исботларидан тортиб, қандайдир нисбатан ўринли ҳайратгача бир нарса кишини ўйлантириб кўяди, яъни шунча муддатдан буён тенгма-тенг яшаб келган аёллар (ахир эркакларнинг ҳам ўзига яраши муаммолари йўқ эмас-ку), шу вақтгача санъатда пичоққа илингулик бирон нарса ярата олмагани бор гап-ку.

Бундай саволга аёл кишининг жавоб топиши балиқнинг хўракли қармоққа илиниши билан баробар, бунинг оқибатида санъатнинг бутун тарихини ков-ков қилиб, у ердан ҳам машҳур бўлмаган, ҳам машҳурликка эришган аёл ижодкорлар номларини териб олиш; унча катта бўлмаса-да, аммо аёллар қудратини намоён эта оладиган фазилатларни овоза қилиш, гулларни кўп чизган ёки Давиддан сабоқ олган, унут бўлиб кетган аёл рассомларни “янгидан кашф этиш” ва уларга баҳо бериш, Берта Морито

ижоди Манега нисбатан ҳечам иккиламчи эмас (таъбир жоиз бўлса) лигини исботлаш керак бўларди. Бошқача айтганда, ўз баҳосини ололмаган ёки унча таниқли бўлолмаган устози мартабасини ҳамкасблари олдида ошириш билан машғул шогирд ишини қилишдай гап. 1858 йилда “Вестменстр Ревго” да чоп этилган аёл мусаввирлар ҳақидаги ўхшаш иддаоли мақолага сарфланган саъйи-ҳаракатлар ёки бўлмаса Анжелика Кауфман ва Артемизия Жентилески каби аёл рассомлар ижоди ҳақидаги яқинда ёзилган илмий тадқиқотлар бўлсин, шубҳасиз, ҳурматга лойиқдирлар – улар ҳам аёллар ютуқлари, ҳам умуман, санъат тарихи ҳақидаги бизнинг билимимизни бойитади. Аммо бу тадқиқотлар зинҳор “Нима учун буюк аёл рассомлар йўқ?” деган саволни кўндаланг кўймайди. Аксинча, бу саволга жавоб беришга ҳаракат қилар экан, улар бу саволнинг салбий маъноларига зимдан зўр берадилар холос.

Бу саволга жавоб топишга яна бир ҳаракат шундан иборатки, нигоҳ бир нуқтадан бошқасига олинса, айрим замонавий феминачи аёллар нима ишлар қилаётгани маълум бўлади: аёл санъатидаги “улуғлик” эркак санъатидаги “улуғлик”дан қандай фарқ қилишини айтса, бу билан характерли, билиш мумкин бўлган услуб мавжудлигини эътироф қилса, унинг ҳам шаклий, ҳам мазмуний мезонлар бўйича эркаклик услубидан нимаси билан фарқ қилишини кўрсатади ва аёллик ҳолати ва аёллик тажрибасининг алоҳидалигига асосланган бўлади.

Бир қарашда бундай фикр анча оқилона туюлади: аёл тажрибаси ва умуман олганда, ижтимоий аҳвол, жумладан, санъатда аёллар аҳволи ва тажрибаси эркаклардан фарқ қилади ва онгли равишда бир-биридан бош чиқарган, санъатда аёл тажрибасини мужассам этишдек аниқ вазифани кўндаланг кўйган аёллар гуруҳи яратган санъат ҳам, албатта услуб жиҳатдан феминачилик (аёл-эркак аралаш) сифатида ҳам, соф аёллик сифатида ҳам таърифланиши мумкин. Афсуски, имконият сақланиб турганига қарамай, бунақаси ҳозирча юз бергани йўқ. “Диний мактаб” рассомлари, Караваджо издошлари, Понт-Авендаги Гоген даврасига кирувчи рангтавирчилар, “Кўк чавандоз” гуруҳи аъзолари ёки кубистлар ҳақиқатан ҳам ёрқин ифода этилган стилистик ёки ифодалаш хусусиятлари билан тавсифланади; бироқ, “аёллик” сифатларини умумлаштирувчи воситалар йўқ, сохта услубиятчи аёллар сингари аёл рассомларни бир ёқадан бош чиқартирармиди? “Аёллар ҳақида ўйлар” (Thinking about women) китобида Мэри Элман бу фикрни маскулендча танқиднинг энг заволкор ва ўзаро қарама-қарши андозаларидан қойилмақом тарзда ҳимоя қилади. “Аёлликнинг” қуйидаги аёл ижодкорлар асарларини ўзаро боғлаб турадиган нозик бир моҳиятнинг ўзи йўқ. Артемидея Жентилески, мадам Виже-Лебрен, Анжелика Кауфман, Роза Бонёр, Берга Моризо, Сюзанна Валадон, Кэте Кольвин, Барбара Хенуарт, Жоржия О’Киф, Элен Франкенталер, Брижет Райли, Луиза Невельсон, шунингдек, Сапфо, Мария Французкая, Жейн Остен, Эмиля Бронте, Жорж Санд, Мэри Кэссет, Виржения Вульф, Гертруда Стаун, Ананс Них, Эмиля Декинсон, Сильвия Пеат ва Сьюзен Зонтаг. Бу рассом ва машҳур аёлларнинг барчаси бир-бирига бўлганидан кўра ўз даврининг бошқа рассомлари ва ёзувчиларига ўхшаш дунёқарашлари билан яқинроқдир.

Аёл рассомларнинг дунёқарашлари янада чуқурроқ, улар техникаси майда-чуйда тафсилотларга нисбатан сезгирроқ ва назокатлироқ деб

ким айта оларди? Юқорида санаб ўтилганлар ичидан қайси бири Оди-лон Редондан теранроқдир? Жан-Батист Камиль Корога нисбатан қайси бирининг рақслари нафисроқ, маънолироқ эмас? Қайси бири кўпроқ латофатлироқ – Фрагонерми ёки мадам Виже-Лебреними? Бордию “эркаклик” ва “аёллик”ни бир-бирига қарама-қарши қўйгудек бўлса, бу “аёллик” барибир раққосанинг бутун услубиятига, XVIII асрдаги бутун Францияга хос нарса эмасми? Айни вақтда бордию, нафсилармини айтганда, назокат ва ҳалимлик худди Роза Бонёрнинг “От бозори” даги каби аёллик услубининг ўзига хос хусусиятлари билан ҳисоблашгудек бўлса, бунда ҳеч қанақа майинлик йўқ, Элен Франкенталернинг йирик ҳажмли асарида нафислик ва теранликдан ном-нишон кўринмайди. Бордию, аёллар маиший саҳналарга ва болалар мавзусига мурожаат қилгудек бўлсалар, Ян Стен, Шарден ҳам, шунингдек, Моризо ва Кассат ҳам шундай қилганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам аслият, мавзу ёки маълум доирадаги нарсалар танлаб олинганида ҳам уларни услубга, айниқса, қандайдир махсус аёл услубига қиёс қилиш мумкин эмас.

Муаммо айрим феминисткаларнинг аёлликнинг нималигини тушунишида эмас, балки уларнинг моҳиятни тўлиқ тушунмаслигидадир. Кўпчилик авом халқда шундай тушунди – уларнинг содда дунёқарашида санъат – бу инсон ҳиссий тажрибасининг бевосита ифодаси, шахсий ҳаётнинг тасвирий таржимаси, кўз билан кўриладиган манзарага кўчирилиши. Санъат эса ҳеч қачон бундай манзарага эга бўлмайди, буюк санъат эса алалхусус. Санъат асари яратиш чоғида қай бир даражада конвенциялар, схемалар ёки мазкур давр қайдлари тизимларига ё боғлиқ бўладиган ё бўлмайдиган ўзига яраша шаклий тили иштирок этади. Улардан айримлари ўқиш ёки ўқитиш жараёнида ёд олинади ёки ишлаб чиқарилади, ёки бўлмаса узоқ йиллар ўз тажрибаларидан фойдаланади. Янада соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, санъат тили – бу оддий холст ё қоғозга, тош, ганч, пластика ёки маъданга тушириладиган бўёқлар ва чизиқларда мужассам бўлади – унинг асосида на бир мудҳиш тарих ва на макрға ўхшаган бошқа бир сабаби йўқ.

Ҳамма гап шундаки, аёл рассомлар орасида бир қанча машҳурлари бўлган, аммо чинакамига буюклари бўлмаган, гарчи қизиқарли ва ғоят яхши рассом аёллар кўплаб бўлган эса-да, уларнинг ижоди баҳоловсиз қолиб кетган ёки чала ўрганилган, бу литваликлар ичида жаз мусиқа ёки эскимослар ичида буюк теннисчилар бўлмаганидай бир гап, бу бизнинг хоҳишимиздан ташқари нарсалар. Бу албатта, ачинарли, аммо ҳеч бир тарихий ёки танқидий гувоҳликлар билан ишлов бериш вазиятни ўзгартирмайди; тадқиқотчиларнинг эркаклар зўравонлиги нуқтаи назаридан тарихни бузиб кўрсатишдаги айблари ҳам уни ўзгартиролмайди. Микеланжело ёки Рембрандт, Делакруа ёки Сезанн, Пикассо ёки Матиссга, ёинки бизнинг кунлардаги Виллем де Кунинг ва Уорхол каби даҳоларга-да тенг даҳо аёллар йўқ, қора танлилар орасида лоақал кейинги иккаласидек келадиганлар ҳам йўқ. Модомики, аслида кўплаб “хуфия” буюк аёл рассомлар бўлган эса-да ёки аёл санъатига ҳақиқатан ҳам бошқача мезон билан ёндошиш зарур бўлса-да – бу икки қарашни бир-бирига қўшиб бўлмайди – унда феминисткалар нима учун кураш олиб борадилар? Бордию аёллар эркаклар сингари санъатда юксакликка эришган бўлса, унда мавжуд ҳолатнинг ўзи қолавергани яхши эмасми? Аммо асил ҳолат қандайлигини барчамиз шундай тушунамизки, санъатда ва юзлаб бошқа

соҳалардаги бор нарсалар тушунилади, оқ танли бўлиб дунёга келмаганларнинг тутириқсизланиши, тазйиқ остига олиниши аёлларни биринчи галда гангитиб қўяди, бунда қисматимиз, гормонларимиз, ой кўришларимиз ёки бизнинг ичи бўм-бўш ички аъзоларимиз айбдор эмас, балки бизнинг тузилмамиз ва олган таълимимиз айбдордир – бу ерда таълим деганда, биз ушбу тимсоллар, белгилар, дараклардан иборат бу дунёга илк қадам ташлашимиздан буёнги содирликлар тушунилади. Шуниси ғалати туюладики, кучлардаги тафовут шунча катта бўлишига қарамай, бу аёллар ёки қора танлилар учун фойдали эмас, улардан жуда кўпчилиги оқ танлиларнинг фан, сиёсат ёки санъат сифатидаги отамерос мулкларида мукамалликка етишишга муваффақ бўлган.

Худди шу ерга келганда беихтиёр ўйланиб қоласан: “Нима учун буюк рассом аёллар бўлмаган?” ва дунёдаги ҳамма нарсанинг қандай тузилгани ҳақида тасаввурларимиз шу асосий саволларнинг ўзи билан кўпинча сохталаштирилгани ва шартлашганини тушуна бошлайсан. Шарқий Осиё муаммоси ва Аёллар муаммосини қандай бўлса ўзидай эътироф этишга мойилмиз. Аммо аввалига биз ўзимиздан бу “саволларни” ким шакллантираяпти, кейин эса бундай шакллантиришлар қандай мақсадларга хизмат қиляпти, деб ўзимиздан сўрашимиз керак бўлади. (“Нацистларнинг яхудийча муаммосини” эслаб, яна хотирамизни тетиклаштириб олишимиз мумкин). Лаҳзалик коммуникация замонамизда муаммолар кўз очиб юмгунча пайдо бўлади, зеро бойларнинг нопок виждонини поклаш лозим бўлади: шу тариқа Вьетнам ва Камбоджада америкаликлар яратган муаммо “Шарқий Осиё муаммоси” деб ном олган эди. Ҳолбуки, Шарқий Осиё халқларининг ўзи буни “америкача муаммо” деб атагани; шундайин камбағаллик муаммоси деб аталган нарсани кулбаларнинг эгалари ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай, “бойлик муаммоси” деб айта олар эди; ўша киноянинг ўзи оқ танли аҳолининг муаммосини ўзининг тескариси – қора танли аҳоли муаммосига айлантиради; ўша тескари мантиқ бизнинг ҳозирги аҳолимизни “аёллар муаммоси” деб таърифлайди.

Шундай қилиб, “аёл муаммоси” – албатта, барча инсон муаммолари сингари (инсонга дахл қилувчи ҳамма нарсани “муаммо” деб ҳисоблаш ғоясининг ўзи анча янги нарсадир) муҳокама қилиб ўтиришга арзимайди, зеро, инсоний муаммолар нарсаларни ўз ҳолатича қайта талқин этишни, ёки дастурни тубдан ўзгартириб юборишни ёки муаммони кўндаланг қўйишнинг ўзини талаб этади. Шу боис аёллар ва уларнинг инсон фаолиятини бошқа соҳаларида бўлганидек санъатдаги аҳолига эркаклардагидек нуқтаи назардан қараш керак ва ўзига нисбатан аёвсиз, ундовсиз ва муросасизлик ила аҳволларига тўғри қарашлари лозим; айни вақтда уларнинг ўз аҳолига тўғри қарашлари энг юкори даражадаги ҳиссий ва маънавий эътиқод билан белгиланиши керак, бу ютуқлар тенглиги нафақат имконли бўлиб қоладиган, балки жамоатчилик муассасалари томонидан жиддий рағбатлантирилган оламни кўриш учун ҳам зарур ҳисобланади.

Ўз-ўзидан маълумки, санъатдаги ёки бошқа ҳар қандай соҳадаги эркакларнинг кўпчилиги ёруғ оламни тез илғайди ва айрим феминисткалар умид билан тахмин қиладики, ўзларини анъанавий “аёллар” машғулотидан ва ҳиссий таъсирдан чеклаб қўйиб, қатағонга маҳкум бўлиб қолишганини туйқус тушуниб қолишадими, гўё аёлларга тенг ҳуқуқ тақдим этиш уларнинг ўз ихтиёрида. Пировард-оқибатда, эркаклар учун чиндан ҳам

“маън” этилган фаолият соҳалари ғоят камлиги маълум бўлади, башарти-ки, уларнинг бу соҳалардаги ишлари даражаси анча юқори, масъулиятли ва яхши рағбатлантириладиган бўлса! Болаларга “аёлларча” ғамхўрлик қилишда эҳтиёжманд эркаклар болалар шифокори ёки психологи бўлиб этишиши мумкин, шунда ҳам улардаги кўп ишларни аёл ҳамширалар қилади; қозон-ўчоққа мойил кишилар атоқли ва донгдор баковул бўлиши мумкин ва ниҳоят ўзида “аёллар иши”ни кўпроқ намоён этишга уринувчи эркаклар рангтасвирчи ёки ҳаваскор сополчи бўлолмайди; фан оламида эса ўзларининг ўқитувчилик ва тадқиқотчилик истеъдодларини арзимаган маошли лаборанткалик, машинисткалик ёки оқсочлик, касаначиликка алмашадиган эркаклар кўп топилмаса керак?

Имтиёз эгалари уни маҳкам ушлаб оладилар, қўлларидан келганча уни ҳимоя қиладилар, у ёки бу турдаги олий кучга бўйинсиндирмагунча осонликча жон бермайдилар. Шу боис хоҳ санъатда бўлсин, хоҳ бошқа ҳар қандай соҳада бўлсин, аёллар тенглиги ҳақидаги масала – бу айрим эркакларнинг нисбатан мойиллиги ёки қаршилиқ кўрсатишлари ҳақидаги масала эмас, ёинки айрим аёлларнинг ўзига ишониши ва ишонмаслиги ҳақидаги масала ҳам эмас, балки кўпроқ бизнинг муассасавий тузилма-мизнинг табиати ва ундаги одамларни рўқач қилувчи дунёқараш ҳақидаги масаладир. Юз йил муқаддам Жон Стюарт Милль айтган эди: “Таомил-даги ҳамма нарса табиий бўлиб кўринади. Аёлларнинг эркакларга тобе бўлишини ҳамма эътироф этса-да, ундан ҳар қанақанги чекиниш қанчалик табиий кўринса, шунча нотабиий ҳамдир”. Тенглик учун тинмай қариллай-диган эркакларнинг кўпчилиги ишнинг бундай “табиий” тус олишидан воз кечишга шошилмайди, ҳолбуки, бунда уларга ўшанчалик имтиёз ҳам берилади. Милль синчковлик билан таъкидлаганидек, бошқа мазлум гуруҳлар ёки тоифалардан фарқли ўларок, эркаклар аёллардан фақат тобеликни эмас, балки муқаррар муҳаббатни ҳам талаб этадилар; шу боис аёллар кўп ҳолларда эркаклар жамиятининг улар ўзлаштирган талаблари олдида ожиз қоладилар, шунингдек, мўл моддий фаровонлик ва ҳузурланишлар аёллар ақлини шошириб қўяди: ўрта синф аёлларининг ўз занжирларидан ташқари ҳам йўқотадиган нарсалари кўпдир.

Савол: “Нима учун аёллардан буюк рассомлар чиқмаган?” – бу ҳали биз тушунмаган ва нотўғри талқин қилинганларнинг мингдан бир улуши ҳолос; унинг замирида шубҳали санъат табиати ва унга эш бўлган ҳолатлар ётибди. Инсон қобиляти, қисман истеъдоди ҳақидаги, умуман, булар барчасида ижтимоий тузумнинг роли ҳақидаги мисқоллаб йиғилган бир дунё ғоялар ғиж-ғиж, ачиб-бижиб ётибди.

“Аёл муаммоси” ўз-ўзидан сохта муаммо бўлиши ҳам мумкин, аммо “Нима учун аёллардан буюк рассомлар чиқмаган?” деган саволнинг кўндаланг қўйилишини аниқловчи тушунчалардаги хатолар улкан маънавий “оқ доғлар”га ишора қилади, аёлни тобе аҳволга солувчи барча сиёсий ва мафкуравий фикрлар бевосита шу “доғлар”га келтириб боғланади. Муаммо негизида ҳам оддий, ҳам буюк санъат ҳақидаги кўплаб жўн, сох-талаштирилган, танқиддан узоқ фаразлар мавжуд. Онгли ёки онгсиз ҳолда билдирилган бу фаразлар Микеланжелло ва Ван Гог, Рафаэль ва Жексон Поллок сингари бир-бирига ўхшамаган юлдузларни бирлаштиради, “буюклар” белгиси деганда, мазкур рассомларга бағишланган катта миқдордаги илмий рисоалар тушунилади. Буюк рассом деганда албатта, даҳоликка эга

ижодкорни англаймиз. Даҳолик деганда, ўз навбатида буюк рассом шахсиятида мужассам топган англаб бўлмас, замондан ташқари ва жумбоқли кудрат тушунилади. Бу тур ва тусдаги ғоялар муқаррар, кўпинча англаб бўлмас метатарихий қулайликлар билан ялакат мағиз саналади. Уларга нисбатан Эпполит Тэн таклиф этган тарихий фикрнинг ўлчамлилик формуласи – “ирқ-муҳит-пайт” – ҳаддан ташқари мураккаб туюлади. Аммо бу шарт-шароитлар санъатшунослик тадқиқотларининг кўпчилиги негизида ётади. Буюк санъат юзага келишининг умумий шароитлари тўғрисидаги асосий масала бу қадар сийрак кўтарилиши, бу умумий муаммоларни тадқиқ этишга интилиш яқин-яқингача инкор этиб келиниши тасодифий эмас. Улар ноилмий, ҳаддан ташқари хира ёки қандайдир ўзга илмий фан, масалан, социологияни ўқитишга мансуб деб эътироф этилган. Муаммога нисбатан мислсиз, шахссиз, социологик, институцион ёндошувни қўллаб-қувватлаш бутун романтик, элиталик, индивидуалликни шарафловчи ва сонсиз рисоалар туғдирувчи тузилмани ёруғ оламга олиб чиқиш дегани. Санъатшунослик касбининг ўзи шундан келиб чиқади, яқиндагина бир гуруҳ ёш, хур фикрли олимлар гуруҳи биринчи марта шубҳа остига олинган эди.

Шундай қилиб, аёл рассомлар ҳақидаги масала замирида бетакрор, илоҳий “Буюк рассом” ҳақидаги афсона яшириндир. Юзлаб рисоалар буни тасдиқлаб турибди – у дунёга келиши билан юрагига қандайдир сирли моҳиятни жойлаб олади, бу “Миссис Грасс” шўрвасидаги “олтин кийма”га ўхшаш, Даҳолик ёки Истеъдод номи остидаги сирли моҳиятни олиб қиради, у қотиллик сингари эртами-кечми юзага чиқади – буни ҳеч қандай ҳолат ва баҳоналар тўхтатиб қололмайди.

Кўзга ташланувчи нарсалар ва уларнинг иждоқорлари қуршаб олган сеҳрли қобиқ азал-азалдан афсоналар яратиб келган. Шуниси қизиқки, қадимги дунёда Плений, юнон ҳайкалтароши Лисинга мансуб ўшандай сеҳрли қобилятни XIX асрдаёқ Курбе ўзининг таржимаи ҳолида тилга олади, бу табиатнинг ўзидан бошқа ҳеч бир устозларсиз ёшлигида қулоққа чалинган садо эди.

Имитатор (таклидчи) сифатида рассомнинг ғайритабиий ҳокимияти, кўпинча, хатарли кучлар билан олишувчанлик қобиляти асрлар мобайнида уни ҳеч нарсадан бир нарса ярата оладиган бошқа барча худосифат иждоқорлардан ажратиб турган. Кекса рассом ёки меценат (санъатга ишқивоз бой одам) Табаррук Мўъжизани очгани ҳақидаги эртақлар буюк Чимабуэ пода боқиб юриб, тошга қўй суратини чизаётганида ёш Жоттони учратиб қолган, Вазари уни мангу ҳаёт билан сарафроз қилган дамдан харидор-гир бўлиб кетган. Суратнинг бу қадар ҳаётга яқинлигидан қойил қолган Чимабуэ ўша заҳоти камтар болакайни ўзига шогирдликка таклиф этади.

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг Беккафуми, Андрея Сановин, Андреа дель Костаньо, Сурбарана ва Гойеларни ўз ичига олган рассомлар силсиласи айнан шу диний йўл орқали санъатга кириб келишган.

Бордию буюк рассомнинг омади келмай қолган бўлса ва керак пайтида бисотида сурув қўйлари қолмаган эса-да, унинг истеъдоди эрта намоён бўлган бу қулай муҳит ва шарт-шароитлар ҳам бу ерда ҳеч нарсага айланиб қолган. Филиппо Липпи ва Пуссен, Курбе ва Моне даврида вазият ана шундай тус олган. Уларнинг барчалари ўқиш ўрнига машқ дафтарлари хошиясига карикатуралар чизишган – ўз-ўзидан аёнки, ўқиш ўрнига машқ

дафтарига расмлар чизишни афзал билган биронта ўқувчини кўрмаганмиз, улар сотувчилик ёки майда хизматкорликдан ўтиб, бирон касбни эгаллашмаган. Микеланжелонинг биографи ва шогирди Вазарининг гувоҳлик беришича, рассом китобни кўп ўқир, расмни кам чизар экан. Унинг истейдоди шу қадар ўткир эдики, устози Гильом де Марсилья ўзининг Санта-Мариа-Новелладаги нақшу нигорлари олдидан бир дақиқа нарида бўлса, ёш шогирд унинг йўқлигидан фойдаланиб, “тасвирий санъатга оид барча лаш-лушлар ва шу ерда ишлайдиган бир неча ўспирин турган, бир қанча стол териб қўйилган сахнани тўлдириб расм чизиб ташлаган ва сурат шу қадар яхши чиққанки, қайтиб келган устоз беихтиёр: “Қойил, бу болакай мендан кўпроқ нарсани биларкан!”, деб юборган.

Аксар бўлганидек, ичида бир улушчалик ҳақиқати бўлган бундай воқеалар айни вақтда улар замирига қўйилган қурилмани акс эттиради. Ҳатто далилларга асосланган бўлса-да даҳоликнинг илк жилolari ҳақидаги бу афсоналар бизни ҳақиқатдан йироқларга олиб кетади.

Ҳеч шубҳасиз, шу нарса ҳақиқатким, масалан, ўн беш яшар ўспиринлик пайтида ёш Пикассо бир куннинг ўзида ҳам Барселона, ҳам Мадрид академиясига имтиҳон топширган ва муваффақиятли ўтган, ҳолбуки, бундай жасорат кўрсатиш учун кўплаб номзодлар бир ой тайёргарлик кўрган. Бироқ, бадий академияларнинг бундай эртапишар абитуриентлари ҳақида кўпроқ нарсалар билгинг келади киши. Токи, кейинчалик улардан ёмби ёки ўртаҳол рассомлар етишиб чиққани маълум бўлсин. Бундай пайтда ўғлининг бу қадар шиддаткорлигидан Пикассонинг рассом отаси қай аҳволга тушганини тасаввур қилмоқ жоиз бўларди. Бордию Пикассо қиз бола бўлиб туғилганида нима бўларди? Сеньор Луис ёш Паблосига бунчалик эътибор қилган ёки унинг қалбига жиддий ютуқларга интилиш хиссини жо этган бўлармиди?

Барча мана шундай ривоятларда бадий ижоднинг мўжизавий, ҳеч бир шартлисиз, ижтимоийликдан ташқари жиҳатлари алоҳида таъкидланади. XIX асрда рассомнинг роли ҳақидаги яримдиний тушунча агиография (қиссаси-ул анбиё) даражасига етган, бунда санъатшунослар, танқидчилар айрим рассомлар санъатни қандайдир диний ходиса даражасига кўтаришга, уни моддий оламдаги олий кадриятларнинг сўнгги таянчига чиқаришга интилганлар.

XIX аср турмушида рассомлар енгилмас ватан ва ижтимоий негизларнинг ўзига қарши чиқадилар, хочга тортилган Исо каби ижтимоий ҳақорат ва хўрликларга чидади ва охир-оқибатда барча қийинчиликларни бошидан ўтказади – афсуски, уларнинг кўпчилиги ўлганидан кейин бу шарафга ноил бўлади, – зеро, унинг қалбининг энг теран жойида ўша энг сирли, энг табаррук олов – Доҳийлик ловуллаб туради. Бу ерда сизга очлик ва тутқаноқлик хуружига қарамай, ўз кунгабоқар пайкалини бунёд этган телба Ван Гог ҳам, рангтасвирда инқилоб яшаш ниятида ота-она қарғишларию оиланинг нафратига жасорат билан бардош берган Сезанн ҳам, биргина куфроналик имоси билан уни сеҳри ила ўзига тортаётган сўкмоқчалар сари бориш учун дунёвий одоб-ахлоқ ва маънавий хавфсизликдан воз кечган Гоген ҳам, пакана, майиб, майхўр, аслзодалик насабини бир гала ипириқиларга алиштириб юборган Тулуз-Лотрек ҳам шундай бўлган. Бугунги кунда биронта жиддий тарихчи оппоқ ипдан тўқилган бу ғийбатларни тилла танга ўрнида қабул қилолмайди. Санъат ва рассомлар

ҳақидаги айнан мана шундай афсона онгсиз ёки шартсиз шароитларни вужудга келтиради, қанақанги важ-корсонлар қилишмасин, олимлар давр таъсири, кайфияти, иқтисодий бухронлари ва ҳоказоларга таянадилар. Бирок, рассомлар ҳақидаги энг мураккаб тадқиқотлар замирида, аниқроғи, гап “Буюк рассом” тушунчасини йўналтирувчи куч, рассом яшаган ва ишлаган институционал тузилмаларни иккаламчи ёки “орқадан тушган соя” деб билувчи санъатшунослик рисолалари ҳақида кетганида, – “олтин киймалар” назарияси, даҳолик назарияси, эркин тадбиркорликка ўхшаган шахсий муваффақият тушунчаси ётади. Шу нуқтаи назардан, аёлларда буюк санъат ютуқларининг йўқлигини силлогизм шаклида тушунтириш мумкин: агар аёлларда бадий даҳоликнинг “олтин кийма”си бўлган бўлса, унда даҳолик намоён бўлган бўлар эди. Аммо у намоён бўлмади. Бинобарин, аёлларда исботланиши талаб этилган бадий даҳоликнинг “олтин киймаси” ҳам йўқ экан-да. Бордию аллақандай Жотто деган чўпон бола ва тутқаноқли Ван Гогнинг қўлидан шунча иш келган бўлса, нима учун бу иш аёлларнинг қўлидан келмас экан?

Бирок эртаклар оламидан ва пайғамбарлик ижросининг ўзидан чиқиши ва бутун ижтимоий ва институционал баҳонаси тарихи давомида буюк санъат яратилган ҳақиқий вазиятга холисона назар ташланган заҳоти шу нарса маълум бўладикки, тарихчига бериладиган саволларнинг ўзи бошқача шаклга киради. Шундай савол ўз-ўзидан туғилади: санъат тарихининг турли даврларида қанча ижтимоий синовларидан, қандай қатламлар ва гуруҳлардан рассомлар келиб чиққан?

XVII-XVIII асрлар француз академияси ҳақидаги баҳс-мунозараларда Николаус Певзнер таъкидлаган эдики, рассомлик хунарининг отадан болага ўтиши бор гап. (Койпелей, Кусту, Ван Лоосовларда шундай бўлган); Академикларнинг ўғиллари уларнинг дарсларига текинга кириш ҳуқуқига эга бўлганлар. XIX асрда буюк исёнкор оталарнинг шарафли ва драматик тамсилларига қарамай, биз шуни тан олишга мажбурмизки, хоҳ буюк, хоҳ ўртача бўлсин, буюк рассомларнинг катта қисми рассом отага эга бўлган. Шу муносабат билан буюк рассомлар рўйхатида даставвал Гольбейн ва Дюрер, Рафаэл ва Бернинг номлари эсга тушади; ҳатто бизнинг кунларимизда рассомлар оиласидан келиб чиққанлар номини ҳам қўриш мумкин: Пикассо, Колдер, Жакометти ва Уайет.

Хунар сифатида санъатнинг ва ижтимоий синфнинг ўзаро бир-бирига боғлиқлигига келганда “нима учун аёллардан буюк рассомлар чиқмаган?” деган савол учун “нима учун зодагонлар орасида буюк рассомлар бўлмаган?” саволига жавоб беришга уриниш ғалати парадигмани юзага келтириши мумкин. Ҳеч бўлмаганда XIX асрда радианъанавийлик бошлангунга қадар йирик буржуазиядан анча юқори синфга мансуб лоақал биргина рассомни эслаш амримаҳол; ҳатто XIX асрда Дега қуйи дворянликдан келиб чиққан. У моҳиятан кўпроқ юксалиб келаётган буржуазияга тортиб кетган ва фақат Худонинг қарғиши билан бадбашара бўлиб туғилган Тулуз-Лотрек ҳақиқатан ҳам олий зодагон синфига мансуб эди. Гарчанд зодагонлар ҳам доим санъат ҳомийлари ва улар оммасининг катта қисмини ташкил этган бўлса-да, – худди бизнинг хиёл эркинлик кунларимизда улар ўрнини пул зодагонлари эгаллагани каби, санъатнинг ўзини яратишга улар ҳаваскорларча муносабатда бўлишганини тан олиш керак бўлади, зодагонларнинг ўқишга, ҳордиқ чиқаришга вақтлари кўп бўлишига

(кўплаб аёллар каби) қарамай, уларнинг муҳитида санъат ардоқда бўлган ва натижада ғоят лаёқатли ҳаваскорлар етишиб чиққан. Мисол тариқасида малика Мотильдани (Наполеон III нинг жияни) ёки, қиролича Викторияни шахзода ўғли Альбертни (у кимсан Лансерда таълим олган) мисол қилиб олиш мумкин.

Наҳотки бу “олтин қийма” – даҳолик – калондимоғ зодагонларда учрамаса? Ахир ҳислари жўшқин аёлларчалик ҳам эмасми улар? Ёки, дейлик зодагонларга, шунингдек, аёлларга қўйилган талаблар ва истаклар ўзини рассомлик хунарига бутунлай бағишлаш ғоясини яроксизга чиқаради, бу жамиятнинг олий қатламларига ҳам, умуман аёлларга ҳам тегишлидир, бу ерда даҳолик ва истеъдод масаласининг даркори ҳам йўқдир?

Санъатни яратишнинг бир қисми буюк санъатни яратиш ҳисобланган масалага тўғри томондан ёндошилса, унда ҳеч шубҳасиз, нафақат бадиий даҳога, балки асил ҳолдаги ақл ва истеъдодга тақдим этиладиган шарт-шароитлар ҳақидаги баҳс юзага келади. Ирсий эпистемологиянинг бошқа маслакдошлари ва пиажлар шуни таъкидлашганки, ёш болалардаги дунё ва тасаввурни англашдаги ақл ёки биз билвосита даҳо деб аташни афзал кўрадиган нарса – бу турғун илоҳиёт эмас, балки ҳаракатдаги фаолликдир. Бу маълум вазиятдаги субъект фаоллигидир. Илк ривожланишнинг бундан кейинги тадқиқотларидан маълум бўладики, бу қобилият ёки ақл аста-секин, қадам-бақадам ривожланиб боради, у болаликдан бошланади ва кўникманинг ахлоқий намуналари муҳитидаги субъектда шундай вужудга келадик, ривожланишнинг илк босқичидаёқ ташқаридан қараган одамга туғма бўлиб кўриниши мумкин.

Бундай тадқиқотлар бизга ҳатто метатарихий имтиёзлардан юз ўгирилганда ҳам олимларнинг онгли равишда қўллаб-қувватладиган тасаввур билан хайрлашишларига тўғри келади ёки дейлик, санъат билан машғул бўлиш учун ана шу туғма неъмат асосидаги якка шахснинг даҳолиги тўғрисида гапириладиган бўлади.

“Нима учун буюк рассом аёллар бўлмаган?” саволи бизни куйидагидек хулоса чиқаришга олиб келдики, санъат эркин, мустақил эмас, Худо томонидан ато этилган шахс ҳам эмас, унга ўтмишдаги рассомлар ва мубҳам ижтимоий кучлар таъсир кўрсатмаган, балки ўзида рассом тараққиётини ҳам, санъат асари табиати ва сифатини ҳам ўзида мужассамлаштирган бадиий ижоднинг бутун ҳолати ижтимоий майдонда содир бўлади ва ижтимоий тузилманинг таркибий қисми ҳисобланади. У хоҳ бадиий академиялар, санъатни ҳимоя қилувчи тизимлар, илоҳий ижодкор ҳақида бўлсин, хоҳ ҳақиқий инсон ёки малъун шахс бўлсин, махсус ижтимоий муассасалар билан чекланган ва белгилаб қўйилган.

Энди биз саволимизга оқилонароқ нуқтаи назардан туриб ёндоша оламиз, зеро, шу нарса эҳтимолда тutilганки, нима учун буюк аёл рассомлар бўлмаган деган саволга жавоб шахсий даҳолик табиати замирида яширинган ёки унинг камчилиги замиридадир, аммо мавжуд ижтимоий муассасалар табиатидалиги муқаррар. Қолаверса, улар турли ижтимоий синфлар ва гуруҳларга нисбатан ё тақиқлайдилар ёки рағбатлантирадидилар. Бошланиш учун оддий, аммо зарур предмет – аёлнинг эркин одими, яланғоч аёлга бошловчи рассом қизни мисол қилиб олайлик. Бу ҳолат уйғониш давридан бошланиб, XIX аср охиригача давом этган. Яланғоч тана расмини чизишга узоқ вақт ва кунт билан ўқитилиши ҳар қандай ёш

рассомнинг бадиий таълими асосини ташкил этган эди, ҳар қандай санъат асари улуғворликка даъво қила олган, барча жойда санъат чўққиси деб тан олинган бутун тарихий рангтасвирнинг асосини ташкил этган.

XIX асрда анъанавий рангтасвир ҳимоячилари жиддий туриб айтган эдиларки, интимдаги одам тасвири буюк тасвир бўла олмайди, чунки либос муқаррар тарзда сувратнинг замондан ташқаридаги пафоси сифатида уни бузади. XVI–XVII асрлардан бошланган бадиий академиялар ўқув дастурининг марказий нуқтаси бўлганини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади, улар пайдо бўлганда жонли одам, кўпроқ эркак баданини чизиш одат бўлган эди. Бундан ташқари, рассомлар ва уларнинг шогирдлари кўпроқ устахоналарда тўпланиб яланғоч баданни чизишни машқ қилганлар. Гарчи айрим рассомлар ва хусусий академиялар кўпроқ аёл танасини чизган бўлсаларда, 1850 йилгача деярли барча давлат бадиий ўқув юртларида яланғоч аёл танасини чизиш тақиқлаб қўйилган, баъзи жойларда кейинроқ ҳам бу гапга “ишониш қийин” дея Певзнер ҳақ гапни айтганди. Афсуски, бошловчи рассом-аёл учун хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, ҳар қандай яланғоч шахс тақиқлаб қўйилганига ишониш осон. 1898 йилдаёқ “хонимчалар” – Лондондаги Қиролича академияси талаба қизларининг расм машғулотларига қўйилмаган, кейинчалик эса уларни қўя бошлашган, шунда ҳам “қисман аврати ёпик” бўлиши шарт ҳисобланган.

Яланғоч одам суврати чизилган устахона тасвирларини қараб чиқайлик: Рембрандт устахонасида яланғоч хотинни фақат эркак рассомлар чизган; XIX асрда Гаоги ва Венадаги академик сабоқларда яланғоч эркакларни чизганлар. XIX аср бошларида Буайининг Гудон устахонаси интерьерини тасвирловчи ажойиб сувратда эркаклар яланғоч ҳамда ўтирган ҳолатда чизилган. Леон Мабье Кашронинг 1814 йили Салонга қўйилган “Давид устахонасининг интерьерини” да бир гуруҳ эркак миридан-сиригача аниқ тасвирланган, ундаги эркаклар суврати қалам ва мойбуёқда ишланган, яланғоч эркакнинг ечилган бошмоқлари у турган супача ёнида ётгани тасвирланган.

Яланғоч тананинг муфассал, қунт билан ишланган қораламалари – сақланиб қолган “академик” қалам тасвирнинг мўл-қўллиги Сердан тортиб, XX асргача бўлган барча рассомлар ижодининг илк даврида бадиий педагогика ва ёш истеъдоднинг ривожланишида чизмакашликнинг бу тури жуда муҳим эканини айтиб турибди. Ўз-ўзидан маълумки, расмий академик дастур янги истеъдодни табиий йўл билан қаламтасвир ва гравюраларни нусхалаш орқали жонли вужудни чизишга олиб ўтади. Ўқишнинг бу охириги босқичини рассом киздан мосуво қилиш аслида уни яхшироқ санъат асари яратиш имконидан маҳрум қилиш демакдир – бунда аёллар теша тегмаган мавзуларда асарлар яратган, санъатни ўқиган кўпчилик аёл-рассомлар рангтасвирни портрет, жанрли манзаралар, пейзаж ёки натюрморт билан қаноат қилганлар. Уларнинг ҳолати бутун яланғоч одамни ўрганиш ёки яланғоч одам танасини шунчаки томоша қилиш ман этилган тиббиёт талабаси ҳолатига ўхшаб кетади.

Менга маълум бўлишича, ўзининг яланғоч ҳолатидан бошқа бирон-бир ролдаги аёл иштирок этган яланғоч танани чизувчи рассомлар тасвири тарихда ҳали учрамаган ва бу далолат – мулкчилик қонунларига қизиқарли шарҳ бўла олади: аёл (“тубан аёл” албатта) кўпчилик эркаклар рўпарасида кип-яланғоч ҳолда туриб бериш ҳуқуқига эга, аммо яланғоч эркак ёки ҳалигиндай аёлнинг томоша манбаига айланиши яхши эмас. Бунга Цоф-

фанининг Лондондаги Қиролича академияси аъзоларининг чизган сурати мисол бўла олади. Академиклар ёруғ танобийда икки яланғоч эркак билан рўбарў турибди: барча мухтарам академиклар жам бўлган: ягона аёл академик, машхур Анжелика Кауфман одоб юзасидан девордаги ўз портрети кўринишида иштирок этмоқда. Ундан сал олдинги поляк рассоми Даниэль Ходовецкийнинг “Хонимлар студияда” сувратида наридан-бери кийинган аёлларга кўзимиз тушади. Франция инқилобидан кейинги қисман эркин даврда метографияда Марле талабалар куршовида бир қанча яланғоч аёлни тасвирлаган, талабалар яланғоч эркакни чизиш билан банд, аммо туриб берувчининг ўзи иззату исматини сақлаганча узун чўмилиш трусиги кийиб олган. Шугина нарса ҳам ўшанда катта гап бўлган – ёшларни бузилиб кетишда айблай бошлашган, аммо бундай ошкоралик узокқа бормаган...

Хулоса ўрнида айтиш зарурки, биз азалий бир саволга жавоб айтишга уриниб кўрдик: “Нима учун буюк аёл рассомлар йўқ?” Шу баҳонада, умуман, қандай муаммо кўндаланг қўйилиши кераклигига ойдинлик киритдик, қисман “аёл муаммоси”ни ўртага ташладик. Санъатшунослик фанининг ўзигагина хос бўлган айрим чекловларни тадқиқ этдик. Институционаллик, яъни ижтимоийликка урғу берар эканмиз (якка шахснинг ўзига эмас), санъатшуносликнинг бошқа соҳаларида ҳам бундай тадқиқотлар учун эшик очиб беришга ҳаракат қилдик.

Тенгсизликнинг бир муайян намунасини – ёш рассом қизлардан яланғоч ҳолатни талаб этмасликни муфассал қараб чиқар эканмиз, мен аёллар учун комилликка эришиш, санъатда эркаклар билан баробар муваффақият қозониш мумкин эмас, деган хулосага келдим. Санъатлар тарихида буюк бўлмаса-да, рассом аёллар борлигининг ўзи ҳеч қачон бу фикрга қаршилиқ кўрсатмайди, бу ҳар қандай озчилик вакиллар орасида бармоқ билан санарли “юлдузлар” бўлишига ўхшаш бир гап. Гарчанд буюклик кам учрагани ва унга етишиш қийинлиги боис, агар иш вақтида ич-этингни қарама-қарши ўйлар кемириб турган бўлса, ўзингга ўзинг ишонмай турсанг, у бундан ҳам баттар ноёб ва арзанда бўлиб бораверади.

Аёллар бугунги кундаги ўз тарихларига ҳолисона назар ташласалар зарар бўлмайди, бунинг учун киши ўзини авайлаши ҳам ортиқча. Нотенглик, албатта, муҳим сабабдир, аммо у оқилона қараш бўлолмайди. Аксинча, ўзининг санъат ва аутсайдерларидаги “шўрлик ўрдакваччалар” ролини ижро этиб, шу заиф ҳолларида қолиб кетмасдан институционал (ижтимоий) ва интеллектуал (маънавий) дунёни очишлари, ёлғон қарашларни парчалаб, эркакми, аёлми – ҳар қандай буюкликка эришиш учун мақсад бўладиган институцияни яратишда иштирок этишлари мумкин.

ИНГЛИЗ-АМЕРИКА АФОРИЗМЛАРИ

Борди-ю кушхона деворлари шишадан бўлиб, ичкарида нималар бўлаётгани кўриниб турганида борми, дунёни гўштемаслар босиб кетарди.

Пол Маккартни

Агар бўйнинг кутилмаганда қайрилиб кетса, томоғингдан қил ҳам ўтмай қолса, уйингга ўт тушса – буларнинг бари, шубҳасиз, оғир талафот. Бошқалари эса шунчаки нохуш ҳодисалардир. Ҳаёт узоқ умрга ҳам етиб ортадиган, сира тугамайдиган турфа нохушликлардан иборат. Бўтқа ичидан ҳамиша бир нима чиқади, бўғзингга бир нима тикилади, кўкрагингга нимадир тошдай туриб қолади. Бир-бирига ўхшамаган нохушликлар. Уларни фарқлай билиш зарур.

Роберт Фулҳем

Аёл киши ёш экан, у ҳамиша диққат-эътиборда бўлади. Ҳамма вақт голибалик шоҳсупасида туради. У шунга хоҳлайди, шундай бўлишга интилади ва бундан бир олам завқ олади. Аммо кутилмаганда ўрта ёшлилар сафига қўшилади ва... эътибордан қолади. Кўплар уни сезмайди ҳам. У ҳавас қиларли даражада эркинликка муяссар бўлади. Энди у кўринмас одам каби дунёни бемалол кезиб юриши мумкин.

Дорис Лессинг

Бу дунёда бахтга эришишнинг бор-йўғи иккита усули бор – соф виждонли бўлиш ёки бу фазилатга мутлақо яқинлашмаслик.

Огден Нэш

Дунё дунё бўлганидан бери бирорта жангда голиблар бўлган эмас. Жанг майдони инсоннинг идрок кўзини очиб, унга хатоларини кўрсатади, холос. Голиблик ҳақидаги гаплар файласуф ва нодонларнинг шунчаки хомхаёли.

Уильям Фолкнер

Жамият қайнаётган шўрвага ўхшайди: шопириб турилмаса, қозон юзида кўпик кўпайиб кетади.

Эдвард Эбби

Яхши сўз ва револьвер билан кўп нарсага эришиш мумкин. Бундай натижани қўлга киритиш учун яхши сўзнинг ўзи камлик қилади.

Ал Капоне

Жиннилик нисбий тушунча. Гап кимни ким ва қандай қафасга қамаб қўйганида.

Рэй Брэдбери

Бола катталар ҳам хато қилишлари мумкинлигини тушунганида ўсмирга айланади. Бунни кечириш кераклигини англаганида вояга етади. Ўзининг хатоларини сеза бошлаганида эса донолик остонасида турган бўлади.

Олден Ноулан

Китоб ўқир эканмиз, ундан олган таассуротларимизни хотирамизга шахсий қарашларимизга мослаб жойлаштирамиз. Унга аввал ўқиган китобларимиз ҳақидаги тасаввурларимизни, ҳаётий тажрибамизни қўшамиз. Сиз китобни худди хусусий шартларингизга мослаб ўқиётган бўласиз.

Анжела Картер

Сен ҳеч ким бир сўз ҳам демай турган жимжит жойга боргин-да, ўз сўзингни айт.

Эми Гудман

Баъзи одамлар ҳамма нарсани шахсан текшириб кўришни хоҳлайдилар. Шундай қилмасалар кўнгиллари ўрнига тушмайди. Бирор бир ғор оғзига электр тугмача ўрнатиб, унинг устига қизил бўёқ билан “Бу ёруғ оламда инсон ҳаётини тугатувчи тугмача” деб ёзиб қўйилса, бу бўёқ қуришга ҳам улгурмайди.

Терри Пратчет

Парижда мен француз тилида гапиришга ҳаракат қилганимда, парижликлар менга ажабланиб қараб, афтларини бужмайтиришди. Мен бу хомқаллаларни ўз тилларини тушуниб олишларига мажбурлай олмадим.

Марк Твен

Бугун дунёнинг наинки бугунги ҳолатини, унинг эртасини ҳам ҳисобга олмай туриб бирор қарорга келиш, уни қабул қилиш мумкин эмас.

Айзек Азимов

“Само-Ер” космик кемасида йўловчилар йўқ – биз ҳаммамиз унинг экипажи аъзоларимиз.

Маршал Маклюен

Одамлар ҳақиқатни эмас, бемалол яшашлари учун асос бўладиган хом-хаёлларни излайдилар.

Анаис Нин

Барча адабиёт ғийбатдан иборат.

Труман Капоте

Эркин жамият шундай жойки, у ерда машҳур бўлмаслик бағоят хавфсиздир.

Адлай Стивенсон

Қирғоқда кемаларга ҳеч нарса хавф солмайди. Узоқ вақт хотиржам тураверишлари мумкин. Бу – яхши, албатта. Аммо кема қирғоқда сақлаб туриш учун қурилмайди-да.

Грейс Хоппер

М.АҲМЕДОВ тўплаган.

АМЕДЕО МОДИЛЬЯНИ

Амедео Модильяни (1884–1920) ғоят истеъдодли бўлса-да, ўз даврида эътироф этилмаган, кашшоқликда умр кечирган рассом эди. Модильяни ижодининг бошланиш даврида Италия замонавий санъатида импрессионизм етакчи услублардан саналган. Уни импрессионизмга ўргатган хусусий мактаб имкониятлари хали футуризмга ўтиш босқичида эди.

Модильяни Ливорно шаҳрида (Тоскана, Италия) сефард яхудийлари бўлмиш Фламинио Модильяни ва Евгений Гарсеннинг оиласида туғилди. У оилада энг кичик – тўртинчи фарзанд эди. Фламинио Модильяни кон муҳандиси бўлиб, Сардиниядаги кўмир шахтасига раҳбарлик қилар ва, шу билан бирга, қарийб ўттиз акр келадиган ўрмонзордаги хўжаликни бошқарарди.

Амедео дунёга келган пайтда оиланинг ишлари инқирозга юз тутган эди. Онаси тирикчилик учун француз тилидан дарс берар, таржима билан шуғулланарди. Жумладан, у Габриел д’Аннунционинг асарларини таржима қилган, болалиқдан француз тилини чуқур ўрганган эди.

Онасидан қолган хотираларга кўра, Модильяни хасталикда алаҳсираб ётиб, хаёлан италян мусаввирларининг ноёб асарлари ичида кезган ва ўзининг дунёга мусаввир сифатида келганлигини англаб етган. Тузалиб кетганидан сўнг, ота-онасининг рухсати билан Ливорнодаги санъат академиясида рангтасвир бўйича сабоқ олишни бошлайди. 1898 йилдан Гульельмо Микелининг хусусий рассомлик студиясига қатнаб, импрессионизмга йўналтирилган машқларни, Жино Ромитининг ательесига эса кийимсиз одамлар тасвирини чизишни ўрганарди. 1902 йили Флоренциядаги рангтасвир мактабига киради. Айти шу йиллари Флоренция музейларига қатнаб, ўзини мафтун қилган Уйғониш даври санъатини чуқур ўрганарди.

XX аср бошларида Париж жаҳон санъатининг маркази ҳисобланарди. Модильяни 1903 йилдан Венеция нафис санъат институтида ўқиб, 1906 йилнинг бошида Парижга кўчиб келади. Морис Утрилло, шоир Макс Жакоб, Людвиг Мейднер, Пабло Пикассолар билан ижодий ва дўстлик муносабатини ўрнатади. Аммо у бу шаҳарда ғоят қаттиқ моддий қийинчиликлар қуршовида кун кечирарди. У ижара уйи ҳақини тўлай олмасдан тез-тез алмаштирар, хонадон соҳибларига эса пул эвазига асарларини қолдириб кетаверарди. Бу ҳолат доктор Поль Александр унга уйни совға қилгунигача давом этган. Поль Александр Модильянининг биринчи ҳомийси бўлиб, унинг асарларини сотиб олади. Шунингдек, портрет чизишга буюртмалар ташкил қилади. Рассомнинг машхур “Амазонка” портрети айнан шундай

буюртма асосида яратилган. Поль Александрнинг саъй-ҳаракатлари билан Модильянининг асарлари сотила бошлайди ва нуфузли кўргазмаларда иштирок этади. Хусусан, Поль Александрнинг талаби билан у ўзининг бешта асарини мустақил рассомлар салонига кўргазмага қўяди, улар ичида “Яхудий аёл” портрети ҳам бор эди.

Бироқ, Модильянининг асарлари омманинг эътиборини тортмади, чунки, унинг асарлари футуризмга яқин бўлиб, Пикассо ва Жорж Браклар асос солган таомилдаги оқим – кубизмга мансуб эмасди.

1909 йилда Модильянининг Монпарназдаги ательега кўчиб, румин ҳайкалтароши Константин Бринкуши билан танишиши унинг ижодига катта таъсир кўрсатади. Бу даврда у асосан ҳайкалтарошлик билан шуғулланади. Рассомнинг ўз фаолият соҳасини нима учун ўзгартиргани хақида ҳозирда бир неча тахминлар юради. Эҳтимол,

Модильяни асарларининг кўргазмалардаги муваффақиятсизлигидан кейин ўз кучини ҳайкалтарошликда синаб кўрмоқчи бўлгандир.

Аммо ўша вақтда Модильянининг ҳайкал яшаш учун ҳом-ашё олишга ҳам имконияти бўлмаган. Қийинчиликлар ва соғлигининг ёмонлиги туфайли у она шаҳри Ливорнога бир муддат қайтиб кетади. Унинг Поль Александрга ёзган хатларидан аён бўлишича, Модильяни Ливорнода мрамрдан ишлаган ҳайкалларини Парижга жўнатиб турган, аммо у ясаган битта мрамр ҳайкал ҳам сақланиб қолмаган. Айтишларича, унинг ўзига хос изланишларини тушунмаган танишлари у ясаган бюстлар устидан кулади. Амадео эса сармаст ҳолатда уларнинг барини Сена дарёсига ташлаб юборган. Эндиликда эса уларни ҳануз қидиришмоқда.

1914 йилда Биринчи жаҳон уруши бошлангач, Модильяни саломатлигининг ёмонлиги туфайли ҳарбий хизматга олинмайди. Шу сабабли у уруш йилларини Парижда қолган Пикассо, Хуан Грис, Хаим Сутин ва Моисей Кислинг каби рассомлар гуруҳи даврасида ўтказади. Ҳомийси Поль Александр ҳам урушга кетади. Коллекционер Поль Гийом Модильянининг янги ҳомийси сифатида фаолият бошлайди ва рассомнинг асарларини ўз галереясида намоишга қўяди.

Бу даврда Модильяни асосан дўстлари ва ўз даврининг бошқа машҳур кишилари портретларини чизади. Айнан портретлар уни Париж богемасининг машҳур сиймоларидан бирига айлантиради. У биринчилардан бири бўлиб, ню услубида ҳиссий жиҳатдан реалистик тасвирлар ярата бошлади.

Кейинчалик Модильянини поляк шоири Леопольд Збровски ўз ҳомийлиги остига олиб, уни уй ва пул билан таъминлаб туради. Рассом Збровскининг буюртмасига асосан 1916–1917 йилларда ню жанрида сал-

кам ўттизта асар яратади. Збровски туфайли Модильянининг ишлари Лондонда кўргазмага қўйилди ва юксак мақтовларга сазавор бўлди.

1917 йилнинг 3 декабрида Берта Вейль галереясида Амедео Модильяни асарларининг шахсий кўргазмаси очилади. Галерея полиция маҳкамасининг рўпарасида жойлашган эди. Мусаввининг кўргазмага қўйилган асарларидан ғазабланган қонун посбонлари атиги бир неча соатдан кейин экспозицияни ёпишга мажбур қилишади. Чунки Модильяни ишлаган йўналиш анъанавий экспрессионизм йўналишига хос, бир карашда оддий, аммо жиддий асарлар эди. Унинг асарларида инсон танаси мавҳум, маълум доирага солинган тимсоллар билан эмас, балки реал портрет шаклида тасвирланади.

1917 йилнинг апрелида Модильяни Клоаросси академиясининг талабаси бўлмиш ўн тўққиз ёшли Жанна Эбютерни учратади. Жанна рассомнинг қалбини эгаллаш билан бирга унинг асосий моделига айланади – Модильяни уни йигирма бештадан ортиқ картиналарида акс эттиради. 1919 йилда улар никоҳдан ўтишга қарор қилишади, аммо Модильянининг хасталиги туфайли тўй маросими амалга ошмай қолади.

1920 йилнинг 24 январида Париж клиникаларининг бирида Модильяни сил хасталиги туфайли вафот этади. Орадан бир кундан ўтиб, 25 январда эса унинг суюклиси Жанна Эбютерн айрилиққа чидолмай ўзини юқори қават деразасидан ташлайди. У бу вақтда тўққиз ойлик ҳомиладор эди. Бу фожиа кўпчиликни ларзага солганди. Уларнинг дафн маросимида деярли ижодий элита вакиллари иштирок этади ва шундан кейингина Модильянининг ишларига қизиқиш бошланиб, унинг буюк рассом эканлигини тан олишади.

Рассомдан қисқа умри давомида юздан ортиқ асар яратган. Бу ишларнинг асосий қисми портретлар ва аёллар тасвирларидан иборат. Унда рангтасвирлар намуналари, авангардчилар ўртасида машҳур бўлган натюрморт деярли йўқ. Нью жанрида яратилган асарлари ижодий меросининг дурдонаси ҳисобланади. Модильянини фақат инсон қизиқтирарди ва бу дунёда инсон чехрасидан-да гўзалроқ нарса йўқ, деб ҳисобларди.

*Муниса МУҲАМЕДОВА
Камолитдин Бехзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн
институтининг “Музейшунослик”
кафедраси доценти*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИՏҚАЧА ҚОМУСИ

БАРОККО – XVI-XVIII асрларда Европа маданиятида кенг ривожланган, Уйғониш даври ва классицизм даврлари орасида юзага келган бадиий услуб. Барокко услуби дастлаб Римда архитектура соҳасида пайдо бўлган ва бутун Ғарбий Европага кенг тарқалган. Уйғониш даврining дастлабки босқичида италянлар ўзининг сиёсий ва иқтисодий қудратини йўқота боргани сабабли Италия худудига испан ва французлар хўжайинлик қила бошлаган. Италияликлар ўз маданий қудратини, маънавий бойлигини шаҳарларнинг ташқи қиёфасида сақлаб қолиш ва намоён қилишга урғу берадилар. Барокко усули моҳиятан классицизм ва рационализмга зид ўларок, қадимги Рим архитектурасига хос устунли тизимнинг мураккаблашган шаклини англади. Барокконинг энг асосий хусусияти бино шакли ва безакларидаги образлиқ ва жўшқинлиқдир. Бу услуб Англия, Франция, Испания, Лотин Америкаси ва бошқа Ғарб мамлакатларида турлича ривож топган бўлиб, уларнинг айримларида мавжуд усулга барокко элементлари қўшилиб, асосан анъанавий классик услуб сақланиб қолган. Лотин Америкаси мамлакатларида “ультрабарокко” деб номланувчи ғоят жимжима ва ҳашаматга бой шакли оммалашган. Барокко маданият ва санъатнинг деярли барча турларига ўз таъсирини ўтказган усул сифатида улкан тарихий даврни ташкил этади. Барокко услубига хос тасвирий санъат асарларида қамровли композиция, дабдабали шакл, аслзодалик ва одатдан ташқари сюжетлар, ёрқин ранглар алоҳида белгилар ҳисобланади. Микеланжело, Ван Дейк, Рубенс, Гвидо Рени, Караваджо, Рембрандт, Веласкес каби улғу рассомлар асарлари барокко даври рангтасвирининг ёрқин намуналаридир. Барокко даври адабиётининг асосий хусусияти шуки, унда иллюзия ва реаллик ўртасидаги қиёс, яъни, реал дунё хаёлот мезонларида қабул қилиниб, кундалиқ ҳаёт аллегорик руҳда тасвирланади. Ф.де Кеведо, П.Кальдерон, Д.Марино, Б.Грасиан каби адиблар асарлари барокко даври адабиётининг ўзига хос намуналаридир. Мусиқа санъатида барокко усули Уйғониш даври поёнига етиб, классицизм даври бошланиш арафасида намоён бўлади. Барокко даври Европа мусиқий маданиятига овоз ва созлар, хор ва солист орасидаги қарама-қаршилиқ, турли усулларнинг синтези кириб келади. Йирик ҳажмли асарлар яратишга интилиш ортиб, опера, оратория, кантата асосий жанрларга айланади. Бах, Вивальди, Гендель сингари йирик композиторлар мусиқий барокконинг асосий намоёндалари ҳисобланади.

БЕРТАХОНИМ (Берта Зауровна Давидова) – атоқли ўзбек хонандаси, Ўзбекистон халқ артисти, педагог, “Эл-юрт хурмати” ордени соҳибаси. 1922 йил 20 декабрда Марғилонда таваллуд топган. 2007 йилда Тошкентда вафот этган. Санъаткор ўзбек миллий мусиқа санъати ривожига салмоқли

ҳисса қўшган сиймолардан ҳисобланади. Берта Давидова 1943 йилдан Радиокомитет қошидаги хор ансамблида солист, 1960 йилдан Ўзбекистон телерадиокомитети Мақомчилар ансамблида етакчи хонанда сифатида ижодий фаолият олиб борган. Шунингдек, Тошкент давлат консерваторияси “Анъанавий ижрочилик маҳорати” кафедрасида узоқ йиллар мобайнида педагоглик қилган. Берта Давидованинг ижросидаги “Шашмақом”дан тортиб, “Муножот”, “Фиғон”, “Самарқанд ушшоғи”, “Сарахбори оромижон”, “Дугоҳ”, “Баёт” сингари кўплаб мумтоз ашулалар ўзбек халқи муסיқий меросининг дурдоналарига айланган.

БЛЮЗ – афроамерика халқларига хос оммабоп муסיқий жанр. Машҳур жанр жазнинг пайдо бўлиши бевосита блюз муסיқасига асосланади. “Блюз” сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб, “тушкунлик”, “хафалик” маъносини билдиради. Блюзнинг келиб чиқиш тарихи қора танлиларнинг меҳнат кўшиқлари билан боғланади. Дикқатни тортадиган нақорати бу муסיқий жанрнинг ўзига хос жиҳатидир. Шу сабабли тингловчилар уни осонлик билан илғаб олади ва қўшилиб куйлай бошлайди. Даставвал блюз ижрочилари асосан гитарада ёки лаб гармоникаси жўрлигида кўшиқ айтишган. Кейинчалик бошқа созлар билан бойиб борган. Бу жанрдаги кўшиқларнинг дунёга оммалашишига машҳур саксофонист Ч.Паркер улкан ҳисса қўшган. Ҳозирда блюзнинг қадимий, мумтоз ва замонавий турлари мавжуд.

“БОЗУРГОНИЙ” – ўзбек мумтоз ашуласи. Атаманинг форс тилидаги луғавий маъноси “бозорчи” демакдир. Ашуланинг бундай номланишида “Бозургон” достони қаҳрамони номига нисбат бор, деган тахминлар мавжуд. Мазкур куйни машҳур ўзбек ҳофиз Хожи Абдулазиз Абдурасулов Хоразм достонларидаги “Найларман II” оҳанглари асосида басталаган. Бозургоний куйи “Шашмақом”даги “Дугоҳ” мақом йўлларида оҳангдошликда ижро этилади. Бу куй ўзбек муסיқий маданияти тарихидаги машҳур ашулаларидан бири сифатида кўплаб йирик ҳофизлар томонидан ижро этиб келинмоқда.

БЮСТ – тасвирий санъатнинг йирик тармоқларидан бири ҳайкалтарошлик санъатига оид жанр. У объекти ва шаклига кўра ҳайкал шаклидаги портретдир. Бюст рангтасвир жанри ҳисобланган портретдан фарқли равишда уч ўлчамли ҳажмда (олд, ён ва орқа қисми кўринадиган) ишланади. Асосан объектнинг бош ва елка қисми тасвирланади. Ҳайкалтарошликнинг бу жанри Европа мамлакатларида пайдо бўлган кенг ривожланган. Бюст мармар, гипс, тош, лой ва бошқа ҳайкалтарошлик хом-ашёларидан ясалади.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

РЕЗЮМЕ

●● Когда человек познает себя, когда пробуждается его душа? Он узнает себя через душевные помыслы и поступки или же в изучении ремесла, а может, это происходит в поисках и путешествиях? Что вообще нужно человеку для счастья? На эти вопросы попытался дать ответ немецкий писатель Герман Гессе в своем произведении «Сиддхарта».

●● В этом году отмечается 95-летие выдающегося аварского поэта Расула Гамзатова. Его произведения, в которых воспеты патриотизм, справедливость и положительные человеческие качества, глубоко запечатлелись в сердцах миллионов. Поэма Р. Гамзатова «В горах мое сердце» публикуется в переводе Эгамберди Мустафоева с незначительными сокращениями.

●● В данном номере также опубликованы произведения крымско-татарских поэтов Ошика Умара и Зуннуна Мансура в переводе Курбана Мухаммадриза и Тахира Каххара.

●● Французский поэт Анри де Ренье жил в 1864 – 1936 годах. Его произведение «Встреча» переведена на узбекский язык, переводчицей Дилдорой Алиевой.

●● Выдающемуся русскому поэту Константину Бальмонту в этом году исполнилось бы 150 лет. Благодаря своим дерзким строкам и необычному стилю вот уже полтора века, он не сходит с уст почитателей поэзии. Мухиддин Омон перевел серию его стихов на узбекский язык.

●● Знаменитый искусствовед Линда Нохлин является специалистом по феминистической теории искусства. Более ста пятидесяти статей и трактатов принесли ей мировую славу среди искусствоведов. Читателю представляется наиболее известное эссе из истории феминистического искусства «Почему нет великих художников-женщин?»

RESUME

●● When does a man realize himself and arouse his mind? How do human find the meaning of their life, in spiritual-physical movements or in learning sciences, a trade and in travel? What do we need to be happy? Well-known German writer Herman Hesse in his narrative “Sidhartha” tried to find answers to these difficult questions.

●● The 95th anniversary of well-known master of word, Avar poet Rasul Hamzatov is celebrated this year. Millions of people like his works in which he glorified patriotism, justice and good habits. The poet’s poem named “My Soul in Mountains” translated by doctor of economics, professor Egamberdi Mustafoev is published with some abridgements in this issue.

●● Some works by poets Oshiq Umar and Zinnur Mansur who write in special manner in Crimean Tatar poetry are presented in this issue. These poems are translated by Qurbon Muhammadrizo and Tohir Qahhor.

●● French writer Henry de Renie lived in 1864-1936. He researched human life during all his creativity. His narrative “Meeting” are written under the influence of different literary methods and styles. You can find detailed narration as in ancient European literary work, also the author tries to find symbols in different ordinary details to open a mystery of human spirit and thoroughly describes everything. The narrative was translated by Dildora Alieva.

●● This year is the 150th anniversary of well-known Russian poet Konstantin Balmont. His poems written in original manner are interesting for readers even now. Some of them were translated into Uzbek by Muhiddin Omon.

●● Linda Nohlin is popular American art researcher, specialist in sphere of feministic art, professor. More than 150 scientific articles and books by Nohlin are popular among the researchers of the world art. In this issue you can read her well-known essay “Why Are Woman Can’t Be Painters?” written in 1971.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: Ж.АСКАРОВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Ш.НИЁЗМЕТОВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 189 - рақам билан рўйхатга олинган.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилигини олиши шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиблар хиёбони.
Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 19.10.2018 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 1913 нусха. 289 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2018 й.